

ՀՐԱՏ՝ՈՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ ԳՐԱՏԱՆ,

Յ. Գ. ՄՐՄՐՐԵԱՆ

ՏԱՍՆԵԻՒՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

ԵՒ

ՅՈՎՀ. ՊՐՈՒՍԱՅԻ ՏԵՐՈՅԵՆՑ

(ՄԻՈՒՏԻՊ ՊԱՏԿԵՐՈՎ ԵՒ ԶԵՆԱԳԻՐՈՎ)

ՆՍԱԿԵԱՆ

ՅՈՎԱԼԷՓ ԻԶՄԻՐԵԱՆՑ

ԳՐԱԿԱՆ

ՄՐՅԱՆԱԿՈՎ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ԳՐԱՏՈՒՆ

ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ

1908

Տպագր. Ստգուկան

ՏԱՍՆԵԻԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

ԵՒ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՐՈՒՍԱՑԻ ՏԷՐՈՅԵՆՑ

~~ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՐՈՒՍԱՑԻ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՓԵՐՏՎՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ~~

۲۱۱۰۲

معارف نظارت جلیله سنک ۵۴ نومبرولی و فی ۷ نیسان ۳۲۳
تاریخو رخصتنامه سیله طبع اولمشدر

Գրքի գույքը չի պրոստիտվում

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ ԳՐԱՏԱՆ

Յ. Գ. ՄՐՄԸՐԵԱՆ

9(47.925)14
V-99

ԱՅՈՒԿԱՄ Է 1981 Ք.

ՏԱՍՆԵԻԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

ԵՒ

ՅՈՎՀ. ՊՐՈՒՍԱՅԻ ՏԵՐՈՅԵՆՑ

40776
A II
33989

ԴՈՐՆ՝ ՊՍԱԿԵԱՆ

ՅՈՎ.ՍԼ.Փ ԻԶՄԻՐԵԱՆՅ ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՅԱՆԱԿՈՎ.

Կ. ՊՈՒԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱԳԱՆԱՆ

Կալարա, Գուրգուրու խան, թիւ 7

1908

ՅԱՅՏԱԳԻՐ

Մաս 129

Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Գ Լ Ռ Ի Ե Ա .

1801 — 1838

Տերոյննցի ծնունդը Պրուսայի մէջ. — Պրուսացիներուն նկարագիրն անցողաբար. — Հոն իր առած նախնական կրթութիւնը. — Պօղոս եպիսկոպոս Գարագոչ. — Իսաչեռկէի սկզբնաւորութիւնը պատահական պարագայով մը. — Պօղոս եպիսկոպոս Գարագոչի հետ Արմաշի վանքն երբայր. — Իր աշխատակիցներն հոն. — Զընդունելով վարդապետական կարգը նորէն Պրուսա դառնայր. — Հոն դարձեալ պատահական պարագայով մը յոյն լեզուն սորվիլը. — Իրեն հանդիպած նախկին ընդդիմութիւնները. — Պրուսա, Պալլիսկուր, Պանսքրմա դասախօսութիւնները. — Կ. Պոլիս գալն ու նորէն Պրուսա վարժապետութեան երբայր. — Ապա Պանսքրմա եւ ապա նորէն Պոլիս. — Սպարապետի դուռը Խիւսեով Մեհմեդ փաշային ինչ քարգմանչութիւնը եւ միւս յարաբերական պաշտօնները. — Մայրաքաղաքին ժամանակակից խընդիրներն ու անձնաւորութիւնները. — Իր ընդունուիլը քանի մը ամիսներու եւ Փէշիմալանի Գրիգոր պատուելիին ինչ. — 1835ին հրատարելով Սպարապետի Դուռնէն՝ առանձնական ու քարգմանչական գրադմունքը. — Երկու տարի չափ բնակութիւնն ի Սամաքիա եւ ապա Սկիւսար Եհնի. մահալլէ քաղն հաստատուելով՝ Պալեան Գրիգոր ամիրայի հետ եւս աւելի մտերմանալն ու անոր ինչայր Սերվերեան Յովհաննէս աղայի որդիներուն դասախօսութեան սկսիլը. — 1836ի վերջերն Սկիւսար մասնաւոր յարկի մը մէջ խանի

չափ ուսումնասիր պատանիներու յատկապէս դասախօսելն հայերէն լեզուն եւ պատմութիւն. — Այդ Տերոյնեց դասա-
 բանին, որ տրտանց մը եղաւ հռչակաւոր ձեւարանին. գըշ-
 խաւոր աշակերտները. — Իր իմացական առաջին հանգրը-
 ւանը: Էջ 17—57

Գ Լ ՈՒ Խ Բ.
1838 — 1860

Պոլիսի Հայերուն իմացական վիճակն ու վարժարան-
 ները. — Ամիրաններու նուազումը. — Մուրաս Ռափայկեան
 վարժարանը. — Լ. Արսէն Բագրատունիի մէկ նամակը. —
 ձեւարանի բացումը վարչութեամբ Մանուկչեան Յակոբի
 աղայի. — Տերոյնեց կը մտնէ ձեւարան իրեն խորհրդական
 ուսմանց. — Վերակազմութիւն ձեւարանին՝ քննադատութեամբ
 Մ. Քարկի իսալացի անտարապետին. — Երբ Տերոյնեցի ի
 Պրուսա. — Փակում ձեւարանին. — Առանձինն դասախօ-
 սութիւնք եւ հրատարակութիւնք Տերոյնեցի — Լուծիչ տա-
 բախուսնաց շարադր. — Վերսիւն բացում ձեւարանին.
 — Պոլիսի անդրանիկ լրագիրը Տերոյնեցի իմրագրապետու-
 րեամբ ու աշխատակցութեամբ Աղաբոնի. — Լ. Արսէն Կո-
 միտա Բագրատունիի Բ. նամակը. — Ֆերիքի կարդիմալին
 Պոլիս գալուստը եւ Տերոյնեցի պատմական բանակցութիւն-
 ները՝ ճատեան Պօղոս պէյի ապարանքն՝ արեւելեան ու ա-
 րեւմտեան եկեղեցիներուն վրայ. — Կարապետ վարդապետ
 Շահնազարեան Պոլիս կուգայ. — Իր կրօնական մէկ խօսքի
 կարծիքներուն վրայ ժողով մը. — Տերոյնեցի դերն այդ վի-
 ձերուն մէջ. — Իր օրագիրին Մասիսի փոխուիլը՝ կը հրա-
 տարակ Զօհալը որ ապա փոխուեցաւ Երեւակի՝ մինչեւ
 1865. — Այդ քերթերուն եւ ժամանակակից ուղղախօսա-
 կանաց վրայ յետքերն: Էջ. 58—116

Գ Լ ՈՒ Խ Գ.
1860 — 1888

Հինի նորի վիճերու արդիւնքն համառօտակի. — Թե
 տրիստնական Եկեղեցին միապետական է. — Երուսաղէմի
 խնդիրը. — Անոր եւ 60—65ի իրողութեանց մէջ Տերոյնեցի
 դերը. — Իր բանի մը նամակները. — Երուսաղէմները. — Իր
 քաղիքն դարձցին ու եկեղեցիին իր միջամտութիւնները —

Սեչամիկ քաղին յուզումները. — Գարագաշի եւ ուրիշներուն
հետ իր վիճերը. — Իր կենցաղին մեկ ֆանի մանրամասերը.
— Իր վերջին օրերուն հիւանդութիւնը. — Հուսկ ժամերը.
— Տուղարկն ու Գրասուր Ասովի դամբանականն եւ նամակը.
— Իր ինքնակենսագրութիւնը: Էջ 117—148

Մ Ա Ս Ն Ե Բ Կ Բ Ո Ր Դ

Գ Լ ՈՒ Խ Ա.

Իր հոգեբանութեան շուրջը: Էջ 149—183

Գ Լ ՈՒ Խ Բ.

Իր խիղճը: Էջ 184—194

Տերոյնեցի գիտցած շնորհները: Էջ 195

Տերոյնեցի երկերը: Էջ 196—202

Ճաշակներ իր փիլիսոփայական համոզումներուն եւ
վարքին ու կրօնական գաղափարներուն: Էջ 203—220

Ճաշակներ իր գրուածներէն: Էջ 221

1852 in Amoy.

ի զէրզէ շայն ինչ յաւանտէլ Բարեպետ հա-
նարի: զի ոչ աստ լայտից, և աստ ճշտից աստ յա-
ւանտէրէ. ինչ և ժողովարար, զի ճշտից յաւան-
տիս և անջի ստից անտէրէ ինչ և աստից. ժողովարար
ասի թէ և Բարեպետից անջի ստից և աստից
և աստից շարժարար. որոյ աստից անտէր է թոյ-
նալ ոչ. և զէրզէն՝ օգուտ արարանոց իւրոյ՝ շար-
արոյ ինչի թաւանս աստի. ի ճշտից և անջից աստից
և անտէրէ աստից և անտէրէ և անտէրէ ինչ ինչից և ան-
տէրէ աստից. և աստից և անտէրէ ոչ յանտէրէ:
այս աստից և անտէրէ զի աստ լայտից և անտէրէ յաւան-
տէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ
և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ:
և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ:

և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ:
և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ:
և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ:
և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ:
և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ:
և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ:
և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ:
և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ:
և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ:
և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ և անտէրէ:

Տ Ա Ս Ն Ե Ի Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Գ Դ Ա Ր

Ե Ի

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՐՈԻՍԱՑԻ ՏԷՐՈՅԵՆՑ (1)

Մ Ո Ւ Տ Ք

Հին օրերուն մարդը. Տէրոյննց: Սակայն դըժ-
ուար է պատկերել զինքը ճշգրիտ հայեակէ մը:
Տղա՛յ հասակէս տեսած եմ Պրուսացի պատուե-
լին, ինչպէս կը կոչուէր ինք հանրաբար:

Իր կերպարանքն ինձի՛ ալ՝ շատերուն հետ՝ ազ-
դած է բարկ պատկառանք: Եւ պատանութեանս
այնչափ մօլին եղած եմ իր ամէն կարգի գրուած-
ներուն որ՝ կենսագրական ու բանաքննական այս
իրրև վերջին փորձիս մէջ՝ կիմանամ տեսակ մը
ինքնադատ երկիւզ՝ զի մի՛ գուցէ մտահաճութեամբ
մը միշտ լա՛ւը տեսնեմ իր վրայ:

Սակայն իրրև վերջին փորձ կենսագրական ու

(1) Տէրոյնց՝ մինչև 1857 կրօնաբարէ Յովնանէտ Տ-
կարապետեան Չամուրնեանց Պրուսացի. նոյն բուսկանէն առ-
դին՝ սկսու ստորագրել իր նախահայրական մականունն՝ Յով-
նանէտ Պրուսացի Տ. Կարապետեան Տէրոյնց: Իր նախնիք՝
Դերշանի Վ. ժան գիւղէն են, որոցմէ իր պապը՝ Տէրոյնց Տ.
Յովսէփեան Տ. Գրիգորի որդի՝ Սարգիս Վ. ժանցին նախ Պոլիս
գաղթելով՝ բնակէյաւ Սթենեա գիւղը. արհեստով Չամուրնի էր
(Երեսակ թիւ 1, 1857, յառաջարան 5-6):

բանաքննական՝ պէտք է գրել իր վրայ ալ : Պէտք է եղեր ինծի իրմո՛վ ալ յոգնիլ , թէպէտ և իմ սեպհական գործս չէր այս :

«Ապրի՛ս տղաս» . ա՛յս օրհնութեամբ ողջունած է զիս երանելի ծերունին առաջին անգամ և Ենթասասնամեայ հասակիս՝ երբ ձեռքն համբուրեցի ներս մտնելուն ատեն մեր տունին ներքին դռնէն , ուրկէ շարաթը գէթ մի անգամ ներս կը մտնէին թողին ու ազգի՛ն ալ մեծ աղաներէն ջոկ մը , և կը խորհրդակցէին ու կը զրօնուէին :

Այդ աղաներուն մէջ կային բանիրուն մարդիկ՝ առ հասարակ միջակային դասէն՝ ճարտարապետներ , հին արուեստագէտներ , խօսողներ ու գրողներ ալ , որոնց Դիոզինէն էր Սամուէլ աղան՝ ծեր խորհող մը՝ քաջ անզղիազէտ ու կատակարան , որ Սկիւտարի հիներէն էր և որ՝ եթէ ծայրայեղութեան տարած չըլլար իր փիլիսոփայական մարդահաճութիւններն ու հանճարաբանութիւնները՝ կըրնար արգիւնաւոր ըլլալ իր հմտութեամբ ու սկզբնականութեամբ :

Աղաներու այդ ժողովին երբեմն զլուխ բազմած էին՝ Կեսարացի Պէյլէր օզլու Յակոբ աղան , Պետրոսեան (Օսեան) Պօղոս աղան , Ս . Սաչ եկեղեցիին աւագերէց Տէր Յովհաննէս Փափազեան , Յովհաննէս վարդապետ Սէթեան , Փափազեան Գարեգին էֆէ՛նտի և Իւթիւճեան Կարապետ էֆէնտին գրագիտագոյն նորերէն էին հոն :

Անո՛նք էին՝ որ կը վարէին դպրոցին եկեղեցիին ու թաղին կարեւոր գործերը :

Տարի մը կար որ Տէրոյնեց ալ եկած ըլլալով

մեր թաղը՝ կը մասնակցէր այդ հաւաքումներուն, իր վաղնջական չպուխովն և անբաժան իւրօրը: Ինքն էր որ այդ միջակային ժողովներուն կուտար ակադեմական պարծանք մը. — Տեղոյն՝ նոյն աչ իրենցսկն կր:

Մեր դուռը, ուրկէ ներս մտաւ, յատուկ դիտումով մը ճարտարպետուած էր տղեղ բարձրութեամբ մը, վասն զի այդ դուռնէն ներս մտնողներն ընդհանրապէս այն երկայնամիտ ու երկայնահասակ մարդիկը պիտի ըլլային, որ փորձ ոյժով ու հին միջոցներով դեր մը խաղացին 1841ի 1860ի և 1863ի ներհակներուն մէջ:

Այդ հսկաներուն ամէնէն պատկառելին էր Տէրոյնեց Պատուելին՝ ոչ միայն իր բազմահմուտութեամբն և աններող անդրդուութեամբը, այլ նաև իր թիկնաւէտ հասակովը. միայն երկան-Միքայէլ աղան կը գլէր զինքը:

Ես՝ այդ առաջին գիշերն ամէնէն բարաւորամերձը տեսայ զինքը. մտն'զ, շիտա'կ, մովսիսակա'ն երկայնահասակութիւն մը. քաջողջ կորովի իրան մը՝ քրիստոնեայ լոկութեամբ պարուրուած սատակ հանդերձի մը մէջ — լայն ու դուռնատ տախատ մը, լանջապահ բաճկոն մը, երկայն իւրօր մը:

Իր քահանայապետական անմօրուս գէմքը, որուն լուրջ և սպիտակ ընչացքն և արծուական քիթը՝ ծանր վայրէջքով մը կըստուերէին իր լայն կարի' լայն բերանը, ունէր սիւննոդական խիստ լեցունութիւն մը. խո'ր, փայտ'ուն, գի'ր աչքերուն մէջ բոցի պէս կը վառէր՝ ծերութեան մէջ հազուադէպ՝ սուր բաց դուարի խորագիտութիւն

մը. Թաւ ու Թանձր յօնքերուն վրայ միայն Թաւաժ էր վանական խոթոռութիւն մը: Ծերութեան մէջ անգամ կոյս ճակատը՝ ոչ շատ խորշոմած ոչ շատ պարզ՝ ունէր հին հայու օծութիւն, ուր միւռնոնէն և լոկ ջուրէն զատ ուրիշ հեղուկ չէր հպած: Եւ այդ մատեան ճակատին վրայ կամբասանար պատարուն գլուխի մը քաղեալ գագաթը, զոր չէր ճնշած երբէք ասկզկեպեանի մը ձեռքը. գանկ մը աշտարակածն՝ իբրեւ կրկնապատկումը դէմքին, որուն վրայ կազապարուած էր լայն փեւ մը ամիրայական:

Այն ատեն կար եօթանասուննոց մը: Իր այդ յաղթ մարմնացումը պիտի նմանցունեմ ես բարձր սօսիի մը՝ որուն նմաններն յաճախ կը տեսնենք արեւելեան քաղաքներու և գիւղերու արահետներուն վրայ, և որ՝ հինցած տարիներու կոթողներ՝ կը քամահրեն նոր ժամանակներու հետ նոր մրրիկներն ու փայտատները, ձմեռներն և շուրջ փրթթումները. ու կ'աճին մենի՛կ՝ անյարդար անյողդողդութեամբ կանգազած: Անոնց շուքին տակ կիջեւանին կարաւաններ, որ կը սիրեն միշտ հին ճամբէն քալելը. անոնց լայնատերեւ շրշիւնները կը ներդաշնակեն աղքատիկ այլ լայն արահետին գեղջուկ ու լայն երթեւեկները. անոնց հովանին ապաստա՛ն է նորէն դժգոհ հին ու ինկած մարդոց, որ ծալապատիկ հոն նստած՝ կը հազորդեն իբարու իրենց վէպերն ու արտունջները. ու անոնց շուրջը կը բուսնին, կը ծլին, կաճին ու կիյնան՝ բնութեան անզգալի ու հետեւան մէկ կատակովը՝ փոքրիկ տունկեր ու ծառեր:

Երբեմն անոնց վրայ փորուած են խորհրդաւոր գլխադիրեր ալ, որ կը մատնեն՝ առեղծուած զրոյցներու հետ խառնուած՝ փորձ անցորդներու հաւատքը՝ թէ այդ սօսիները պիտի տեւեն դեռ քանի մը քառասուն տարիներ՝ մինչ իրենք պիտի սահին երթան. մահկանացու մարդկութեան կարճ օրերուն մխիթարանք երկարակեացներ, որ կոյս բնութեան ծոցէն բնական կենցաղով մը ծնած ամբարձած՝ սլատկերագիր ուղերձներ մըն են ի փառս բնութեան ու Հաստչին. տարեւոր յիշատակներ շխտակ կեանքի բարի շատակեցութեան :

Այդ հին կենդանագիրով ակադեմականն էր՝ որ կը նախագահէր շատ անգամ Իճաթէի ազաներուն ակումբին, և անոնց մէջ իր խօսքը միշտ վերջինն ու վճռականը կըլլար՝ պատմականի ու մատենագրականի մասին : Իրեն տեղի կուտային ամէնէն մեծամիտները մեծատուններն ու անձնալստահներն անգամ՝ նոյն իսկ հայրս, որ ունէր հինցած ունակութիւն մը վերջին խօսքը սիրելու : Տէրոյինց չէր գիտեր աչառել. սլատկառանք կը բերէր միշտ իր հետ :

Աւելի տղայ հասակիս սիրուած առասպելներու մէջ՝ իր մասին լսածներս ըրած էին վրաս շատ խոր տպաւորութիւններ : Եկեղեցական կարգի այն շարածճի տիրացուներէն, որ մասի խուցէն, բանկալէն, պահարաններէն մինչև խորաններու խորշերը՝ նուիրապետական թոյլտուութեամբ մը՝ կասպատակեն ու կերթեւեկեն արձակ համարձակ՝ լսած ալ էի յաճախ թէ ժամանակին ամէնէն զիջնականն ու բազմակողուն էր Չամուրճեան Տէրոյինց պատուե-

լին. բռնած էր Ալֆաէն մինչև Օմեղան. տիրած էր 10-15 լեզուներու, լափած էր հազարներով գիրք, գրած էր հարիւրներով ալ. կը մաքառէր ու կը յաղթէր հռոմէական ու բողոքական աստուածաբաններու և հրեայ սաքրիններու հետ. ունէր նաև՝ սոսկալի բան՝ դեւերու գիտութիւնը, վարժապետած էր կաթողիկոսներու և, խայթիչ գրողի մը ⁽¹⁾ խօսքով, ինք անվեղար կաթողիկոսն իսկ էր ազգին. վեցհազարեակ ալ գիտէր ևն. ևն:

Սակայն իր գրուածներուն հետ իր փառաւոր համբաւն ալ այն ատենէն (1873) սկսած էր իյնալ նոր սերունդին աչքէն. իր վրայ լա՛ւր նկատողները չէին կրրցած երկար տոկալ իր վրայ գէ՛շ գրուցողներուն դէմ, որ շա՛տ ալ էին. բայց իր ներկայութիւնը դեռ պատկառանք կազդէր ամէնուն, վասն զի հին գպիրներէն միա՛յն Տէրոյննցն էր՝ որ զերծ էր պատուելիական այն տգէտ կծկրտած չորութենէն՝ արտաքնայարդար հեղինակութեան մը սաստին ներքեւ սպաստանած, որ միակ արժանիքն էր վաղեմի վարժապետներուն և միակ կնիքը տիրող մոլութեան մը — ծոյլ իշխանասիրութեան, — ծո՛յլ՝ չըսե՛նք աւելին. Տէրոյննց՝ տանուտէր ու հայր համեստ՝ ունէր իր տարազին մէջ նահապետական պարզութիւն մը, իր շուրթերուն վրայ գիտուն խօսունութիւն մը՝ խառնուած արեւելեան անզանազան համարձակութեամբ, որուն զարդն ու թերին ալ էր ներհուն և քիչ մը կծող ճշմարտասիրութիւն, և այո՛րն այո՛ ու ոչին ո՛չ ըսելու հոգիի

(1) Յարութիւն Սրվանեան:

հանապազորդ արիութիւն մը : Ի՞ր գործերէն ալ՝ առաջին անգամ հանդիպած եմք մէկ քանի հասոր Զոհաչներու և մանաւանդ Եկեղեցական կառավարութեան վրայ տեսրի մը ու Իրաւախօհին , որուն հաշտ ու անզարդ ոճն անդորրապէս կը սիրցունէ իր շոտյլ ու տրամաբանող քառսը : Ես մանաւանդ այդ տեսրով ու Իրաւախօհներով յարած էի մատենագիր պատուելիին , և կուզեմ որ ընթերցողներս ալ այդ հատորներովը ճանչնան զինք (1) : Ինք իրրե միայն անո՛նց մէջ կը պատկերի իր ամէնէն ազատամիտ լուսաւորչականութեամբն ու պաղարիւն դատողականովը : Վիեննայի հին Մխիթարեաններն՝ իրենց ամէնէն մեծ ներկայացուցիչին , Հ. Յովսէփ Գաթրըճեանի միջոցով իսկ՝ չեն կրցած լի՛ պատասխան մը կշռել պատուելիին իրաւախօհութեանցը՝ թերեւս նիւթի՛ն իսկ բնութենէն (2) :

(1) Ժամանակին Կրօնական Ժողովին սխիզումովը խմբագրուած այդ բանաճանկանները սպառած են. Գէորգ Կարաղիկոս խոսացած էր հեղինակին նորէն սպագրել զայնս. բայց իր կենդանութեան տեսն չէ կատարուած այդ խոստումը, որուն վրայ կը սրտնչէր ձերուցի Իրաւախօհը : Այդ շինիչ գրուածները՝ մանաւանդ հոռովական վարդապետներէն ու աշխարհականներէն՝ ամենէն շատ կարդացուած են. հո՛ն է որ Պատուելին Տեսական Հոռովի եւ Տեսական Էջմիածինի մէջ խառն է վերջին գործնական ենթամնան. հեղինակին կրտսեր հարազատին քով Տեսած եմ օրինակ մը՝ նոխացած ձեռագիր յաւելուածներով ու զիտորութիւններով :

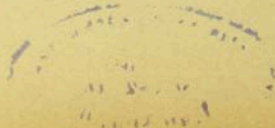
(2) Կեղծիք Իրաւախօհի բազմամտօս զրիչը՝ զուգարելէ ետեւ Տէրոյեցցը մինչեւ իսկ Լայպնիցի բարձրութեան հետ, գէրքս ոչ ամենայն երկայնութեան (Կեղծիք Իրաւախօհի Ա. էջ 119) անոր շլակառելի ձերութիւնն հոռովական կեղեցիկ

Յիշատակաց այս մուտքէն՝ անցնի՛նք տանն
իններորդ դարու մարդուն կենսագրութեան :

21101

Նրա իրելու իր յորդորները (նոյն անգ էջ 16) ենթադրել կուտան Պատուելին՝ իր բնբերցողներուն առջեւ՝ խստասիրտ մը, որ սակայն նոյն իսկ հանգուցեալ վերապատուելիի մատենագիրէն վկայեալ է (նոյն անգ էջ 15) իբրեւ մատենակի սպասաւորող կրօնի եւ կաթողիկէ նսմարտութեան՝ կրելով փոխաւէն կտտա՛նք գրիչի, կտտա՛նք լեզուի նաեւ դրամական զրկումներ : Եւ այսչափք չէ՛ր բաւեր . . . :

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

1801 - 1838

Կենսագրութիւնը մեծ մարդոց՝ թուև պատմութիւնն է աշխարհի: (*)
Թ. ԲԱՐՆԱՅԷ.

1

Խոտի նկարագրում երկար ու ամէնազբաղ կեանքի մը հետ՝ լայն ներհուն և հինը պաշտող անձ մը, որ 19րդ դարուն առաջին կէտին մէջ՝ ամէնէն աւելի սկզբնականութեամբ պատկերեց անանկան ու շատգէտ հայու մը տիպարը, որ լոյս և Աստուած տեսած օրէն պաշտեց ու փաստեց՝ Լուսաւորիչի կրօնքն և զԱստուած՝ ընդհանրական եկեղեցիին առձեռն ձեւերովն ու ապացոյցներովը, որ ամէնէն շատ կարդաց ու տպեց, ամէնէն շատ խօսեցաւ ու խօսեցուց իր վրայ՝ գէթ մինչև մեռնելը:

Արդի սերունդը չճանչնար զինքն ինչպէս որ էր, և իրաւունք ալ ունի: Իր վրայ ինչ որ արժան ու ճիշդ էր՝ ոչ միայն չխօսուեցաւ յետ մահուն (1),

(*) Ինքնագրագրութիւն. Դիցագնն իրտեւ աստուածային:

(1) Մէկ հոգի Վեներիկի ետէց Միսիարեաններէ ու Վիեննայի միաբանութենէն Հ. Յովսէփ Գաբրիէանէն (Կեղծ. Իրաւախնի) ու Հ. Գ. Գալեմեարեանէն (Պատմութիւն Հայ Լեռոց

4046
A II
33989

այլ և հանրապէս խօսելով ո՛չ եւս կը տիրէ նոյն
ողջին որ կը տիրէր իր գործունէութեան ասեմն . ոչ
եւս կը յուզուին իր ուզած ու նախասիրած խրն-
դիրները . որով իր ներքին դրոշմը ցոլացունող
գրուածներն ալ չեն կարգացուիր : Տէրոյնցի ա-
նունը կը ներկայանայ նորերէն շատերուն՝ իրրեւ
յուշարարն հին պատուելիներէն միուն , որ գրաբա-
ռի սահմանափակ գիտութիւնէն և քանի մը աստ-
ուածաբանական վտիտ տեսարակներէ զատ ուրիշ
քան չունէին արժանի յիշատակութեան , թողլով
այն չափազանցեալ վերագրութիւններն ու խրտու-
ցիչ զրոյցները , զոր իր ընդդիմադիրները շեղջած
են իր համբաւին վրայ :

Տիրող այդ նախըմբռնումներու մռայլին մէջէն
գժուար էր՝ մանաւանդ ինծի՝ բանալ ու չէզոք
հայեացքէ մը խմբագրել իր կենսագրական վաղեմի
պարագաները . ճշգրտիւ որոշել կարծիքն հաւաս-
տիքէն . գտնել բազդատել ձեռագիրներն ու թուա-
կանները . տալ անոնց վաւերական կայում , և այս-
պէս կշռագատութեամբ նշանակել իր կենցաղին
գլխաւոր դէպքերն ու կցորդները , որ քանի՛ նե-
տապնդես՝ այնքա՛ն կը թնճրկին՝ աղբիւրներու
հնութեան ու բազմադիմութեան պատճառով , և
թերոյթներն ալ (lacune) այնքա՛ն կը բազմապատ-

րուրեան) զաս՝ ոչ ոք յիշատակած է Պատուելին պատմաբար եւ
չէզոք գեահասուրեամբ . իր հին աւակերտեւներէն մէկ հանի
անձեւ ալ կը պահէն իր վրայով լուեւայն մեծարահմ մը , որուն
հանդիպած ենք աստ անդ ի դէպս վաղեմի խօսակցութեանց : Եւ
ա՛յոչափ միայն . բայց հասարակ ժողովուրդին մէջ կան շատեր՝
որ դեռ պատկառանքով կանուանեն զինք :

կին : Ինձի աւելի դիւրին պիտի ըլլար՝ իր տպեալ քանի մը գլխաւոր գործերուն մէջէն վեր հանելով՝ ցուցադրել իր մատենագրական արժէ՛քը միայն . ես այդ դիւրագոյնին և արահովագոյնին աւելի՛ ատակ էի ու անո՛ր միայն կը փափագէի . բայց հոս դժուարն ալ միանգամայն կարեւոր էր : Առանց վարքի մատենագրական տեսութիւն մը՝ առանց մարմինի հոգի մը պիտի ներկայացուէր , եթէ ներելի է այսպէս բացատրել . թերեւս այս կողմնական վերացումէն զո՞ մնային անոնք՝ որ վարժն ու սիրողն ալ են միայն այդ կարգի բանաքննութեանց . բայց համ չպիտի առնէին անոնք , որ՝ մանաւանդ իրրե միջին դասու կրթութիւն առնողներ՝ կարգացած են ընդհանրապէս պատուելիին ժողովրդական գրուածները , և աշխարհիկ ու ընթացիկ բերումով մը պիտի յօժարամտէին կարդալ նաև իր աշխարհիկ ու ժողովրդական կեանքին դէպքերն ու յեղումները : Մարդկային ամէն դասակարգին բնական զգացումներուն հոյզ ճարակն եզոյ մեծ սիրով — կրօնքով — զբաղող իմաստասէրի մը կենցաղը՝ կարեւոր էր , այո՛ , և արժան ոչ նկարագրուէր կրօնական երկիւղածութեամբ և՛ իր կրթութեան վարքին ու գործունէութեան ամէն պարագաներովը՝ համեմատուէր իր վարդապետութեանց հետ :

Ըստ ներելոյ պարագաներուն և իր յիշատակները պահող քանի՛ մը անձնաւորութեանց ⁽¹⁾ սա-

(1) Յանուանէ շնորհակալ կրլլանք հոս՝ այդ սաստաղներուն՝ Վ. սեմ. Սեփիան փառայ Արսլանեանի, Ազնուափայլ Ասով էճէճի Տէրոյեցի, Դեր. Տ. Յովն. Ա. Քննյ. Մկրտեանի և Արաբի մէկ քանի միաբաններուն :

տարեկովը՝ ձեռք կը զարնեմ պատկերացունել զինքն
հոս իր գործնական ու վարդապետական երկեակ
կողմերովը . գործին լծորդ դժուարութեանց մէջ՝
դիւրիչ բարեբազդութիւն մը պիտի համարիմ ինծի
երբ կարենամ պարզել բանասէր ընթերցողներուն
այն նուրբ և թագուն ներդաշնակութիւնը տեսա-
կանի ու իրականի, վերացեալ աստուածաբանին ու
թանձրացեալ Տէրոյնցին, զոր երկարողի խարխա-
փումներէ ետե նշմարած եմ իր անձին վրայ, և,
իրբև միակ առանցքն իր վարքին խօսքին ու գոր-
ծերուն, հիմնագիծ դրած եմ ինծի այս երկին . հո-
գեբանական այդ խարխափումներուս երեւոյթներն
ալ՝ իրենց ի՛սկ բերումովը՝ գրեթէ ամբողջովին
նշանագրած եմ իրենց տեղին իբր անպատրուակ
նախատերէնիւր բունին :

2

Քիչ բան գիտնաք ու քիչ բան կըրցանք ալ հա-
ւաքել իր մանկութեան ու պատանակութեան վրայ,
որոնք կը պարտինք գլխաւորապէս իր որդիներուն :
Ո՛ր փիլիսոփայութեամբ կուզես՝ ա՛ռ — ճակատա-
գի՛ր թէ իրերու անըմբռնելի գնացք մը ճիշդ —
ամէն նշանակելի անձնաւորութեանց խանձարուբա-
կան կիանքը՝ մեծ օրերու արշալոյսներուն պէս՝
պատած կըլլայ ամպով, գէթ ըստ աչս դատող
անձերու համար : Բնութիւնը կը սիրէ դնել իր ոյժը
պարզ ուստի և անտես սկիզբներու մէջ . ոչ սք
ուշադրած է յաղթ կազնիին սերմին ու սկզբնա-
կան աճումին, թերեւս լեռնորդի գեղջուկէն դատ :

եթէ տարի մը կանխէր, լա՛ւ. բայց չպիտի պատահէր այն զոյգ զոյգ անզոյգ և նուիրական թիւերուն, յորս ծնաւ և մկրտուեցաւ: 1801 (1) Օգոստոսի 7ին ծնած և նոյն ամիսի 11ին մկրտուած է ինք՝ Յովհաննէս Չամուրճեան Տէրոյնց Պրուսայի մէջ՝ Քիւրքճի Չամուրճեան Սերօրէ ա-նուն անձէ մը, որ ապա քահանայ ձեռնադրուելով կոչուեցաւ Տ. Կարապետ: Որոտման որդւոյն անուանակցութիւնը գլխաւորապէս՝ տուած ըլլալու է իր հոգեկան նկարագիրին խորհրդական ձուլուած մը. շատերու վրայ դիտուած է այս անուանական դերը հոգեբանութեանց մէջ (2): Իրբև նշանական ինչ՝ կը պատմուի նաև հետեւեալ խորհրդական պատահարն իր անձին վրայ:

Իր մայրը, մանուկին ծնելէն քիչ մը առնն կտ-քը, ուխտի կը տանի իր անդրանիկ երախան Թէ-փէճիքի յոյն գիւղակին Ս. Հրեշտակապետաց եկե-ղեցեակն՝ ինչպէս սովոր էին ընել ժամանակին Պրուսացիները: Հոն՝ Տէլիճէ գետին զայրագնած միջոցին՝ բարեպաշտ նոր-հարսը երախան նետելով

(1) Նոյն տարին մահս ամիսի մէջ է՝ որ Ռուսաստանի հայե-րուն դիտապետն Յովսէփ արեւպիսկոպոս՝ Գանիէլի եւ Գալիքի տարու բերու մներու միջոցին՝ Կարուղիկոս րնտուելով, յէս միամեայ ձգձգման՝ վերջապէս էջմիածին ուղեւորելու ասէն վախ-հանեցաւ Տփլիսի մէջ:

(2) Տե՛ս Ռերման ի Յիսուս, Գլ. Բ. 22. Ժէ սպագրութիւն: Մասք Ա. 21 եւ Ղուկաս Ա. 31: եւ Արեւելի մէջ աս նշա-նական ու պատմական անուններ կուտան ցոյսօր նկարագի-րներու եւ բաւերու սնօրինեալ կողապար մը, ինչպէս ներուս, Յարութիւն, Խաչատուր եւայլն: Յակնանկէս՝ կը նշանակէ հնե-զանդութիւն:

Ջուրին միւս եզրը «Դ՛ու՛ն պահէ, ո՛վ Հրեշտակապետ», կը գոչէ. և մանուկը դեռ կը քնանար... Ինք իսկ պատմած է զայս իր կրտսեր որդիին: Նուիրական մատենագիրին մանկութեան վրայ այս նուիրական պարագայէն զատ ուրիշ բան պահած չէ հին օրը:

Մինչև ատան եւ եօթնամեայ հասակը՝ Պրուսայի մէջ անցուցած է: Հին ժամանակներէ հեռէ արեւելեան բաց զուարթութեամբ հաճոյ վայր մը եղած է Պրուսա՝ իր շրջականներովն ու դիւրիչ գիրքովը: Բիւթանական այդ վաղընջուց քաղաքն ու Ադրիանուպոլիս, մայրաքաղաքէն յետոյ՝ իրր աջ ու ձախ թեւերն անոր՝ պատմական ատեններէ 'ի վեր (1) եղած են Օսմանեան կայսրութեան ամէնէն շէն ու գործօն կեդրոնները, և ունեցած են միւս հասարակ քաղաքներու վրայ նախամասնութիւն մը՝ իրենց յիշատակիլի հասարակաց շինուածներովը, կլիմայական ու գործնական առաւելութիւններովը, բնակիչներուն յառաջդիմութեամբն ու առանձնայատկութիւններովն և յաճախ յարարերութիւններով Պոլլիսի հետ:

Հայերուն առաջին պատրիարքն է Պրուսայի Յովակիմ Եպիսկոպոսը(2) (ՋԺ, 1461), ու Ադրիանուպոլիս տուած է, մանաւանդ այս դարուս, քանի

(1) Իճի Տէրոյեց գրած է շահեկան բնձեռուած մը (Երեւակ 1859 հասոր 2) այդ ետպահին վրայ Պրուսա եւ անոր Եպիսկոպոսները մակագիրով:

(2) Հաւանական կը բուի որ Պրուսայի առումէն առաջ ալ հոն գտնուած քլլան Հայեր:

մը պատրիարքներ՝ որոնց առաջինը ներհուն անձնա-
ւորութիւն (1) մըն էր :

Վաճառականութեան կողմէ՝ Աղբիանուպոլիս
ունեցած է աւելի զարգուն և գործօն դիրք մը՝
իրրև միակ միջնորդն ընդարձակ ու մարդախիտ
Բուսէլիի բանուկ գործառնութեանց, բայց Պրուսա
ևս անկէ շատ ընդհատ կարևորութիւն մը ունե-
ցած չէ առևտրական գործերու մասին ալ, որոնց
վրայ ունի բերրի արգաւանդութիւն, զուարճալի
ու առողջաւէտ դիրք: Իբրնակիչներն՝ Աղբիանու-
պոլիսի բնակիչներուն պէս՝ առհասարակ եղած են
տաճկախօս՝ Հայուն սեպհական այն դիւրաթեկ ար-
տասանութեամբ, որ պետութեան այլազգի հպա-
տակներուն մէջ ամէնէն հաւատարիմ նմանութեամբ
կարտարերէ օտար լեզուները: Իրենց խօսակու կեր-
պին մէջ նշանակելի է այն ազու և համոզիչ շեշտն
ու մեղմավանկութիւնը, որ իրրև միշտ կը յանկու-
ցանէ ու կը մասնէ հաշտ երկայնամիտ և ՚ի նպա-
տակն ուշիալ խորագէտ հոգի մը: Պրուսացիները
գրեթէ չունին տիրիլ, ևս այսպէս տեսած եմ գէթ
առևտրական անձերու վրայ: Լայնսիրտ, գործասէր,
նահապետավար, կենցաղասէր, խնայող և հանգիստէ
ախորժող մարդիկ են, նախանձայոյզ առանին կեան-
քի՝ բազմասերող ալ են, ու նորութեանց և աւան-
դական բարքերու մասին խորասէր: Ընդհանրապէս՝

(1) Աղբիանուպոլսեցի Պօղոս Պատրիարքի կենսագրու-
թիւնը գրուած է երուսաղէմի միաբանական եպիսկոպոստ մը,
ինչպէս կարդացիմ յազգաց մէջ: Մենք ալ գրած ենք համա-
նօս կենսագրական բանասիրական մը իր վրայ, որ սպուած է
1904ի Մասիսներուն մէջ:

իրբ հետևանք այս հանգամանքներուն՝ առողջ են
ու կայտառ, պարզ սովորոյթներով ու ներկային
անմիջական պէտքերով զբաղեալ մարդիկ: Չեն
սովորած գաղթել ու պանդխտել. շերտի գործն
և տեղւոյն հանգստաւէտութիւնը կապած ու գա-
մած է հոն իրենց սորն ու միաքը:

3

1793 Էն Տէրէվէնքցի Պօղոս արքեպիսկոպոս
Գարագոշեան, զոր այլուր ալ յիշելու առիթ ունե-
ցած ենք, սկսելով նկեղեցիին ընդարձակ շինու-
թենէն՝ նախաձեռն հեղինակն հզամ է հոն իմացա-
կան ու նխթական բարգաւաճութի՝ ստէպ հրաժա-
րելով և վերստին ընտրուելով ⁽¹⁾, և ժամանակա-
կից Պրուսայի ժողովուրդին միջակ յօժարութեանց
համեմատ՝ լաւ ճամբու մը մէջ կանոնաւորած է
անոնց տեղական արամադրութիւնները. սիրողն և
սիրելին հզամ է անոնց: Պոլիսէն վարժապետներ
բերելով ծաղկեցուցած է հայերէն լեզուն. և ունե-
նալով Պոլիսի Պատրիարքներուն Իրան մեծերուն և
Փաշաներուն հանդէպ ազդեցիկ ու պատկասելի
ղիրք՝ պատրիարքարար վարած է բխթանական կող-

(1) Այդ հրաժարումներուն է՝ որ անգամ մը մաս մը Պրու-
սացիներու դժկամակութեամբ՝ ստիպուած է արհուկէսի շափ
բնակիչ Նիկոմիդիա եւ, առանց ունկնդրելու իր նին առաջ-
նորդեալներուն զիջի ու քախանձանքի ծայնին՝ չէ ուզած դառ-
նալ հոն, մինչեւ որ կուսակալ փաշան միջամտելով՝ յաջողած
է պատրիարքական փառնով Պրուսա բերել զինք:

մերուն վարչութիւնը . ոչ այնքան ուսումնական ու գրագէտ՝ այլ իբր այր գործնական ու սիրար-բուղիս՝ անձամբ հասած է իր հօտին նեղ օրերուն՝ իւրաքանչիւր անդամներու պիտոյիցը . կայ եղեր , կրսենք իր ատենները Պրուսայի մէկ կողմը Տէրէպէլի մը օր պսակել կուտայ եղեր ուզած հայր՝ իր մէկ հրամանովը՝ իր ուզած աղջկանն հետ , և այդ ապօրէն արարքին ոչ ոք , քահանաներէն անգամ , չհամարձակիր եղեր անսաստել . զայս օր մը իմանալով Պօզոս Սրբազան՝ հեան առած իր երկու փոքրաւորներն , Աղաւնի Ստեփան վարդապետն և Պօզոս Թագթագեան վարդապետը՝ կերթայ Տէրէպէլիին տունը , և սաստօրէն կը կշտամբէ զայն ըրած ապօրինութեանցն համար . կշտամբեալին ահարկու համբաւէն զարհուրելով՝ հետի վարդապետներն Աղաւնի Ստեփանոս և Պօզոս կսկսին դողալ՝ Սրբազանին այս համարձակութեան վրայ , բայց սուրբ մարդուն ահը փայլակի նման զարկած էր անոր սիրտին , և գլխիկոր լոխկ լսելէ ետքն այդ յանդիմանութիւնները՝ հլուարար կը խոստանայ դադրիլ իր այդ ապօրինութիւններէն ու կը փոխէ վարք . Իրեններուն համար ալ այսպէս նսխանձախնդիր՝ ինք Պօզոս Սրբազանն է դարձեալ որ զսպած է յատուկ կանոններով և կոնգակներով (որոնց նմանութիւններն օրինակած է նաև Պոլիսի Պատրիարքարանը) քանի մը ճոխերու և անոնց հետեւողներուն շուայութիւնը , որով դէմ գալով մեծատուններուն ճաշակին՝ մասնաւոր իր անապատական կեանքին ու համարձակխօսութեանն համար՝ քանի մը անգամ հրաժարեցուցուած , անգամ մըն ալ աքսորուած է Մա-

հայրճ, ուր շինած է նաև փոքր եկեղեցի մը՝ պրուսականին ճիշդ նման: Այդ հրաժարումներուն մեջ անգամ մը Պոլիս ալ գալով՝ բնակած է Բերայի մէջ՝ և հոն ալ շատուցած է եկեղեցական կալուածները, աշխատած է ժողովուրդին բարօրութեանը, նուիրած է նաև Պալատի և Սէլամիյէի թաղերուն ձեռագրուներ ու տպագիրներ ⁽¹⁾ (որ կը փնտռուին ու շին գտնուին): Ինք նաև եղած է մին այն անձնաւորութեանց, որ կարեւոր խնդիրի մը համար աչքբազիր մատուցին բարեյիշատակ Սուլթան Մահմուտի և Այդ ատեններն է որ Ենորճեան մեծատունին միջնորդութեամբ Պոլիսի ամիրաները կը յորդորեն զինքն հրաժարիլ Պրուսայի դիտապետութենէն, բայց ինք կընդդիմանայ իսպառ՝ ըսելով թէ «Պրուսա իմ ընտանի յարկիս պէս է, իմ տունս է. ինչպէս գուք ձեր ընտանիքէն ու գերդաստանէն չէք կըրնար հրաժարիլ, ես ալ չեմ կըրնար բաժնուիլ Պրուսայէն»: Ասոր վրայ Նիկոնիշիայի առաջնորդ կը լինն զինքը՝ մինչև որ Ազիզ իաշա կուսակալին թախանձագին հրաւիրանքովը նորէն կանցնի Պրուսա՝ նմանը շտատենուած փառքով և ուղեկցութեամբ բարձրագիւ հեծեալներու և ժողովուրդին, ու կը հաստատուի իր ընտանի աթոռին վրայ: Բիւթանական և Նիկոմիդական քաղաքներն իւր գիւղերը ցայսօր մեծաբանքով կը յիշեն իր'անունը. ինք է անոնք բաւեզարդողն և ժողովուրդին հայրօրէն պաշտպանողը, տալով անոնց՝ ատենին գնայքէն բաւական տարբեր երջանիկ ուղղութիւն մը, մինչև որ՝ յետ քանիցս

(1) Տե՛ս երեւակ 1859 թիւ 69 էջ 262 - 263 :

հրաժարումներու և վերընտրութեան՝ վերջապէս հիւանդ և անզօր վիճակի մէջ կը մեկնի Պրուսայէն, ու իր գործունէութեանց պսակն եզոզ Արմաշ գիւղի վանքը մեկուսանալով՝ կը վախճանի 1825 Օգոստոս 5 ին: Եւ կը թաղուի հոն մեծ հանդէսով:

Կարժէ՛ր յիշատակել հոս անցողաբար Կեսարացի խստակրօն այդ Արքեպիսկոպոսին անաչառութիւնը, եկեղեցական ու քրիստոնէական կարգերու նախանձախնդրութիւնը, իր խօսքերուն և քարոզութեանց հետ՝ իր կեանքին մշտագործօն օրինակին ներդաշնակութիւնը, որով աւելի կը զօրանային իր խրատներն և կառնէին ոյժ շօշափելի, և որուն բարունական (magistral) զօրաւոր ներգործութիւնը տեւած է՝ իր միւս աշակերտներուն հետ՝ Տէրոյենցի⁽¹⁾ ալ նախանձայոյզ կենցաղին վրայ:

Այդ յուսթի քաղաքին և այդ նորոգ պատրաստութեանց յորձանքին մէջ է՝ որ մանուկն Յովհաննէս առած է իր նախնական կրթութիւնն՝ հարկաւ այն ժամանակի թանձր եղանակով, այսինքն՝ առաջ առտնին ու ետքը թաղային նոր դպրոցը, ուր բարձրաձայն ընթերցանութիւն, գիրի, կրօնի ու լեզուի դասերը կաւանդուէին՝ առաջին երկուքն հին եղանակով և կրօնն ու լեզուն գրաբար: Իր նախկին ուսուցիչն եղած ըլլալու է Ակիւտարցի Տէր Աբրահամեան Յովհաննէս վարժապետը, զոր Պօղոս Սրբազան բերել տուած էր մասնաւորապէս

(1) Տէրոյենց՝ իր մեծաւորին ասուածաբանական քանիսնափակ գաղափարներուն հասց չըլլալով հանդերձ (մեծաւորը ծայրայեղ կաթոլիկաետաց մըն է եղեր)՝ շեշտելով արձ սեպագրած է իր Երեւակներուն մէջ անոր այս ամուր բարեմասնութիւնները:

ի Պրուսա ⁽¹⁾ : Բարեպաշտ ծնողքին օրինակովն ու թեկադրութեամբ՝ նախ այդ վարժապետէն առած է կրօնի ու գրաբառ լեզուի տարրերն՝ ի հարկէ Չամբրեան կամ Աւետիքեան քերականութեան վրայ, ու գործնապէս ալ հետագած է քաղաքին նորաշէն եկեղեցիին մէջ արարողութեանց նախնական կարգ ու սարքին, Տիրացու Մուրատ Մուրատեան կրածիշառն ալ առնելով եկեղեցական ձայնագրութեան դասեր : Տասներեք տասն և չորս տարեկան հասակին՝ սկսած է յաճախել իր հօր մուշտակագործի խանութը, վասն զի մէկ հատիկ արու զուակն էր անոր, և ինք հայրն՝ ըստ հին սովորութեան՝ կուգէր յաջորդ կարգել իրեն իր միակը : Դիչ մը ժամանակ ալ կրգրապի հոն առեւտուրով. խանութին անուանի յաճախորդներէն մին՝ Մոլլա Հիւսէյին անուն՝ (առ'նին սովորութեանն համեմատ՝ քրիստոնեայ արճեստաւորը պէտք էր ունենալ այլազգի ծանօթ մը, որուն պաշտպանութեամբն և յանձնարարելովը կը գտնէր յաճախորդներ) կը յորդորէ Տէրոյննցն ուսանիլ ինամով թուրք լեզուն. ինք ալ կրակախ ու կը յառաջանայ՝ իր սիրելի գրաբառին

(1) Այս շիրացու Յովսէփէր, որ Սարկուազ մականունով ալ կը յիշուի և վսիմանոմ է 1845 ին ՚ի Ապիւստը՝ իր 90 տարեկան, որդին ու աւակերտն էր Սպիւսարցի Պարկեոս մականունեալ երաժիշտ Տ. Աբրահամին անցեալ դարուն մէջ, որոն նոյնպէս աւակերտած էր ամուսնուոր Սարկուազ Զէննէ Պօղոս Վարժապետ՝ պապն հանգուցեալ Ներսէս Եպ. Վարժապետեանի եւ՝ ըստ ոմանց՝ վարժապետը Յօսեփն հուշակաւոր Պապա Համբարձումին Սասնա իրացու Յովսէփէն ունի եղեր Սարա անուն տոյ մըն ալ՝ հայհամուս եկեղեցական երաժշտութեան : (Ե. Տնեստեան, Նկարագիր երգոց հայ. եկեղ. էջ 121—123) :

զուգընթաց յաջողութեամբ: Նոյն ատենները նաև ներհուն Մկրտիչ Սարկաւազի մը առաջնորդութեամբ ⁽¹⁾ կրտսի բանասիրարար պատմական ու կրօնական գիրքերու ընթերցումին, ընդհանրապէս Չամչեանի հատորները, Կովզինի փոխտփայութիւնը, Ազոնցի ու Իւճիճեանի ⁽²⁾ գիտնական երկերը ժամանակին բարձր ընթերցանութեանց ճարակն էին. «ատոնցմէ՛ է որ պատանին կտոնէ իր բանասիրական նախաձաշակը և փոխտփայական միջին ձուլուած մը, որուն վրայ կաղապարուեցան իր աւագայ աշխատութեանց պաշարքը»:

(1) Տեսած եմ ձեռագիր մը 1816 բուականով Սորբիւր քացեայ անուն, որուն դրան վայ գրուած կայ՝ զաղափառեալ 'ի Յովհաննէս յնչին զպրէ ձոնեան՝ յաշակերտի տրացու Մկրտիչ սրբասեւայ Ա Սարկաւազի 'ի զպրոցն Պրոսսայ:

Սյս ձոնեան Յովհաննէսն՝ ըստ ամենայն հաւանականութեան՝ բլլալու է նոյն ինք՝ էրչլեց՝ իր իտալոիտութեան համար նշանակուած այդ երոպական վերադիրով:

(2) Նոյն աւելեներ է որ Վենետիկի սպարանեն կէլներ Ռոլենի վեցահասոր հոռմէական պատմութեան քաղցման բիւրնը՝ ձեռնդ կրկին վարձ գոյններու (2 Վրդս նիսի Ասկուան՝ յսակսիօս քաղցմախչ և 2 Մանուէլի Չախչիւան՝ իտալոհրմոս Աւրոդ)՝ Սիիլ առեանց ցայնվայր հասարակութեանց նոխագոյնը: Սյդ ստուար հասորէր յավիլով կարգացած է Պատուէլին. և բերես անոնց յառաջարկէն ստած՝ կարգ մը դրական սկիզբներու հետ «անպատշաճի սիվերայադք եկայնտութեան» (Ռոլենի Հոռմէական Պատմ. հատ Ա. յառաջարան, քաղ. էջ 7) գեղեցիկ դասը: Սյդ եկայնտութեամբ ու շահաւորութեամբ առաջնացած է էրիտարդն այնքան լեզու և հմտութիւն ամբարել:

4

Եւ նախ դրացի Սինեօր Սէրաֆինէ անուն երիտասարդի մը բարեկամանալով՝ սկզբնաւորութիւն մը կընէ իտալերէնի անոր նպաստելովը. քիչ մը ետքն առիթ կունենայ իտալական Հիւպատոսարանն յաճախելու և հոն աւելի հիմնապէս ուսանելու այդ լեզուն: Այսպէս Դիսոյի ժողովրդային քոչկուրթիւն գիրքին իտալերէն թարգմանութեանը վրայ բաղդատական թարթափումներով ալ՝ բաւական կը զարգանայ այդ բանուկ լեզուին ալ մէջ, զոր գրեթէ մայրենիին հաւասար յառաջացուց ետքերը:

Մինչև 1815՝ Տէրոյնց ըստ այսմ կառնէ տարրական պաշարներ. վարժ գրաբառի՝ անսխալ գրելու և վարդապետներու հաւնեցունելու շափ, ու տաճկերէնի և իտալերէնի՝ հասկընալու աստիճան, հմուտ եկեղեցական երգեցողութեանց և ընթերցուածներու՝ ունէր նաև պատմական աշխարհագրական և թուարանական բաւական ծանօթութիւն. գլխաւորապէս լաւ կը շարագրէր՝ այդ հասակին մէջ՝ թէ՛ գրաբար թէ՛ աշխարհաբար, ու այդ հանգամանքով՝ իր ատեններն յաճախուած դպիւր վերադիրն ամէնէն լայն նշանակութիւնն ունենալու էր իրեն վերաբերումով. սկսած էր իր բնիկ քաղաքին մէջ հանել ազէկ գրողի անուն: 1815ին է որ հայրը՝ Սերովբէ ազան՝ կը փոփոգի ըլլալ եկեղեցական, և կը ձեռնադրուի Գարսգոյ Սրբազանէն քահանայ: Հօրն այս վիճակափոխութիւնը կուտայ որդիին՝ նախնեաց լեզուին հմուտ

Թեամբն հեազհեաէ աճեցեալ թրթոուն հոգեաեսու-
թեանցն աւելի՛ գործնական բերում մը, ու կամ-
վա՛վէ ա՛նոր գործունէութիւնը լոկ գրական պարու-
նակի մէջ՝ հետու սոեայական աշխարհէն: Իր կար-
դացած գիւքերը թէպէտե սոհասարակ վանքի
սյաս գրութիւններ էին, և իր վայժսպեսնէն աչ
ընդհանրապէս կրօնքի մարդիկ, սակայն տղայ հա-
սակէն շէ ցուցած իր վրայ (1) քահանայ կամ վար-
դապետ ըլլալու միտում. միայն ուսումնասիրօրէն
պարապած կը թուի այդ կայգի ընթերցանութեանց
ու աստուածսիրութեան համար աստուածաբանած:
Իր յօժարութիւններն աւելի ուսանելու և ուսու-
ցանելու կողմէն հօօր եղած են, և ուղած կը թուի
ապրիլ աշխարհիկ եկեղեցիին մէջ ու պաշտեկ անկէ-
բսա ոմանց բաւական սսեն սարկաւազութիւն աչ
ըլած է՝ յիշատակեալ Պօղոս Արքեպիսկոպոսին, որ
երբևմն նեղանալով իր սանին կը պոռայ եղեր՝ թէ
դուն շատ նրբախնդիր մէկն ես. քեզի նման մոուա
(թիթիզ) մարդը չկրնար կրօնաւորիլ:

Արմաշի վանքն այն ատեն բաւական հոչակ-
ուած ուխտատեղի մըն է եղեր, և 1810 էն ՚ի վեր
անցած ըլլալով Պօղոս Ապիսկոպոսի վերասեսչու-
թեան ներքե՛ս՝ ա՛նոր ջանքով կոոուցուած ալ է
եղեր հօն միջակ դպրոց մը: Այդ վա՛նական կազ-
մութենէն քանի մը տարի ետքն՝ Ապիսկոպոսը Պրու-
սայէն Արմաշ երթալու սսեն՝ իրր իրեն մասնաւոր

(1) Ըլլալով հանդերձ եկեղեցակաեերու, մեծաւեղ եկե-
ղեցիին, պառսպան՝ ու վասսրաւր՝ ճէոյեց յրեւ յլոս եր-
քնապէս անեերոց եղած է կլէոյց, մուսուեղ սեր վեշնաչ
մասին: Այսպէս կը հաստատեն զինքն շաս սոսէն եսեցողեր:

գրագիրն հետը կը տանի 1817 ին նաև Տէրոյնցը՝
գիտնալով անոր աջողութիւնը գրաբառի մէջ, ու
կաշխատի տեղաւորել զայն յՌեմաշ: Երիտասարդ
գպիրն ո՛չ այնքան համակիր սոսկ վանական կեան-
քի՝ հոն իր մասնաւոր գրագրութենէն դուրս ինքը-
զինքը կուտայ ուսանելու և ուսուցանելու, և հոն
կը մնայ բառական ատեն: Իր ընկերները կ'ըլլան հոն
Թաղէոս լեզուագէտ վարդապետը, (որ ապա գա-
ցած է Տփլիս ուսուցչութեան համար) Աղաւնի Ստե-
փանոս վարդապետ, Պետրոս, Յակոբ վարդապետ-
ները (առաջինն ապա Պատրիարք) ու Պօղոս
վարդապետ Խաքիթաքեան (ապա ինքն ևս Պատ-
րիարք): Երիցագոյն և յաջողն էր հոն իրենց
մէջ Աղաւնի Ստեփանոս վարդապետը, որ կառաջ-
նորդէր իր դասակիցներուն հին հայերէնի և Ս. Գրոց
ուսուցին. Տէրոյնց հոն վանքին մէջ սկսած է սոր-
վիլ՝ Խաքիթաք Պօղոս վարդապետի հետ՝ Յակոբ Վիլ-
լողիին բառարանովը՝ լատին լեզուն, որ ունէր ունի-
թորներու ատենէն աստուածաբանական կարեւորու-
թիւն՝ մանաւանդ կաթոլիկ հատուածեալներու հետ
քանակնդիր ըլլալու առիթով: Իրենց վարիչն եղած
է միշտ, մերթ մօտէն մերթ հեռուէն (Պրուսայէն),
ինք Գարագոչեան Սրբազանը, և յատուկ նուիրա-
հաւաքներով կազդուրած է վանքին ելեւմուտքը:
Հոն վանքին մէջ է՝ որ իր միտքն առած է այն կարգէ
դուրս հետութիւնը Ս. Գիրքին, դասական ընտիր
ձեռագիրներու ⁽¹⁾, աստուածաբանական եզրերու և

(1) Սպիքեանի, Եսեբեայ, Բորոզի և Եսիսեայ միւս
քնիւ մասենագրութիւններ. որ զեւ չ'իւն հեռաւ սկսած,
տեղի համով կը կարգ սղուէին ձեռագիրներու վրայ եւ կու-
սումնասիրուէին տեղի՝ ծածուկ նախանձաւորութեամբ:

կարգալու գրելու անդուլ մարմաջ մը , օրինապահ նախանձաւորութիւն մը , որ իր բոլոր կեանքին մէջ զարմացուցին ժամանակակիցները , նախանձեցուցին շատերը : Պօղոս արքեպիսկոպոս պատուիրած է եղեր Տէրոյնցի իր գրաբառովը շարագրել նամակները , մանաւանդ վանքին ատաղձն հայթայթող Մանուէլ աղային թուղթերը , որուն որդին՝ Յակոբիկ Մանուէլեան՝ Փէշտիմալճեանի յառաջագէմ աշակերտներէն ըլլալով՝ գրաբար լաւ կը հասկընայ ու կը շարագրէ եղեր : Տէրոյնցի այդ համաթի երիտասարդը , որ իր ապագայ գործակիցներուն մէջ ամէնէն ջերմ մտերիմն եղաւ իրեն , այդ ատենէն բարեկամացած է անոր :

5

Վանքին նորարծարծ եռանդը , մտանադարանին միջակ ճոխտ թիւնը , ժամանակին գրական-պատմական բողբոջող ոգին՝ նպաստաւորած հարուստ ամիրաներու խրախուսանքովն և Վենետիկի հասուն արտադրութեանց նախանձաւորութենէն՝ իր մէկ քանի վարդապետ ընկերներուն մէջ ամէնէն աւելի Տէրոյնցի վրայ կարգիւնաւորեն լեզուադիտութեան ճիւղաւոր փթթում մը , որով կանխած է առնել հոն՝ իր մասնաւոր պաշտօնէն զատ՝ ազդեցիկ զիրք մը : Ժամանակին Պոլիսի Պատրիարքներն ու ամիրաներն յարաբերութեան մէջ էին այդ վանքին հետ , անոնց և ուխտաւորական երթեւեկներու միջոցով ալ կարեւոր լուրեր ու տաք բանբերներ

կը հասնէին հոն մայրաքաղաքին կենցաղական և ուսումնական վիճակին վրայ : Այդ աշխարհիկ շփումներու միջոցով և վանական կենցաղի վրայ ճշգրիտ խելամտութիւններ բնելու շափ մօտէն դիտելով այդ հաստատութեան ներքինները՝ իր աշխարհամէտ ու կանոնական միտքը կորուսէ վերջապէս ապրիլ աշխարհի մէջ՝ հեռու կուսակրօնական փորձութիւններէն, որոնց խոր ու անտես կողմերը նշմարուած էր իր բնկեր արեղաներուն վրայ : Սակայն վանահայր արքեպիսկոպոսը զարնուելով իր խորագէտ սանին ընտիր գրչութեանն և հմտութեանը՝ վարդապետի մը միջոցաւ կառաջարկէ անոր առնել եկեղեցական սքեմը, խօսք տալով որ ընդհուպ վարդապետ պիտի ձեռնադրէ : Տէրոյննց կը պատասխանէ թէ չը կրնար խօսք տալ առանց մտածելու, և հայրն ալ տեղեակ չէ այդ բանին, պատասխան կը արուի թէ իր հաւանութիւնը կը բաւէ և կը գրուի հօրն ալ : Երիտասարդը դարձեալ դիմանալով՝ կըսէ թէ կրօնական կարգ առնելու շափ վարժեցուցած չէ իր միտքն այդ գաղափարին, որուն վրայ Պօղոս Սըրբազան ալ բարկանալով՝ կը հրամայէ գրագիրին դառնալ Պրուսա ⁽¹⁾ : Այսպէս վանքէն ալ առնելով հմտութեանց պատառներ՝ կանցնի Պրուսա, և իր այս բաժանումը կը պատճառէ առաջնորդին ըստըրջական գժգմընութիւն մը, որ և սուրբ սիս մը կը պահէ աշխարհամուտ այդ երիտասարդին դէմ :

Պօղոս եպիսկոպոս կը գրէ նախ Պրուսայի փոխանորդ վարդապետին, որ չընդունին այդ վանա-

(1) Ըստ այլոց՝ Տէրոյննցի բարկացոս բնաւորութիւնը կրկայ պատճառ այս վանալրութեան :

լիքն՝ եկեղեցին դպիրներու դասը կամ դպրոցը : Արդէն իսկ Տէրոյնց ալ իրեն անհաճոյացած անձին յիշատակն արթնցունող եկեղեցիէն ու առաջնորդարանէն հեռի կը փախչի եղեր՝ առանց գիտնալու Պօղոս Սրբազանին պաշտօնէ թելադրութիւններն իր վրայով : Փողոցը՝ Պեարոս վարդապետ ու դպրոցին հայկաբանը՝ քանիցս պատահելով երիտասարդին՝ մին առաջնորդարան միւսը դպրոց կը հրաւիրեն զայն « պատասխանատուութիւնը մեր վրայ ըլլայ » ըսելով : Այս պատասխանատուութիւնն բառէն կասկածելով Տէրոյնց « Հա՛յր սուրբ, այս քանի անգամ է պատասխանատուութեան խօսք կը լսեմ, ի՞նչ կայ որ » ըսելուն վրայ՝ վարդապետը « Չե՞ս գիտեր ի՞նչ ըլլալը » կրսէ, ու երիտասարդին կը ցուցնէ գիր մը, որ ունէր Վօղոս եպիսկոպոսին կնիքն և կը պատուիրէր փոխանորդին՝ որ հոգ տանի Տէրոյնցին ոտք կոխել չտալ ո՛չ դպրոցն ո՛չ ալ առաջնորդարան :

Երիտասարդ որոշտեալը զա՛յս տեսնելով՝ աւելի կը պաղի այդ յարկերէն, ու կըսկսի նորէն իր ծնած քաղաքին մէջ ուսումնասիրելու և մասնաւորներու դասեր տալու . հոն՝ իր վանուսումնական և լեզուագիտական համբաւը կը հաւաքէ իր շուրջը բանասէր աշակերտներ : Իր անզբաղ միջոցներուն կըսկըսի հօրը ծանօթ պաշտօնաւոր թուրքէ մը առաջնորդուիլ ու աւելի զարգանալ թուրքերէնի մէջ ⁽¹⁾ .

(1) Այս միջոցին է որ (1819ին) պարզ քուրճեակի կը քարգմանէ չորս Աւետարաններն՝ հաւանաբար քուրճախօս պրուսացի Հայերուն ՚ի պէսս . մենք այս ձեռագիրը տեսնիք գործիս աւարտելէն ետք ետք :

մանաւանդ Յունաց դպրոցն ալ յաճախելով, ուր
կը դասախօսէր Սափաքօֆ անուանի կրօնաւորին
որդին, կը փոխանակէ այդ անձին հետ անոր յու-
նարէնն իր հայերէնին, և մեր նախնեաց լեզուին
հետ համեմատելու փափագովն ու բացառիկ ճիշդե-
րով՝ ընդ փոյթ կը բացուի այդ լեզուին մէջ:

6

Պրուսայի մէջ իր այս առաջին դասախօսու-
թեանց միջոցին է՝ որ կը հրաւիրուի իր յոյն ուսում-
նակիցին կողմէն հաճի Բաւլի անուն երեսկիի մը
հացկերոյթին, ուր ներկայ կըլլան նաև Այնորոզի
վանքէն կրօնաւոր մը և ուրիշ յոյն երեսկիներս:
Հոն՝ երբ գովեստ կը կարդան հայ երիտասարդին
վրայ՝ այդ յոյն երախանին մէջ, «Եթէ այդ քան
հմուտ է, պէտք է յոյն ընենք զինքը, մկրտենք»
կրտէ վանականը. երիտասարդը զայս լսելով կայ-
լայի ու համարձակապէս կը մերժէ այդ անկարծ
առաջարկը: «Գուցէ եկեղեցիին մէջ բազմութեան
առջև մկրտուիլը քեզի ծանր կուզայ, կը յաւելու
վանականը. ուստի օր մը ջերմուկները կերթանք և
հոն աւազանը լողալու մտած առնե՞ղ՝ կը կատա-
րենք արարողութիւնը»: Երիտասարդն ալ այն առնն
կը համարձակի պատասխանել կատակելով — «Այդ
քնա՛ւ գործիս չիզար. ես լողալ չը գիտեմ, և եթէ
խեղդուիմ նոյն միջոցին, կուզէ՞ք որ ուղղակի
դժոխք երթամ իրր յունացած: —» Տան արտջ որ-

գին սրտնեղելով այս անակնկալ առարկութեան լուսեայն հետեւորդին վրայ՝ կրսէ «Մի՛թէ յոյները դժո՞խք կերթան» : «Ո՛վ որ իր եկեղեցին սխալած համարի, կը կրկնէ՝ Տէրոյնց, և միւս քրիստոնէինն ուզիլ՝ ընդհանուր եկեղեցիին միութենէն բաժնուած համարուելով՝ հաւանական հատուցումն և սեղը դժոխք կըլլայ» : Եկեղեցիին ընդհանրական միութեան գաղափարն սրմատ ձգած էր երիտասարդին միտքին մէջ իր մատաղ հասակէն :

Նոյն խօսակցութեան միջոցին է՝ որ վանակաւնին նպատակաւոր առաջարկութեամբ, Բաւլիին աղջիկն երիտասարդին տալու հակա՛րիտութիւններ ալ կը գոյանան : Այսպէս՝ ատեն մըն ալ Պրուսայի մէջ ուսանելէ և ուսուցանելէ ետե՛ւ երբ Պարագոչ Սրբազան կը դառնայ Պրուսա՝ հարկադրեալ երիտասարդին բացառիկ կարեւորութենէն՝ կը հաշտուի հետը, կը ներէ անոր ու վերստին հետը վանք կը տանի : Այդ երկրորդ անգամի՛ն է՝ որ Պրուսացիին յորդորութովը՝ վանքին մէջ յատկապէս տաճկերէնի ու թերևս իտալերէնի ալ դասատու մը կը յատկացունեն : Պօզոս Սրբազանի վախճանելէն ետե՛ւ անոր երէց աշակերտն Աղաւնի Ստեփանոս վարդապետ պրուսայի՝ կը յաջորդէ ու կը ձեռնարկէ վանքին ընդարձակ շինութեան, կառուցանելով հոն դպրոց, արեղաթաղ, ուխտաւորներու թաղեր և ուրիշ կցորդ յարկեր : Ըստ ոմանց այդ ատենները նորէն վանք գացած և իր վարդապետ ընկերոջը գործակից եղած է տարի ու կէսի չափ, և ետքը շհամաձայնելով վանականներուն հետ՝ ցաւած սիրտով հրաժարած է :

Աղաւնի Ստեփանոս Եպիսկոպոսին պատրիար-

քութեան ամբառնալուն և անոր վախճանէն ետև՝
անոր վանահայրական յաջորդութեան խնդիրով
յուզուած վէճերուն մէջ ունեցած է կարեւոր մաս-
նակցութիւն: Երբ վանքին՝ մանաւանդ ուսումնա-
կան՝ վիճակը դատապարտուած էր կազ գնացքի մը՝
ինք Տէրոյննց իբրև մտերիմ վանքին ու խորհրդա-
կից Մատթէոս Չուհաճեան Եպիսկոպոսին՝ ներկա-
յացուցած է զայն Պոլիսի վարչական մարմիններուն
յառաջնորդութիւն նիկոմիդիայի ու Արմաշի վան-
քին: Եւ մինչև ծերութիւնը պահած է այդ վանքին
համար ծնողասէր ու բարեացակամ սիրտ մը, ու
յաճախ այցելով հոն ուխտաւորաբար՝ խորհրդակից
եղած է հոն ներքին իրողութեանց:

Գացած է Ատաբազար ալ թարգմանչութեան
ու դասախօսութեան պաշտօնով: Թէպէտ տարբեր
կերպով պատմուած՝ այլ ըստ էութեան նոյն գրոյց-
ներու նայելով՝ առաջին անգամ Պոլիս եղած ատեն
իր աշակերտներէն երկու սարկաւազ՝ իր Պանտորմայ
գացած միջոցին՝ կը մեկնին Պոլիսէն աստուածա-
բանութիւն սորվելու համար, և շունչերնին Հոռոմ
կառնեն. հոն՝ Բրորականտի աշակերտներէն կը
ձեռնադրուին հռոմէական վարդապետ. Գարագոչ
Եպիսկոպոս՝ որ սաստիկ հակառակ էր կաթոլիկու-
թեան՝ լսելով զայս աւելի կը զայրանայ և իր
գժդմընութիւնը կը փոխուի ատելութեան ընդդէմ
Տէրոյննցի, որ և պատճառ կենթադրուի այս այլա-
դաւան հատուածումին. նոյնպէս Կարապետ Պատ-
րիարք, որ հաշտ չէր հռոմէական գաղափարներու
հետ՝ կը սրդողի երիտասարդ վարժապետին. Տէրո-
յննցն է այդ կաթոլիկ ոգին երիտասարդ վարդա-

պեաներուն Չախազը, կրսեն ու կը կրկնեն: Թէ՛
ո՛րչափ իրաւացի էր այս կասկած՝ չգիտենք, բայց
իր մասին յաճախ համբաւուած կաթոլիկ միտուժ-
ներուն նախաշաւիղն եղած է այս պարագան: Ժա-
մանակին Հայ մեծատունները՝ մանաւանդ անոնք
որ քիչ շատ լուսուոր միտք ունէին և պառակտումի
առիթներէ օգուտ քաղելու շափ կ'սրօտ չէին այդ-
գոյն վէճերու կարեւորութիւն տալու՝ իբրու դարէ
մը հետէ հաշտ աչքով կը բերուէին աստուածաբանա-
կան տարբերութեամբ մը հաստուածեալ ու կաթոլիկ
կոչուած Հայերուն հետ, որ դէռ կը յաճախէին
լուսաորչական եկեղեցին, և Մխիթարեանց իրա-
ւաստն ներգործութիւնն ու ազգին բանիբուններուն
փառանասիրութիւնը կը ներշնչէին այս վերջիննե-
րուն անխտրական ոգի մը, որմէ ազդուած ըլլալու
են նաև Տէրոյնեց ու իր լեզուագէտ ժամանակա-
կիցները ⁽¹⁾: Բայց 1810 ի տակները Յովհաննէս
Պատրիարքի նախագահութեամբ գումարուած աստ-
ուածաբանական մեծ ժողովներուն ձախող հետե-
ւանքն ⁽²⁾ հակառակ սիրահրաւիր տետրակին եր-
կուտանք խօսուած ճառերուն ու Հ. Մկրտիչ Աւ-
գերեանի Աստուածաբանութեան ⁽³⁾, որուն մէջ կը

(1) Ամիրաներ՝ շոս քիչ բացատրեամբ՝ հարիւր հարիւր-
յիսուն տարիէ հետէ տեսականապէս ստեղծեցին Կաթոլիկոս-
թեան, ինչպէս Յովհաննէս Կոյոս եւ Յակոբ Նալբան Պատրիարք-
ներ. որոնց հեղինակած բարգմանած ու բարգմանել տուած
գիրքեր մեծ մասով նամէական ոչի մը ունին:

(2) Պատմութիւն Ա Պերպլեթոն:

(3) Այս աստուածաբանութեան ձեռագիրը կը մնայ դեռ, ինչ-
պէս կը յիշէ Հ. Սարգիս Թեղոյր, Պատմ. Մուրաս. վարժ. հաս-
Կ էջ 205:

Ջատագովէ հայադաւանն եկեղեցւոյ արարողութիւնը, լծորդուած խտտարտութեան հին հաշիւներու և նրբին մեքենայութեանց հետ՝ զօրացուցած էր հասարակ ժողովուրդին մէջ հակառակ զգացումներ, որոնց եռանդը կը բորբոքէր ամիրաներու երկփեղկեալ ուժգնութիւնը: Անոնց հետ էին նաև դաս մը հայ վարդապետներ ու քահանաներ ալ, որ աւանդական զատուցումով մը հաշտ չէին հայեր կաթողիկ վարդապետներուն և աշխարհականներուն. հակառակութեան ոգին կոծէր անդադար՝ մանաւանդ Վոյճնեանց անհանդարտութեամբը. մինչև որ յատուկ ազգապետ ու եկեղեցի չինելով՝ բոլորովին որոշեցան⁽¹⁾: Այն ատեն խրատաբար կարի լայն էր. Տէրոյնցի ենթադրեալ միտումնորը չէին կրնար ոսանուլ կա՛մ ոսանուլ տալ անկէ՛ խիստ Վարագոշեան ալ ունենալու էր աւելի հին ներքին պատճառներ գրելու մինչև Պոլիսի Պատրիարքարանը՝ թէ երիտասարդ վարժապետը չխտրեր Հոռո՛ր, կասկածելի է: Զինքը վտարելու խօսքեր անգամ կը դառնան, ու կոպտաբար բարձր միջամտութիւններով: Միւհէնախա Յովհաննէս աղա տպարանապետին հայրը՝ Միւհէնախա Գէորգ⁽²⁾ ալա՛ կը ներկայացունէ Տէրոյնցը Պալեան Գրիգոր ամիրային, և կը յայննէ անոր վտարումի խնդիրն իր պարագաներովը. ճար-

(1) Համաստեցի Յովհաննէս Պատրիարքի (1781) ու Զատարիա Պատրիարքին հաւածանքն ետե՛ւ՝ Հռովմէականները կը յոճաթէին լասին եկեղեցին, այլ դեռ չէին գտնուած յատուկ եկեղեցիով ու պատրիարքարանով:

(2) Պոլիսի առաջին Հայ երկրաչափը, որ յորջորջուած է այդպէս միւհէնսխա անունով:

տարապետ ամիրան գործը կարգադրելով՝ կը փրկէ
երխտասարդ դատասարտեալը, և այսպէս կըսկսի
Տէրոյնցի ու Պալեանց միջեւ սիրտի սերտ յարա-
բերութեանց նախարանը:

7

Ասոնց վրայ Տէրոյնց նորէն կը դառնայ Պրու-
սա՝ չկրնալով պաշտօնավարել կարապետ Պատրի-
արքի Պոլխի մէջ նշանակած մէկ ազմըկայոյոյ թաղը:
(Այդ դարձին է՝ որ քաղաքին մօտ անտառի մը մէջ
տասն օր անձրևի կը բռնուի և ջրոզոզ վիճա-
կի մը մէջ կը դատապարտուի պառկիլ համետի մը
վրայ, իր իսկ բերնէն լսած եւ զայն՝ երբ ձմեռ
առաւօտները կանուխ եկեղեցի գալ կը յորդորէր
տղաքը, և ցուրտէ ու չարքաշութենէ չվախնալ կը
պատուիրէր անոնց՝ օրինակ բերելով իր առողջ ծե-
րութիւնը): Եւ նորէն իր քաղաքացիներուն խընդ-
րանքով կը սկսի դատախօսել հոն: 1826ին նորէն
վանք կերթայ, ուր կը վանապետէր Ստեփան
վարդապետ, քիչ մը ժամանակ ալ հոն մնալէ ե-
տեւ՝ 1828ին կերթայ Ատարազար դատախօսելու
Ս. Հրեշտակատի գալոցը, և 1830ին սկիզբ-
ներն ամռանանալով՝ կուգայ Նիկոմիդիա, ուրկէ՝
առան անցնելէ ետեւ՝ վերջնապէս կուգայ Պոլխ
հետեւեալ պարագաներով. Սպարապետութեան Դրան
համար կը փնտռուէր յաջող թարգման մը ֆրան-
սերէնի տաճկերէնի. Ստէֆանաքի պէյ յոյն պաշ-

տօնակալը , որ Պրուսայէն կը ճանչնար Տէրոյնցը՝ կըսէ սպարապետ Խիւսրէվ Մէհմէտ փաշային՝ թէ ինք ծանօթ էր հմուտ երիտասարդի մը , որ շատ յարմար է այդ պաշտօնին . փաշան կուզէ անգամ մը տեսնել . լուր կը զրկեն՝ մինչ Տէրոյնց ալ լաւագոյն բաղդի մը ակնկալութեամբ՝ կը պատրաստուէր Պոլիս գալու . անմիջապէս ճամբայ կելնէ ու մայրաքաղաք հասնելով՝ կիջեւանի Պալեանց բնակարանը : Հոն՝ իր գեղջուկ հանդերձին և անցոյց տարազին բերումով՝ անեցիներուն ազնուապետական զգացումներուն անհաճոյ կերեւի , և առաջին իրիկունը կը դնեն զինքը վայրայարկ սենեակ մը : Հետեւեալ օրն երբ սանտիրոջ կ'ներկայանայ՝ կը հրամցունեն բաղմոցին վրայ նստիլ և ներկաներէն բանգէտ անձնաւորութեան մը միջոցով՝ կը զրգունն զինքը խօսիլ ուսումնական նիւթի մը վրայ . երբ բերանը կը բանայ երիտասարդ պանդուխտն և կը խօսի կէս ժամու չափ՝ պարզամիտ ունկնդիրները կապշին կը մնան այդ շեքպեքալը վարժապետին խմաստութեան վրայ , որ ժամանակին տիրող ազիտութեան մէջ չքնազ լին կը թուէր . զայս անձամբ պատեած է մեզի բարեյշատակ Տիվիթեան Յակոբ էֆ . : Հետեւեալ օրը կը ներկայացունեն Տէրոյնցը Խիւսրէվ Մէհմէտ փաշային , որ նաև խորհրդականն էր բարեյշատակ Սուլթան Մահմուտ կայսրին : Հոն կառաջարկուի իրեն թարգմանել ֆրանսերէն էջ մը բան ի ներկայութեան լեզուագէտի մը . Տէրոյնց հազիւ տասը քսան տող արագ արագ թուրքերէն կարգացած էր ֆրանսերէն բնագրին վրայ , փաշան , բա՛ւ է ,

պետը կըրնանք դնել ժամանակին պատրի-
արք Կարապետ արքեպիսկոպոսը, տեսքով ո՛չ
փառաւոր բայց ոգիով խորագէտ ճարտարախօս ու
քաջածայն քարոզիչ մը: Բուն մայրաքաղաքին
թաղերը՝ Սամաթիան ալ մէջ առնելով՝ հետեւորդ-
ներն էին այդ ոգիին: Միւս մասն՝ որուն բնակու-
թիւնն էր Պէշիքթաշ, Օրթաղիւղ և Սկիւտար՝ կը
բաղկանար ճարտարապետներէ ու գործապետներէ,
նաև Ակընցի հին տուներու յաջորդներէ՝ փարած
տեղական ու աւանդական սկիզբներու և աւելի՛
պահպանական գաղափարներու ներկայացուցիչ, և
ունէր իր խորհրդականներն ու վարժապետները:
Այս երկրորդ մասն էր նաև՝ որ կը պատկերէր
ազգին հին ոգին՝ բաւական նման հրէականու-
թեան: Ամիրաներու ⁽¹⁾ այս երկու բաժանումներուն
մէջ ալ՝ անոնք որ քիչ շատ իրագէտ էին և տեղ-
եայ պատմութեան՝ հաշտ էին ցայնվայր այլադա-
ւան մանաւանդ կաթողիկ գաղափարներու հետ,
ու մեծ ցաւ կըզգային Պօղոս Պատրիարքի միա-
ցուցիչ գործին անյաջողութեան վրայ: Բայց եղա-
ծը եղա՛ծ էր: Տէրոյենց այս երկրորդ խումբին
մարդն էր եղած՝ զլխաւորապէս նախ Պալեանները

(1) Ամիրաներու եւ գլխաւորապէս սաբաժ մեծատուններու
վրայ դասակարգի ու անձնաւորութեանց մանրամասն տեղեկու-
թիւններով լի տեսակ մը տեսած եմք Սկիւտար՝ հսկողացեայ
Փափագեան Կէորց ամիրայի տունը: Այդ տեսակ կը պարու-
նակէ բաւական նոյն ծածօրութիւններ՝ մանաւանդ դասակար-
գի մասին՝ ամիրաներու եւ պարոններու բաժանումին վրայ, որ
մանրամասնութիւն մը ունի հին հռոմէական՝ պատրիկներու
բաժանումին:

ճանչցած ըլլալուն պատճառով, և Պալեաններն⁽¹⁾ ալ այդ խումբէն էին: Նոյն ատեններն էր (1825-34) որ բնիկ Պոլսեցի արհեստաւոր ու միջակային դասու ժողովուրդին վրայ՝ Փոքր Ասիայէն եկող ու մեծցող ամիրաներուն առաւելակշռութիւնը գէթ կիսով չափ չէզոքացուցած էր, իր բացառիկ մեծութեամբը, Ղազէզ Արթին Ամիրան, որ բնիկ Պոլսեցի՝ արհեստաւոր դասէն ամբարձած էր ամիրայական պատիւին և բարեյիշատակ Սուլթան Մահմուտ Կայսրին սիրելին եղած էր. ինք՝ իր կարգէ դուրս վարպետութեամբը չէզոք զիրք մը բռնած՝ այդ երկու խումբին և ոչ միուն յարած էր բացարձակապէս, այլ ըստ իր քաղաքավարժ խորագիտութեան և ըստ այս կամ այն կողմ լինելուն հանրական օգուտին՝ կը յարէր մերթ այս և մերթ այն կողմին՝ իր առատաձեռնութիւններով ալ միշտ սիրելին ըլլալով հասարակ ժողովուրդին, որուն մէջ ունէր լոկ իրեն յարած խումբ մը՝ մայրաքաղաքին ամէնէն խորագէտ անձերէն կազմուել:

(1) Իբր երկու հարիւր յիսուն տարուան ընթացիկ մը՝ որ յաջորդաբար աբախի հարստապետութիւնը վարած էր Պետրեան բացարձակ վասակութեան արժանացած է: Նախահաւան եղած է Պալի Խալիֆա՝ 17րդ դարուն վերջերն, իր վերջին շառաւիղներէն նշանաւոր եղած է, իր գեղեցիկ արուեստին ու հարստութեան հետ սիրտի անարուեստ գեղեցկութիւն մը վաղլասակեցունելով անցնողը կենաց գեղեցկութենէն, Նիկոպոս պէ Պալեան, վաղա՛մեռ իկ 1858ին . . .

Հռոմէականն Հայերուն ազգային հին եկեղեցիէն պաշտօնապէս բաժնուելէն ու աստուածաբանական վէճերու դաշարելէն ետեւ՝ բողոքականութիւնը ծայր սուած էր Պոլիսի մէջ իր ահէնէն դիմաճար պարզութեամբը՝ քանի մը ամերիկացի միախոնարներու եռանդազին քարոզութիւններովը . և այս բնական բան մըն էր : Ժողովուրդին մէկ մասին մէջ կաթոլիկութեան տարեւորեալ բերումն և աճումն՝ անոր միւս փոքր մասին մէջ յառաջ բերելու էր աւելի նոր և ուժգին բերում մը դէպի ներհակը . դէպի բողոքականութիւնն աւետարանական , մանաւանդ կրօնական և իշխանասիրական կոիւնքերով իրարմէ պաղած և վրէժանդիր ընտանիքներու մէջ : Ինք կարագեա Պատրիարք՝ կը վարուէր այդ նորոգ բողոքին հետ ներող ոգիով , ինչպէս իր նախորդներէն շատերն հաշտ սիրտով նայած էին կաթոլիկութեան , և անոնցմէ ոմանք համարձակ գոված էին Հռոմը : Ծարտարախօս Պատրիարքին այս միտումը տնօնութիւն պատճառած էր սուանդական ամիրոններուն , այլ ինք՝ խրախուսուած իր կողմի մեծերուն թոյլաուութենէն՝ Մայր եկեղեցիին պատերն աւետարանական առածներով նշանագրելու աստիճան յառաջ դացած էր , և այս շօշափելի նորութիւնը սարսուցած էր ազգին հնապաշտ մասը : Տէրոյնց , որ սկիզբէն մինչև վերջ ընդհանրական կաթոլիկե եկեղեցիին — հայ, յոյն , կաթոլիկ եւլն . — տեսական միութեան ջեր-

մնուանդն էր՝ բացառելով անկէ միայն բողոքակա-
նութիւնը, հանրական գործերուն միջամուխ կըլ-
լար կրօնական այս մասին միայն, և առանձնակի
կը յայտնէր իր դժգոհութիւնն իր կողմի ամիրա-
ներուն այդ նոր ոգիին դէմ: Օր մը՝ երբ Կարա-
պետ Պատրիարք Մայր-եկեղեցիին դասին մէջ ա-
թուով նստեցունելու պատիւն ըրած էր ամերիկա-
ցի մէկ քանի երէցներու, Տէրոյնց հոն դանուե-
լով՝ եկեղեցիէն ետեւ ուժգնապէս կը բողոքէ այդ
բանին դէմ. Պատրիարքը կը փաստաբանէ իր ըրա-
ծը. Տէրոյնց կընդդիմանայ շատ և կը յայտարա-
րէ հրապարակով՝ որ եկեղեցիի նոր հակառա-
կորդներն եկեղեցիի մէջ պատուելը դէ՛մ է ազ-
գին ոգիին: Թէպէտ պատմութիւնը չյիշեր՝ բայց
այսօրինակ պարագաներ ըլլալու են պատճառ ան-
կումի Կարապետ Պատրիարքին, խորհուրդով ա-
ւանդական ամիրաներուն⁽¹⁾, և ամբառնալուն
(1833) Ազաւնի Ստեփանոս եպիսկոպոսին (երէց ա-
շակերտը Գարագոչի և երէց ընկերը Տէրոյնցի):
Անկէ կըսկսի Խասգիւղի մեծերուն և գրագէտնե-
րուն Տէրոյնցի դէմ հակակրութիւնն ալ. ասկէ՛ է
նաև Տէրոյնցի՝ իր կուսակից պաշտպաններուն
առջև բարձրանալուն համեմատութեամբ՝ ոսխ

(1) Ժամանակին ամիրաներն էին գրեթէ միայն՝ ժողովուր-
դիմ գործնական բնոյն. ժողովր. որ կը ձգէին ու կրնարէին
Պատրիարքներն և կաթողիկոսներն անգամ: Վերջ կաթողիկո-
սի ոչ-պաշտօնական բնութիւնն եղած է՝ Ակիսար հանգուց-
եալ Սուրէնեան Յովնանէս Էմ.ի տունը՝ նախքան քրեամբ ինք
Տէրոյնցի, ինչպէս կրտէ ինք, ու կը նստասէր իր հաւեած
կաթողիկոսին Ս. Փիլիպոսի մեծութիւնը:

հակակիրներուն միջոցով իյնալն ու շարաւ յորջորջուիլը :

Այն ատենը Պոլիսի մէջ հռչակ հանած ուսումնականներէն էր Գրիգոր պատուելի Փէշտիմալճեան, որ հասուցած էր շատ աշակերտ, հրատարակած էր բաղմաթիւ դատական գործեր և սիրելին եղած էր Ղազէզ Արթին ամիրային. խմատասէր ու գրող մարդ, բայց զուրկ եւրոպական լեզուէ ու միտքի քարձր արամազրութիւններէ : Պոլսեցի ժողովուրդն ալ կը մեծարէր զինքը բացառաբար, ու ամիրաներէն շատերը մեծ բարունի ըրած էին զինքն իրենց իր բանն անցած էր պատգամի կարգ (1) : Երբ առաջին անգամ անոր կը ներկայանայ երխտասարգ Տէրոյնց՝ կընդունուի մեծ յարգանքով, վասն զի Փէշտիմալճեան կը կռահէ անոր կանխահաս հմտութիւնները, և ապա կարեւոր խնդիրներու մէջ խորհրդակից կըլլայ անոր : Նոյնպէս Մաթթարեանց Պոլիսի ներկայացուցիչներն՝ երբ նախկին ծանօթութեամբ կը հասկընան Տէրոյնցի աջազութիւններն՝

(1) Բազմահմտութեան ու լեզուագիտութեան կողմէն Տէրոյնցէն շատ քիչ հաս զգոնութեան կողմէն իրեն հաւասար եւ նախնաբաց է Փէշտիմալճեանը, որ բաց ի Լուսաւալիղէն, Անգարաձակ Բերականութենէն, Գիսանութենէն ու Տրամաբանութենէն՝ ունի շատ ձեռագիր գործեր : Ասոնցմէ շեւած ենք միայն Գովես ի վերայ Սրբոյն Իբիզորի Նարեկացոյն 1812ին Օրբագիւղի Մայր Գագասան մէջ գրուած մատենիկ մը՝ ձեռամբ Աւետիսի Անսօնեան (Ռեայր Վաւմ. Սերվիլէն էճէնսիի), որուն վնիս գրաբանն ու հերթակա՛ն խիտ սարուածք վեցնէիկի արտադրութեանց հաւասար կը կացուցանեն պոլսեցի ինճաբոյս գրագէտն արժանիք :

համակրանքով կը մտերմանան իրեն, և ինք կը-
սկսի քաղել անոնցմէ ալ նոր օգուտներ՝ տալով
փոխարէն Հայ եկեղեցիին սովորութեանց վրայ
մանր ծանօթութիւններ ու ձեռագիրներ⁽¹⁾ ալ: Իր
թարգմանչական ու մասնակի դասախօսական սրաշ-
տօններէն դուրս՝ միայն այդ ուսումնական շրջա-
նակն եղած է ցայն վայր իր բանասիրական պարա-
պումներուն զօրավիգն ու ամօթիչը: Բայց Պրուսա-
յէն դալէն մինչև 1835՝ իր ամէնամեծ պաշտպանն
ու մտերիմն եղած է ձերունի սպարապետ Խիւս-
րէլ փաշան, որ թելադրեալ անոր ուշիմութենէն՝
կառաջարկէ տալ իրեն թարգմանչական պէրաթ մը
յորդոց որդի, բայց ինք Տէրոյնց չկրնար ըն-
դունիլ՝ առարկելով թէ միայն իրեն, — փաշային —
պաշտօնատարութեան ատեն կրնայ ծառայել այդ
գործին մէջ:

Խիւսրէլ փաշայի համակրութիւնը կարի՛ ջերմ
եղած է Տէրոյնցի վերաբերումով, իր հին հայու
շեքպէքան ու նիւպպէն անհաճոյ երևալով այդ փա-
շային՝ օր մը յանկարծ կը յանձնարարէ փոխել այդ
զգեստը, թէ ոչ « աչքիս մերևար » կըսէ: Հայ
թարգմանը չլսելու կը զարնէ, ու հետևեալ օրը
չերթար պաշտօնատուն՝ հիւանդութիւն պատճա-
ռելով: Այսպէս քանի մը օր բացակայ կըլլայ Գուռ-
նէն՝ մինչև Սպարապետին գործակատարը կուգայ
կը գանէ գինքն և ստիպելով կը տանի պաշտօնա-

(1) Վենեսիկի Մխիթարեանց համար Ոսկեբերանի Մասրէի
մեկնութեան հին ձեռագիր մը ամբողջապէս օրինակելով՝ յղած է
Վենեսիկ բոս խնդրանաց Միսրանու քեան: Տե՛ս նաեւ առ այս՝
Հ. Յովսէփ Գաբրիէանի Գեղծիք իրաւախօսիին յառաջաբանը:

տունը. հոն առանձնական սենեակի մը մէջ՝ կըսկսի
այսպանել զինք թարգմանն այդքան ընդդիմութեանն
համար, ու կը յայտնէ թէ փաշան շատ համակրած
է իրեն և համակիր պիտի մնայ այնպէս՝ եթէ միայն
հրաժարի իր այդ չկամութենէն: Եւ մտերմական
զրուցատրութիւններէ ետե՛ դորձակատարն յանկարծ
նստած տեղէն ցատկելով « տե՛ս, փաշան յատկա-
պէս քեզի համար ձեռք մը հաղուստ և ֆէս պատ-
րաստել տուած է » կըսէ ու կը բանայ դարակ մը,
ուր դրուած էր աշարուրհա հաղուստ և ֆէս մը
« Հագի՛ր ասոնք, օ՛ն, և գնա՛ փաշային. լա՛ւ կըլ-
լայ եթէ անասա՛ ». երիտասարդն ա՛լ չկըրնալով դի-
մանալ՝ կը փոխէ հաղուստն և կը ներկայանայ փա-
շային այդ նոր տարազով. ասոր վրայ Սպարապետն
ալ կը հրճուի ու մեծարանքով կը պատուասիրէ
համակերպող թարգմանը: Այսպէս ինք Տէրոյինց
կըլլայ, կըսեն, Պոլիսի մէջ առաջին անգամ ֆէս
դնողը, հազարաւոր զալքագնե՛րու մէջ առաջին
ֆէսը: Մինչև 1835ի վերջերը՝ կը պաշտօնավարէ
Սպարապետութեան դուռն այդ նոր հանգեր-
ձանքով. հո՛ն է որ կը ներկայանան իրեն ա-
ռաջին առիթներն աւելի՛ ևս սրելու իր միաքն՝
եւրոպական ու պետական դաղափարներու և բար-
քերու հետ անմիջական շփումներու մէջ: Իբրև
փոխանորդ թարգմանն Սպարապետին՝ շատ անգամ
առիթ կուեննայ տեսակցելու դեսպանական անձ-
նաւորութեանց հետ ու հետզհետէ առաջ երթալով
դիւանակալանի՛ն ալ մէջ՝ կառնէ ճապուկ նկարագիր
մը: Սակայն իր բնաստիրական ձգտումներուն պատ-
ճառով այնքանն տաքսրտութեամբ չյարտաւեր այդ

պաշտօնին մէջ, Արդէն քանի մը անգամ ալ յայտարարեր էր փաշային՝ որ եթէ ինք պաշտօնանկ ըլլայ սպարապետութենէ՝ ա՛լ առ յաւէտ պիտի թողու 'իռւռը : Եւ իրա՛ւ ալ, Խիւսրէվ փաշայի հրաժարումէն անմիջապէս ետքն՝ հակառակ իրեն եղած խոստումներուն՝ Տէրոյնց ալ կը հրաժարի թարգմանչութենէ : Ազաւնի Ստեփանոս Եպիսկոպոսի պատրիարքական ընտրութիւնն ու մէկ քանի աւագ եկեղեցականներու և Հայ մեծամեծներու յորդորներն ալ հզօր պատճառներ եղած են այդ վիճակափոխութեան. երիտասարդ փիլիսոփան այսպէս ամփոփուելով տակաւ գրագիտական նեղ շրջանակին մէջ՝ ա՛լ բովանդակապէս կուտայ ինքզինքն իր քանասիրական բերումներուն : Սամաթիայէն կը փոխադրուի Սկիւտար Եէնի-մահալէ թաղը, ուր ձեռք կը զարնէ կազմելու իրեն յատուկ մատենադարան մը, որ՝ մանաւանդ ետքերը Պալեան կարապետ ափրայի օժանդակութեամբ՝ հասած էր նշանակելի ճոխութեան. այդ խուց-մատենադարանին մէջ է որ Պրուսացի դպիրը — ինչպէս կանուանէին զինքն այն ատեն — ճգնաւորի կենցաղականով մը փակուած՝ օրը տասներկու ժամ կաշխատի եղեր կարդալով գրելով՝ իբրև դադարի զբօսանք իր գլխաւոր ընդմիջումներն ըլլալով դիմացի թաղային դպրոցն այցելութիւններ ու բոլորի յառաջադէմ երիտասարդներուն ձեռնկալութիւններ՝ հայերէնի և օտար լեզուի ուսումներու մէջ : Իր այդ խուցին մէջ է՝ որ կը ձեռնարկէ թարգմանել նաև Լամբէի Անխարոսիոն ի հաւատոյս հինդ ստուար հատոր գործը գրաբան, զոր ապա Խ. Պ. Մխաթեան հետը

Փարիզ տարած ըլլալով՝ թարգմանիչը քսան տարի կարծառը քաշեց իր ձեռագիրին ու չկրցաւ հրատարակել :

Այսպէս՝ մինչեւ 1836՝ ժամանակին ուսումնական շրջանակներուն մէջ բռնած էր արժանապէս փիլիսոփայի մը գիրքը . բառին ոչ-հայական իմաստովը , և Պոլիսի մէջ ալ հասուցած էր մէկ քանի աշակերտներ ու հետետղներ : Իր հին ոստիներն ա՛լ դողբած էին իրեն հետապնդելէ , ու կարգէ դուրս քանի մը արկածներ ալ անփոխած էին աւելի պազարին գործունէութեան մը մէջ իր երիտասարդական եռանդը : Իրրեւ լեզուազէտ-բանասէր միա՛կն էր ինք Պոլիսի մէջ . իրմէն բառական առաջ միայն Պալաթի Գէորգ պատուելին էր որ ուսումնասիրած էր երբայեցերէնը լատիներէնն և յունարէնը զուգընթաց հայերէնին⁽¹⁾ : Բայց պաշարական դպիրին կորի՛ առանձնացեալ կենցաղն ու մարդասոյս փիլիսոփայութիւնը շատ արդիւնաւոր եղած չէին . մահուրնէն ետեւ ալ չէր ունեցած յա-

(1) Վերոգ զպի 8էր Բովաննէտեանը՝ բարգմանած է նաեւ երայական բնագիրէն Սաղմար, որուն ձեռագիրը տեսած է կարգացած եմ էւ որ ունի բնասիրական յասուկ արժէք : Կր զգնուի Արմաշի գրասունը : Իր անձնական նոյն գրասունին մէկ մասն՝ որոյ շատին մէջ կր զգնուի իր յասկանեական փոտիկ ձեռագիրով ծածօրութիւններ՝ Պալաթի գրասունին մէջ է, ուր տեսնէ նաեւ Թէւազարոս անուն Աւստիացի մատենագիրի մը հինգ հասոտ ետելեզուեան (բուրք, յասին էւ գերեան) ընդաւձակ բառագիրին լուսանցներուն մէջ իր ձեռագիրով նշանակուած ամբողջ հայկական բառաշար մը, որ բուի քէ իր հեղինակած պարսկերէն բառարանին ծառայած է իբր արուեստակ :

Չորդ մը՝ շուրջ 2⁷ տարիէ ի վեր: Բացի Եզեկեան Յովհաննէսէն՝ նոյն ասեմի գրիչներուն մէջ չիկար եւրոպական լեզուի հմուտ մէկը. առանձինն ջանքով յայն կրթուողներն ալ՝ տուած էին ինքզինքնին կա՛մ բժշկականութեան կա՛մ սեղանաւորական ու վաճառական գործաւնութեանց: Միայն Վենետիկի պոլսական վարդապետները կային, որ հասուածեալ հայերուն մէջէն ամէնէն սիրելիներն էին լուսաւորչականներուն և սիրողներն անոնց:

Իր առաջին մտերիմ ամիրային՝ Պալեան Գրիգոր ճարտարապետի՝ որչին կարապետ ազա նոյն ատեններն է որ կը բարեկամանայ Տէրոյնցի հետ՝ իմացականէ աւելի հասակի վիճակակցութեամբ, և զինքը մասնաւոր դասախօս կը կարգէ իր քեռորդիներուն՝ Սերվէրեան և զբարց, Այս անհատական խրախուսանքէն ու իրեն տրուած ամիրայական կարեւորութենէն թեւադրեալ՝ Տէրոյնց կը հիմնէ նաև 1836ին իր թաղին մէջ յատուկ դասարան, ուր կը յաճախեն քսանի չափ երիտասարդներ՝ ուսանելու համար լսարանական մասնաւոր և զանազան հայերէն ֆրանսերէն ու պատմութիւն. այդ դասարանին գլխաւոր աշակերտներն և զած են Ումէտ էֆէնտի Պէհզատ և Ա. Սաքայեան պատկերահանք ու Պալեան: Երկու տարիի չափ կը շարունակէ այդ լսարանական դասերն ու իր դասարանը կըլլայ Սկիւտարի մէջ իբրև տորրանոց հոշակաւոր ձեմարանին: (1)

(1) Հին ասեմներն՝ այսպիսի զիտուն անձնաւորութիւններ սովորութիւն ունէին առանձին յարկերու մէջ դասախօսելու

10

Հազար ութ հարիւր մէկէն մինչև հոս՝ Տէրոյնց կը համնի այս երիտասարդական նախընթացներով իր երեսուն և հինգամեայ հասակին. տարիք մը՝ ուր ա՛լ մարդ կը բերուի առնել վերջնական նկարագիր մը՝ ըլլալու համար այր կասարեալ: Սակայն լրութեան այդ դրոշմն աւելի առաջները տարւորած ըլլալու է իր հոգիին վրայ որոշ խորաքանդակներ, որ թերևս աւելի՛ կանուխ ալ պիտի ապին իրեն վերջնական ձուլուած մը՝ եթէ վիճակի ու վայրի յաճախ փոփոխութեանց վրայ ժամանակակից հոգեւոր խնդիրներու ⁽¹⁾ երրորդարձ յորձանքը՝ չխռովէր նաև իր հոգեկանին ալ ներդաշնակումը:

անոնց՝ որ կը բանասիրէին. այս ձեւ դաստիարակութիւնները տեսակ մը փոքրիկ արեւելեան համալսարաններ էին. որոնց նախկին օրինակը տուած է 17րդ դարին կտներ Առաքայացի Աբրահամ Եպիսկոպոս՝ իբրև նախահաւ Պոլիսի արդի գրագէտներուն, իր առակերք՝ Պաղտասար դպիւր Կեսարացիին՝ շարունակած է այդ ձեւը, ինչպէս Նալեան Յակոբ Պատրիարքն էր իր առակերք Աբուէն դպիւրը՝ եւ այս դարիս սկիզբը Մեսրոպ Թաղիադեան՝ Քուզլունենուզի կողմեր. ժիզիզայ Պօղոս՝ շուկան խոնկերու մէջ եւ այլք այլուր: Եւրոպական *խնդիր* սիւղեկներու ծագումն ալ այս ձեւ եղած է. տես մանուանդ Թ. Քարլայի *Դիւցազնն իբրև գրագիտ:*

* Աբուէն Դպիւր Պոլսեցի՛ ունի երկ մը *Գիրք Սահմանաց* կոչումով. տպ. ՌՃԶԸ. լեզուն սնն էր իմաստները վայելուչ են ու կրեան տալ իր ժամանակի պարագայումներուն վրայ ճիշդ նաշակ մը:

(1) Տե՛ս Պատմութիւն Ա. Պերպլեան (էջ 126 - 127) կարողիկ էր լուսաւորչական յարանուանութեանց երկարածից վէներն ու բանաստիարակութիւնները:

Անցուցած երիտասարդական բուռն աժխոյժը գրեթէ միշտ զուսպ և հլուական զբաղումներու մէջ, անցած նաև հակողներու, վարողներու, զչարողներ'ու ալ փորձերէն, ամուսնացած զաւակի տէր եղած ու համբաւեալ մայրաքաղաքին մէջ շինած իրեն համար համբաւ մը ընդարձակ, տիրած քանի մը լեզուներու, ստացած քանի մը մեծ անձնաւորութեանց տրամախոհեալ համակրութիւնը՝ կը մնար իրեն ընտրել իր բերումներուն և պարզ խորհրդասիրութեանց յարմար տեսական ասպարէզ մը:

Գրագէտ մըն էր ինք, բայց զբաղէտ մը ո՛չ արգի ո՛չ ալ իր ժամանակին միտքով. իր առած վանական նախակրթութիւնը իր օրինավակ վարքն և լուրջ մասեաններու ընթերցանութիւնը՝ կազմած էին զինքն աւելի սիրտի և հոգիի քան միտքի զբաղէտ մը, արևելեան հին իմաստութեամբ կրօնաւորեալ աշխարհիկ զբաղէտ մը: Իր հոգիին մշտնջեան սնունդ եզոզ Աստուածաշունչն և հայրապետական գիրքեր ու շարականներ՝ կերտած էին իր բնազդական հոգետեսութեանց վրայ լուրջ խորունկ և փաստարանեալ պաշտօնասիրութիւն մը և ճշմարիտին համար անսո՛ս պաշտում մը, որ առարկայօրէն մեծ Գեղեցիկին փրկիսօփայական պաշտումովն ու ենթակայօրէն աւանդական յայննութեանց դաւանութեամբը կամրապնդի:

Սեփական սո՛ւր և անզարդ միաստուածութիւն մը ներշնչուն՝ պսակուած քրիստոնէութեան տուեալ տեսլականներով՝ մատաղ օրերէն կաթած ըլլալու էր Տէրոյնեցի մեկնակ հոգիին յատակն և օր օրի հիւսած հոն աստուածաշնչական հոյզ և հիւթ անկուած

մը, որով մարդ՝ իր հասուն օրերէն օր մը՝ թօթափելով ուր ուրեմն իր պատանեկան անխաստ ախորժակներն իր նախապաշարումներն ու յարաբերական ժամանակեայ տեսութիւնները՝ դէմ առ դէմ կուգայ տիեզերական անհուն բովանդակին ու անոր անըմբռնելի ըմբռնումին: Մահկանացուն բովանդակին վրայ հիացում մըն է կը շանթէ հոն, և մարդ կոչնչանայ իր կանխակալ առեղծուածներովը, որպէս զի վերստին ամբառնայ հոգետեսական (intuitif) արագութեամբ իր արարչապատկեր լրութեանը: Թափով այդ հարկաւոր չքացումին՝ արարածը կը նկատէ հոն բովանդակապէս վսեմ էութիւնն ու ժգընագոյն դիմահարութեամբ, և կերկրպագէ անոր իր նորոգ էութեամբը՝ տեսնելով անձին անմիջական յայտյանդիմանութեան մէջ անոր յայտյանդիման փաստն ու փառքը:

Հոն՝ լուսաւորեալ մարդն անհորիզոն տեսականներու հանդէպ հարկադրուած է ընտրել երկու մեծ շաւիղներէն մին, կամ խորհողի անկաշկանդ թարթափումներով ընթանալ իմաստասիրութեան նշանակած զատ գիծին վրայէն՝ առանց առնելու որոշ գոյն, հաստատ կայք, մինչև որ ինք հանճարը մատնացոյց ընէ ըմբռնումի նոր ու արձակ ձև մը, կամ ընդունիլ անձիկ աւանդական ըմբռնումն՝ իր թանձրրացեալ ու վերացեալ ամբողջ փուլերովը, և ջատագով կալ անոր: Այս երկրորդ շաւիղն՝ որ դիւրագոյն էր և յարմարագոյնը ժամանակին ոգիին՝ ընտրած է Տէրոյնց այդ իմացական վերակենդանութեան ատեն, ու այդ ճանապարհագլուխէն է՝ որ յետագարձ ակնարկ մը նետելով իր նախըմբռնում-

ներուն յորդ դէզին վրայ՝ թուի շատ խնայած է անոնց ու չէ կըրցած զատուիլ անոնցմէ վեհանձն ոստումով մը՝ մինչև նշանախեցներէն իսկ :

Անոնց , այո՛ , Պիւթագորի Արիստոտէլի ու միջին դարու դասական աստուածաբանութիւններով թրուած փիլիսոփայութիւններէն , Եսայիի , Դաւիթի , մեծ ու փոքր մարգարէներուն , աղեքսանդրեան ու տիեզերական ժողովներու իմաստութենէն սկսեալ՝ մինչև անցեալ դարու՝ Մոնդէսքիէօյի , Կ . Մապլէյի , Վօլդէրի ու Կովզինի անգամ փիլիսոփայութեան , Ագուինացիի , Սկոդոսի ու Նալեանի աստուածաբանութեան , անձեռնարկելի սկիզբներու և զրոյցներու , ինք նորէն անոնց փարելով՝ ձայնարկած կը թուի իր նախասիրած Զոջ գաղափարներուն իբր անընտրաբար «Մն , եկա՛յք զհետ իմ» և նոյն հետայն խտացած ամփոփուած կրօնքի մը ամէնասուր ձայնովը՝ գոչած յանդիման իր Արարչին «Օրհնեա՛ անձն իմ զՏէր » , և ուխտած օրհնել զայն յաւիտեան՝ անբողոք համակերպութեամբ մը անոր անհաս ու հասկընալի կողմերուն :

Այդ օրերէն , ա՛յս ձեւ օրհնութիւնն եղած է հաւանաբար Տէրոյնցի սիրելի կանոնաբանը , իբր խիղճին ու միտքին ալ նուիրական առանցքը , որուն վրայ տքնեցաւ ներդաշնակել յիսունէ աւելի տարիներ իր մատենագրական բոլոր պաշարները , և Զանաց ծառայել անոնցմով Աստուծոյ ու Եկեղեցիին :

ԳԼՈՒԽ Բ.

1838 - 1860

1

Անկատեալ ձախողակներու հետեւանքով՝ ա՛լ խափուցուած էին 1815 էն 1830ի կրօնական կռիւները . հռոճադաւան մասը բոլորովին միացու- նելու համար տեսական համաձայնութիւններն՝ յան- դած էին գործնական անկարկառելի տարածայնու- թեանց : Պատրիարքարանով ու սեպհական եկեղեցի- ներով կաթողիկ տարրին պաշտօնական բաժանումը՝ վերջ տուաւ միանգամ առ միշտ միարարական հին ձեռնարկներուն , և մեծամասն հայերն ալ՝ ամփոփ- ուելով եկեղեցիին վաղեմի սահմաններուն մէջ՝ ա՛լ յազեցած կը թուէին այդ դարաւոր բանախնդրու- թիւններէն : Ժողովուրդն ամփոփուած իր օրական գործունէութեանց մէջ՝ կը հանապազորդէր իր ա-ւանդական գործօն գնացքը : Հոգալ ժողովուրդին առօրեայ պէտքն ընկալեալ հին վարդապետութեանց վրայ՝ ա՛յս էր հոգևորական մատակարարութեան ոգին : Զարգացեալ փոքր մաս մը՝ տակաւ տալու վրայ էր ինքզինքն աւելի՛ նոր ու կարևոր խնդիր- ներու , դպրոցներու բարգաւաճումին , եւրոպական գաղափարներու աճումին և լեզուագիտութեան . աշխարհաբառ լեզուն սկսած էր ծայր տալ , ու վե-

նետիկի վանքն ալ՝ ձեռնարկած էր մոռցունել աստու-
ուածարանական վէճերը բանասիրական կէս աշ-
խարհիկ հրատարակութիւններով՝ տակաւ անօրեր-
լով իր վարդապետական արտադրութիւնները : Ամե-
րիկայէն նոր եկած երէցներու եռանդով՝ պարզ ձևի
մը տակ բողբոջած կրօնական հարցեր կը շահագրք-
գրուէին ժողովուրդին միա՛յն պարզմիտ ու կողմնա-
կան պատճառներով մեծամասնութենէն ուծացած
փոքրամասնութիւնը՝ դիւրահրատար իր կարի սահ-
մանափակ ծանօթութեանց բերումով և շլացած բո-
լորովին նոր տարազներու երեւոյթէն : Այսպէ՛ս
կըսկսէր բողբոջականութիւնն ալ ՚ի Հայս :

Հին ամիրաներու դատակարգն անհետանալու վրայ
էր վարչական թատրէն՝ մէկ մասին հրաժարումովն
աշխարհի՛ ալ թատրէն ու միւս մասին՝ ամէն մեծու-
թեան կցորդ նուազումի ճակատագիրովը . որով գոր-
ծերը կանցնէին տակաւ ժողովուրդին արհեստաւոր
ըսուած դասին ձեռքը՝ մանաւանդ յորմէնետէ սկսած
էր փայլիլ Պէզճեան՝ որ խազէզ արհեստաւորութենէ
բարձրացած էր ամիրայութեան ու փողերանոցի
տեսչութեան՝ ձեռնկալութեամբ Տիւզեանց ու Պալ-
եանց : Հին ոչ-կաթոլիկ տուներէն միայն Տատեանցն
ու Պալեանցն և քանի մը սեղանաւորներ կը տէէին
յաջորդականութեամբ մը՝ առաջիններն իրրև վա-
ռօղապետ Տէրութեան ու Պալեաններն իրրև ճար-
տարապետ . մէկ քանի նորամբարձ ամիրաներ ալ
զբաղած էին աւելի՛ իրենց անձնական գործերով .
1835էն ի վեր բարձր դատակարգերու գէմ համբ-
արտունջ և հոսանք մը զօրանալու վրայ էր հետզհետէ
հանուրին մէջ՝ բաւական իրաւացի պատճառներով :

Ժամանակին երիտասարդներն՝ սկսած էին թօթուել տեղական հին սահմանափակութիւնները . Բերայ բնակող եւրոպացիներուն հազորդակցութիւնն և խաղացի վաճառականներու և սեղանաւորներու հետ յարաբերութիւններ՝ նոր բարքեր մը կանցունէին նոր հասակներու մէջ :

Եւրոպական գաղափարներ ու լեզուներ միաձրսօրեկ կասպնջականուէին հայ յարկերու տակ , ու երիտասարդներէն մաս մը սկսած էր ուղեորիլ Եւրոպա՝ ի կատարելագործութիւն . Տէրոյննցի ուսումնակից ու երէց մտերիմը՝ Բէստէն ⁽¹⁾ բժիշկ վերադարձած էր Եգիպտոսէն (1830)՝ իր համալսարանական վկայագիրին հետ փորձառու բժիշկի համբաւով մը , և քանի մը տարի Ատաբազար ու Արմաշ մնալէ ետև՝ անցած էր Պոլիս : Բժիշկ Սերվիշէն (Սերովբէ վիշէնեան) ալ նոյնպէս Պոլիս պիտի անցնէր՝ մէկ քանի տարիէն՝ իր աշխատակիցներուն հետ , բայց ժողովուրդին համար չիկար դեռ բարձրագոյն կրթարան մը . մասնական ու թաղային հին դպրատուններէ զատ՝ չունէին կեդրոնական կանոնաւոր կրթարան . հարուստներու զաւակները՝ կը դաստիարակուէին սուսնձինն իրենց տուններուն մէջ՝ շնորհքով

(1) Բէստէն Միխայէլ Տէր Պետրոսեան Պատկանեանց՝ Կոստանդինուպոլսեցի էր . ծնած հաւանաբար 1774—1776ին . մանկութեանն աւակերտած էր Վենեթիկի Միսիբարեանց , ապա Իտալիա Բիզայի համալսարանին մէջ բժեկականութիւն ուսած , ու եգիպտոսի բոլեաշի Մէհմէտ Ալի փառայի ծառայութեան մտած , ուր ժամանակ մը մնալէ ետև՝ մասնաւոր պատճառով մը ցամաքէն աստանդական մինչեւ Ասաբազար եկած եւ անկէ Արմաշ անցած էր , ուր քիչ մը ատեն արդիւնաւորաբար կենալէ ետև՝ անցած էր Պոլիս : Բէստէն մեռած է 1844ին Գումգաիուի մէջ :

մարդոց ձեռքին տակ, իսկ միջին ու աղքատ դասակարգը՝ զուրկ մեծերու բարոյական ու նիւթական նպաստէն և ընկճուած խստութեանց ներքեւ՝ չէր կրնար համընթաց զարգանալ ժամանակին ոգիին :

Միայն Պէզճեան հիմնադրած էր Պատրիարքարանի քով ուսումնարան մը և կապած էր անոր յատուկ եկամուտ (1), սակայն անոր ազդեցութիւնը չէր անցնէր Գումգարուէն անդին : Ինք՝ միտք ունի եղեր շինել նաև գիշերօթիկ վարժարան մը, բայց մահը վրայ հասեր է . իրմէն զատ Խասգիւղի և Օրթագիւղի մէկ երկու ամիրաններ (2) ալ կրննն եղեր

(1) Այդ ուսումնարանին մէջ նախակրթուած են Քէրէտէնեան (ապա Գեորգ Պատրիարք ու Կարուղիկոս ամենայն Հայոց), Խ. Պ. Միսաեան, Տ. Յովնանեւ և շինեարպէյեանեան եւ այլք :

(2) Հէսեւեալ ոսանաւոր, զոր Փէսիմայնեանի Նարեկին գովեսին վերջը կարգացին, իբրեւ նաեալ մը ժամանակին վերստուրեանց՝ կանդասպեմ հոս . յիշուած ամիրաներն Օրթագիւղի դպրոցին հոգաբարձուներն են :

*Դուք կառք բանեղեմք՝ բաշտող ծանրութեանց,
Ամուք չորեքին վարեալ զուգընթաց,
Սիրով Ս. Հոգւոյն յօղեալք ընդ միմեանց
Իշխանք բարեպաշտ հարք մեր գերապանծ :*

*Յակոբ ամիրայ՝ պըսակ պարծանաց,
Շառաւիղ ընտիր ի սանկ պեսաց,
Մանանեան տնմին ծաղիկ նըրնենեաց.
Իշխան բարեպաշտ հայր մեր գերապանծ :*

*Եղիա աղայ գըրած ջընանկաց,
Տունկ բարեպաշտուղ ազնիւ պարտիզաց.
Ուռ ողկուզաչից փառք և կեղեցեաց,
Իշխան բարեպաշտ հայր մեր գերապանծ :*

իրենց թաղային վարժարանին նիւթական թեւարկութիւններ՝ գէթ շնորքով դպիրներ ու հայկաբաններ հասցունելու աստիճան, բայց անկէ անդին ոչի՛նչ :

Իսկ հոռմէական հայերու մէջ՝ մանաւանդ Մխիթարեանց ջանքով՝ կրթութիւնն աւելի՛ յառաջադէմ և աւելի՛ զարգուն ճամբու մը մէջ էր՝ շնորհիւ իրենց եւրոպական դիրքին ու մէթոտեալ կազմակերպութեան :

2

Նոյն (1835ի) ատեններն է որ Հ. Սարգիս Թէոդորեան Հնդկաստանէն կը դառնար Վենետիկ՝ բերելով իրեն հետ Սամուէլ Մուրատի կտակած գումարը, որով Մխիթարեան միաբանութիւնը պիտի հիմնէր բարձր վարժարան մը ազգին ազքատ մանուկներուն համար : Միաբանութիւնը կը խորհէր

Դու Յովհան աղայ՝ հեզ ֆողցրահայեաց՝
Բարեջան երկօփ՝ շատագով բարեաց,
Դինի անասպակ՝ պասճառ խնդուքեանց,
Իշխան բարեպաշտ հայր մեր գերասպանծ :

Աւեսիս ազա՝ բարբառ աւեսեաց,
Բարեւուր մնդու անխոնջ ի յերկանց
Ին՛չ մեզ միշտ ջամբի ուսին ֆողցուենեաց,
Իշխան բարեպաշտ հայր մեր գերասպանծ :

Հայցեմք ի Տևառնե՝ սաշ վարձրս բարեաց
Աս ըզկեանս երկար՝ անդ փառքս անանց,
Ո՛րդ՛ւս էք սուս մեզ՝ պըսակ պարծանաց,
Նոյնպէս Տէր շիցի՝ մեզ անդ քազ փառաց :

Պատախոնի կամ Վենետիկի մէջ բանալ այդ վարժարանը՝ մինչ այլք կառաջարկէին Պոլիս կամ Հռոմ :

Հետեւեալ նամակը, զոր այս վերաբերումով Պոլիսէն գրած է Հ. Արսէն Կ. Բագրատունին, կօրինակենք հոս իր խկ ձեռագիրէն՝ նոյն վարժարանին հիմնադրութեան առթիւ եղած խորհրդակցութեանց վրայ ալ ճաշակ մը տալու համար :

Վերապատուելի Տեառն Հօր Սարգսի Վարդապետի
Հոգեհարազատ Սիրելւոյ ողջոյն և սէր և խնդալ :

Պոլիս 13 Ապրիլի 1836

Վաղուց ցանկայի գրել առ սիրելի եղբայրութիւնդ 'ի շնորհաւորել զյաջող դարձ ձեր և խնդալ ընդ ամենայն անցեալ և ներկայ բարեբաղդութիւնդ, որ ոչ այնչափ ձեր են որչափ ազգիս, այլ չսարսապիցի մինչև ցայսօր. . . : Դու այժմ հանգեար, եղբայր, յալետանջ հոգեցդ և կրից 'ի խաղաղ նաւահանգիստդ. աղօթեացես որպէս արժանն է և մեզ զնոյն հանդարտութիւն, որ ծփիմքս 'ի ծով ամենի ալեաց, յորոց յանդորր հանել զնաւ իմաստութեանս՝ վերին այցելութեանն կարօտ գոյ. . . : Ի մէջ այլ և այլ հոգոց, որով տագնապիմք աստ, մեծագոյն այն է թէ զիա՛րդ շահեսցուք զազգն 'ի մեր կոյս, 'ի կողմն Միաբանութեանս՝ որ այն ինքն է ասել 'ի կողմն տոհմային հոգւոյ և փութոյ, և 'ի սէր ներքին իրաց եկեղեցականաց և արտաքնոց : Այամ մի՛միայն գործի և հնարք թուեցաւ մեզ՝ աստ 'ի Պոլիս կառուցանել զազգային դպրատունն մեր, 'ի նոյն յորդորէին և զմեզ և յորդորեն ցարդ ամե-

նայն բարեկամք մեր յեկեղեցւոյ և յաշխարհէ, ասե-
լով թէ չիք ա՛յլ հնար այդմ ցանկացեալ նպատակի
հասանելոյ, բայց եթէ Տիրելով ուսման և Կրթու-
թեան ազգին, որ այլազգ չմարթի լինել, բայց մի-
այն զազգային դպրատունն 'ի ձեռին ունելով: Եւ
թէպէտ այդր ևս լինելով դպրոցին տիրել թուիցեմք
կրթութեան, այլ այդր կարի թուով մանկունք
դաստիարակեսցին, և գուցէ զազգային հոգի ևս
առաւել մերկասցին ոմանք 'ի մէջ օտարածնաց
պանդխտելով. և յորժամ աստ ազգն կառուցէ իւր
դպրատուն, որպէս ցանկան և խորհին, և առնիցեն
անշուշտ, յայնժամ կարի իմն սակաւագոյնք առա-
քեսցին այդր՝ մանաւանդ աստի 'ի Պոլսոյ, ուր
բազմութիւն է ուղղափառաց, և ուր առաւել կա-
րօտութիւն է հոգւոց կրթութեան քան այլուր: Են
և այլ ևս բազում պատճառք և փաստք և բանք
բանականք՝ որ յորդորեն զմեզ յայս խորհուրդ,
զորս և Երբեմն միաբանական գրութեամբ աստի այդր
առաքեցաք 'ի քննութիւն և 'ի վճար այսր մեծի
դատի, և գուցէ տեսեալ իսկ իցես: Առ ժամն չե-
ղեն լսելի բանք մեր, և մեք ամօթով իմն եմք
առաջի ազգին, իբրև թէ զմեր շահն նոքա խորհ-
եալ իցեն, և մեք չխմացեալ և անխոյթ արարեալ:
Յակոր Չէլէպին⁽¹⁾ 'ի բազում դէպս զայս ինձ 'ի
դէմս հարեալ է. և վասն այդր կարի յոյժ գժգմըն-
եալ և խոժոռեալ է այրն ընդ մեզ, և արդարանալ
թուի յասելն, թէ «այդ Պատաւիոնի դպրոց ոչ այլ
ինչ առնելոց է ազգիս, քան թէ բազմացուցանել
իմաստակս, զեվզեկս՝ որ եկեալ այսր և այնու ան-

(1) Տիւզեան:

կատար սնտոի ուսմամբն առ ամենայն ինչ անպիտան եղեալ, զԴուրս իմ բախելոց են՝ թէ զիս 'ի փողերանո՛ցն առ, կամ, թէ զիս 'ի գործ ինչ զի՛ր զի կերայց հաց: Փոխանակ զի թէ աստ լինիցի դպրոցն՝ վեցամեայ կամ եօթնամեայ մտանէ մանուկն, և չորեքտասանամեայ կամ ևս նուազ ամօք ելանէ, և մարթի գնալ յարուեստ ինչ և 'ի ձեռագիտութիւն, և շահել զկեանսն: Այսօրիկ և սոցին նմանք բովանդակ գտանին 'ի Հօրէն Գէորգայ երկար աւանդեալ, և ցուցեալ զօգուան և զլեաս այսր խորհրդոյ 'ի վերոյիշեալ միաբանական գրին, զոր տեսցես և ուշիւ որոճեսցես, թէ չես արարեալ: — Այսմ չիք ինչ երկբայութիւն ըստ ոմանց և կամ ասել՝ ըստ բազմաց: Բայց ես և ա՛յլ իմն խորհիմ, հայեցեալ 'ի մեծ հարկաւորութիւնն շահելոյ մեզ զՀոռոմ, և այնու զբարի վարկումն ազգին 'ի մեզ յանկուցանելոյ, և խնելոյ 'ի սպառ զամենայն պըղտոր ազրիւրս զբարտանաց և հրապուրանաց. քան 'ի Պոլիս՝ օգտակարագոյն թուի ինձ 'ի Հոռոմ կառուցանել զայդ դպրատուն, որպէս և երբեմն ցանկացեալ են Հոռոմայեցիք և առաջարկեալ, և շնորհս եւս խոստացեալ, և ընդ չլինելն՝ խոժոռեալ: Միով բանիւ՝ երկոցուն դպրոցացդ 'ի Պատաւիոն և 'ի Վենետիկ լինել՝ ամենեւին անօգուտ է, թէ և ոչ լեասակա՛ր գէթ ազգին: Վասն որոյ ընտրելի է ձեզ մի յերից աստի մեծահոգի մտածութեամբ, կամ զմին 'ի Հոռոմ դնել և զմիւսն 'ի Պոլիս, կամ զմին 'ի Հոռոմ զմիւսն 'ի Պատաւիոն, կամ զմին 'ի Պոլիս՝ զմիւսն 'ի Պատաւիոն:

Զայսոսիկ առ արհիապատիւ Վեհն գրելի էր ար-

դեօք, այլ ոչ համարձակեցայ. կամեցայ զսիրելի
եղբայրութիւնդ միջնորդ առ նմա կացուցանել, զի
քաղցրացուսցես քով իմաստութեամբդ զիմ բանքս
յունկն ներողութեան նորա, և զի վաստակք իւր և
ձգնութիւնք 'ի վերայ մեծի օգտիդ՝ փոխանակ
պերճախօսութեան եղիցին յայս դատ մեծ . . . :

Մնամ սիրելութեանդ ն. Ծ .

Հ. ԱՐՄԵՆ Կ. ՔԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Ասկէ և ուրիշ խորհրդակցութիւններէ ետեւ՝ կը
քացուի Ռափայէլեան վարժարանը վենետիկի մէջ,
ուր ի սկզբան անդ Պոլիսէն ալ կը բերուին տասն
և հինգ աշակերտ :

3

Ոչ-հռոմէական վարժարաններու տխուր վիճակին
վրայ կարեկիր՝ ճարտարապետ Յովհաննէս աղա Սէր-
վէրեան, որուն տունը կը յաճախէր Տէրոյնց, կը
փափագի հաստատել յատուկ գիշերօթիկ ուսում-
նարան մը Պոլիսի մէջ՝ մայրաքաղաքացի յառա-
ջադէմ երիտասարդներու համար. և առ այդ հրա-
ւիրելով իրեն համապատիւ ազգագլուխները ⁽¹⁾
խորհուրդ կընեն վերածել Ճեմարան անունով երկ-
րորդական վարժարանի մը՝ Սկիւտարի Երուսաղէ-
մական հոգեատունը ⁽²⁾ : Ընդարձակ գեախնի մը վը-
րայ կը պատրաստուի շէնքն՝ եռայարկ լայնանիստ

(1) Երեւակ 1861, հասար ժ, էջ 75 :

(2) Այս հոգեատունը, որ 1730—35ին նորոգուեցաւ ձեռամբ
Երուսաղէմի Գրիգոր Շիրայակիր եւ Պոլիսի Կոլոս Յովնաննէս

ինք Սէրվէրեան իր քսակէն 1000ի մօտ ոսկի վճարելով՝ կը հայթայթէ անոր սկզբնական կահերն և ուսուցիչներու վարձքը: Որովհետեւ Երուսաղէմի վանքը նոյն ատենը չունէր իրեն յատուկ դպրոց և ձեմարանն ալ կառուցուած էր վանքին հողին վրայ՝ հաճութեամբ Երուսաղէմի Գարբիէլ Պատրիարքին՝ վանքն ինք տարին 120,000 դրշ. վճարելով՝ դպրոցին անունը «ձեմարան Երուսաղէմի» դնել կորոշուի: Եւ կըսկսին հաւաքել ընտրանքով Պոլիսի դպրոցներէն յիսունի չափ երիտասարդ, ի սկզբան աղքատներն անթոշակ⁽¹⁾ և հարուստները վճարելով տարեկան 3000 դրուշ: Հանդիսաւոր բացուժը տեղի կունենայ անօրէնութեամբ Մանուէլեան Յակոբիկ աղայի՝ 1839ին: Խ. Պուէա Միսաքեան՝ կը նշանակուի հոն հայկարան բարձրագոյն դասարանի ու Խաչատուր Պարտիզպան՝ ուսուցիչ քանակագիտութեան՝ միւս մէկ քանի առաջնակարգ ուսուցիչներու հետ: Ազգին ժիր մասն ու ճարտարապետ ամիրաները՝ գուրգուրանքով կը թեւարկեն այդ հաստատութեան, ուր

պատրիարկներուն, բանի մը դարձ հնոքիւն ունէր: Կային հոն նոյն մասեհագարան ձեռագիրներ ու հին արուց վարժապետներ: Հրամարեալ պատրիարկներ ալ հոն կօրեւանէին շատ անգամ:

(¹) Ասոնց համար էր որ Երուսաղէմ կը վնարէ տարեկան 120,000 դրուշ: Ասէն անցնելէ ետե՛ Յակոբոս պատրիարկ սահմանեց ձեմարանին առաւելեալ ծախուցն համար անցազիրներու վրայ 5 ակօն դուռ տուր, ինչպէս նաեւ յատուկ զանձարան Պատրիարկարանի մէջ՝ ժողովուրդէն հաւաքելով մասնաւոր տուրներ, որոնցմով կը մասակարարուէին հիւանդանոցի տնակներուն եւ միւս պատահական պէտքերն՝ արհեստարհներէ ու սեղանաւորներէ կազմուած 24 հոգաբարձուներու ձեռով:

մէկ քանի ամիսէն կը բերուի նաև Տէրոյնց՝ իր-
բև խորհրդական ուսուցչական տարրին ու դա-
սախօս պատմութեան, Ալճէպրայ ու չափական գի-
տութիւնք կըսկսին աւանդուիլ հոն Խ. Պարտիզ-
պանի միջոցով, որ ուղղամիտ բայց անհանդա՛րտ
ալ մարդ՝ չէ կըրցած հաշտ ընթանալ Տէրոյնցի
հետ. ինք յաճախ կը բանակուուի եղեր անոր հետ
չափա-վերացական խնդիրներու վրայ, որուն մե-
կուսաբար կուսակիցն են եղեր նաև Խ. Պ. Մի-
սաքեան և երկուքին ալ հետեւորդ աշակերտներ:
Տէրոյնց ձեմարանին մէջ կանցունէ եղեր իր ժա-
մանակին մեծ մասն՝ առանձինն սենեակ մը քաշ-
ուած թարգմանելով իտալականէն ու ֆրանսա-
կանէն այլ և այլ գիրք⁽¹⁾, իրեն ընդօրինակող
առած յառաջադէմ աշակերտ մը⁽²⁾: Խաչատուր
Միսաքեան ու Պարտիզպան կը քրթմնջեն եղեր ստէպ
հոգարարձուներուն՝ Տէրոյնցի այս ետեղակալ գոր-
ծունէութեանց վրայ, և դժպէի գալով իրենց անոր
երբևմի ջննադատութիւնները՝ կը դրդեն եղեր
իրենց պաշտպաններն որ հրաժարեցունեն զայն ձե-
մարանէն: Այս հակառակութեանց վրայ՝ կուգան
կը բարդին աստուածաբանական երկիրի կամ արեւի
դառնալուն և քերականական նուրբ հարցերու
վրայ տարաձայնութիւններ, ու աւելի կը զայրա-

(1) Այս քարգմանածոյ ձեռագիրներ կը գտնուին Գեր. Տ. Յովն. Ա. Քահանայ Մկրտեանի, Արմաշի գիրեւում, Տէրոյնց Ասոմ էմ.ի, մեր եւ ուրիւ անձնաւորութեանց քով, եւ կը հաս-
նին 40-50 հատրի, որոնց ցանկը նշանակած ենք գործոյս վերջը:

(2) Կ. Ս. Իսիւնեան, Խմբագրապետ եւ Տնօրէն Մասիս
լրագիրի:

ցունեն այդ քրթմնջիւնները . այսպէս՝ ամէն մեծ
գործի լծորդ երկպառակութիւններ ու անկումի
սերմեր կիյնան այդ մեծ կրթարանին ալ մէջ : Վեր-
ջապէս փոխան Տէրոյնցի՝ կը հրատարի Պարտիզ-
պանեան . որովհետեւ աշակերտներն ալ սաստիկ կը
սիրէին Պարտիզպանը՝ կը սրանին այս հրատարու-
մին վրայ և կը խնդրեն լալաղին որ նորէն բեր-
ուի : Մանուէլեան Յակոբիկ աղա՝ առժամայ
անօրէնը ձեմարանին՝ զուր կաշխատի ողոքել
անոնք . աշակերտները չեն հանդարտիր մինչեւ որ
կիմանան թէ Պարտիզպանէն հետոս անձ մը պիտի
գայ իրենց դասախօսելու , ճանձ մը որ հազուա-
գիւտ մէկն է , — ռսկի՛ մը — որ զոսկի ունի զա-
մենայն ունի » . Տնօրէնը կը յայտնէ նաև թէ այդ ոս-
կին՝ ինք Տէրոյնցն է : Աշակերտները՝ չունենալով
քնաւ Տէրոյնցի վրայ այդ ենթադրեալ համարու-
մը՝ կը սկսին նորէն բողոքել : Բայց երբ առաջին
դասին Տէրոյնց կը յաջողի յանկուցանել անոնք՝
կը դադրեցունեն իրենց բողոքը , և ինք քիչ ատե-
նէն իր նախորդը մոռցունել տալու աստիճան հմա-
յակապ կընէ սաները՝ չնորհիւ իր լեզուազխտու-
թեան իր վրայ առնելով Ալճէպրայի և թուարանու-
թեան դասերն ալ ⁽¹⁾ : Իր ուսումնապետութեան
ներքեւ գաղիաբան ու հայկաբան կը կարգեն հոն
Յ . Անդրէատեանն ու Մալէգեանը , (վասն զի հայկա-
բան Միսաքեան ալ՝ թելադրութեամբ իր բարե-
կամ Պարտիզպանին՝ քիչ մը ետքն հեռանալով

(1) Այդ դասերն այն ատեն իսպախան գիբերու վրայ կը
տնուէին , ու Տէրոյնց Պարտիզպանէն քաջազէ եր իօպերէնի :

Ճեմարանէն՝ տուած էր ինքզինքը մասնաւոր դասախօսութեանց)։ Նոյն 18՝0ի միջոցներն է՝ որ կարապետ ամիրայ Պալեան բերել կուտայ Իտալիայէն մասնագէտ ճարտարապետ մը՝ պալատական շինութեանց գործակցութեան համար։ Այդ ճարտարապետը՝ Մ. Քարէլի, եւրոպական բարձր կրթութիւն առած անձնաւորութիւն մը, որ մը յատկապէս ճեմարան գալով ճարտարապետ Սէրվէրեան Յովհ. ամիրային հետ՝ կը ձեռնարկեն մանրակրկիտ քննութեան մը նիւթական շէնքին ու կրթական մէթոտին վրայ։ Այդ քննութենէն ետե՛ Մ. Քարէլի կառաջարկէ եւրոպական նոր ծրագիր մը, բով մասնացոյց ընելով գլխաւորապէս ննջարան խցիկներուն անյարմարութիւնն և ուսումնական քանի մը ճիւղերուն տկարութիւնը՝ կը թելադրէր վերանորոգել անոնք։ Ուսումնականի մասին իր դիտողութեանցը կրնդ գիմանան Տէրոյեանց ու իր համախոհ արբանեակները, չեն ուզեր համակերպիլ անոր, միայն ճարտարապետական մասին ըրած դիտողութեանց համեմատ՝ խցիկները կը վերածուին ննջարան սրահներու և տեղի կունենան ուրիշ քանի մը շինուածական փոփոխութիւններ։

4

Այս փոփոխութեանց վրայ՝ ճեմարանը կառնէ եւրոպական համբաւ։ Նոր ծրագիրին համեմատ խիստ քննութեամբ մը կընտրուին ձրի աշակերտներու մէջէն մաս մը երիտասարդներ՝ գիշերօթե-

լու համար, և միւս մաս մըն ալ կառելցուի թոշակաւոր, որով վարժարանը կառնէ ֆոյեթի գնացք: Այդ նոր մէթոտով՝ աշակերտները կընեն մեծ յառաջդիմութիւն գիտութեանց ալ մէջ՝ առնելով գլխաւորապէս բարքի տոկուն նկարագիր մը, որ ետքերը նշանակելի եղաւ իրենց վրայ. Տէրոյնց՝ այս վերանորոգեալ շրջանին ուսումնապետն և միանգամայն բարձրագոյն դասախօսն էր, և կըզբաղէր իր պարագոյ միջոցներուն՝ ժամանակին ոգիին համեմատ աջէն ձախէն թարգմանելու ժողովրդական գիրքեր, որոնց մեծ մասը կը մնայ դեռ ձեռագիր: Այն ատենէն նշանաւոր էր իր արագագրութիւնը՝ Բասագալի խորհրդածութիւնները թարգմանած է տասն և հինգ օրուան մէջ, և քանի սնդամներ ցուցած է իր զարմանալի յիշողութեան սրութիւնն հանդիսաւոր օրերու. — կը պատմուի որ խառնուրդի ուսումնարանի մէջ իր արտասանած գրաւոր մէկ ատենարանութիւնը կորսուած ըլլալով՝ հարկ կըլլայ իրեն նորէն խմբագրել զայն՝ ըստ խնդրելոյ բարեկամներու. և ինք կը գրէ զայն նորէն: Քանի մը օրէն կորսուած առաջնագիրն ալ կը գտնուի, և բաղդատութեամբ կը տեսնեն որ երկրորդ գրածը ճիշդ նմանն է առաջինին, մինչև իսկ ստորակէտներն ու բութերը չէին տարբերեր ⁽¹⁾: Զարմանալի էր նաև իր ստոյիկ անխոսովութեան լծորդ աշխատասիրութիւնը. — իր նստուկ գործու-

(1) Այս անէկտողը լսած ենք իրեն ժամանակակից ծերունիէ մը, որ հիացողն ալ էր իրեն. կըրնայ ըլլալ որ՝ Տէրոյնց իր սովորութեան համեմատ գրուածին փոխազգութիւնն ունեցած ըլլար եւ նորէն անկէ օրինակած:

նէութեան հետեւանքով ոտքերը վէրքերով կը վարակուին, և ինք արձակուողի հրաման կառնէ՝ Պրուսա երթալ և հիւանդութիւնը դարմանել. այս ուղեւորութեան ընկեր կառնէ իրեն Վսեմ. Ստեփան փաշայ Արսլանեանը, որուն կը համակրէր ուշխմութեանն և ուսումնասիրութեանն համար և որ նոյն միջոցներն ինք ևս հիւանդացած էր: Ճամբայ կելնեն Եէնիգարուէն՝ վեցթի նաւով մը, և հազիւ ժամ մը առած՝ փոթորիկ մըն է կը փրթի, և կը ձգէ նաւորդներն ամայի կղզին, ուր ատեն մը մնալէ ետե՛ նորէն ճամբայ կելնեն. բաւական ատեն մրրկայոյզ նաւագնացութիւն մը կընեն, ու այդ միջոցին Տէրոյնց՝ անխռով իր շուրջի յուղումներուն՝ չնչին լատափայտին մէջ աչքը գիրքի մը վրայ սեւեռած կը կարդայ եղեր, ինչպէս պատմեց մեզի իր ուղեկիցը:

Մինչեւ 1841ի վերջերը՝ Տէրոյնց իր կցորդներով կը վարէ ձեմարանը, որ ցայնվայր Պոլիսի մէջ հիմնուած կրթարաններուն մեծագոյնն և բարգաւաճագոյնն էր, ու քիչ ատենի մէջ՝ ժամանակին իմացականին մակարդակը բարձրացունելու մասին՝ մատոյց նշանակելի սպաս: Եթէ հին և նոր վարիչներու մէջ գոյացած տարաձայնութիւնը ճարակ չընէր ծայրայեղութեանց ⁽¹⁾ ձեմարանի խնդիրն ալ՝ հան-

(1) ձեմարանին զլխաւոր խնամակալներն էին նարսարապետները, եւ իրենց դէմ կար լուս հակակրօքիւն մը միւս՝ մաւաւոնց Խասգիւղի ամիրաներուն կողմէն, որ օգուտ քաղելով պետական նոր տնտեսութեան մը առիթէն՝ առին իրենց վրէժը. քելարեցին Երուսղէմի փոխանորդ Յովհաննէս Եպիսկոպոսին եւ յետագիւ թաից ձեմարանին հասար վսեմին տարեկան մեծագումար տուրք. հանել թաից անկէ իրենց բարեկամներուն քուտակաւոր աւակներները. քս այսմ՝ այդ նախկին կրթարանն ալ հեզհեզ իյնալու եղաւ՝ ընկնուած պարսի բեռին ներքեւ:

բութիւնը պիտի կըրնար վայելել երկար ասին այդ հաստատութեան տեւական բարիքը . ու թերեւ այսօր՝ այդ հին օրերէն՝ արդի սերունդը Սկիւտարի բարձանց վրայ ժառանգած պիտի ըլլար օդաւէտ ու զեղեցիկ ակադեմիայ մը , փոխան Ղալազիայի ճմլուն հաստատութեան . թողունք որ ինք Տէրոյնց պատմէ անոր առաջին փակումին պարագաները :

«Ազգն հիներուն մէջ տեսած ապօրինաւոր բաներուն անզգայ չէր բոլորովին . և 1841ին երբ ձեմարանն՝ եկամուտը ծախքին չբաւելը պատճառ , կամ , աւելի ճիշդ ըսենք , պատրուակ բռնուելով գոցուեցաւ ու աշակերտները ցրուեցան , վերջին քննութեան ներկայ գտնուողները՝ տեսնելով աշակերտներուն վրայ դիտուած յառաջադիմութենէն մեծագոյն օգտի մը համար ունեցած ակնկալութիւններնուն պարասս ելնելը՝ գրգռուեցան և արիարար առաջին քայլափոխն ըրին դէպ 'ի օրինաւորութիւն . Ս . Նրուսազէմէն զրկուած 120000 դրուշ տարեկան նպաստովը ձեմարանը չշարունակելէն՝ կասկած մտաւ թէ այդ ստակն ուրիշ բաներու կը ծախսուի , ուստի խնդրեցին որ ձեմարանին սնտուկը զատուի ազգային սնտուկէն . առանձին միքսիկլի և ուրիշ գործակատարներ ունենայ՝ անկախ ազգային կառավարութեան դրամական մատակարարութենէն , և զայս վաւերացունելու համար՝ մեծագոր տէրութենէն հրովարտակով հաստատութիւն ուղեցին : Բայց բանն հոս չմնաց . հասարակութիւնը չկրնար ըմբռնել իր գործերուն ճիշդ սահմանը , և անկէ անդին անցնելով՝ իր նպատակին ալ չհասնիր : Այս անգամին ալ սասանկ եղաւ . ապագային ապահովու-

թեան համար սկսուած խնդիրն՝ անցեալին համար վէճի ու կռիւի փոխուեցաւ : Ազգ. հաստատութեանց եկամուտներուն և ծախքերուն մնասկին հայուն ուզելու ելան . խնդրեցին որ ազգին կառավարութիւնը կախում չունենայ քանի մը մեծերու կամքէն , այլ օրինաւոր կերպի տակ մանելով՝ կանոնէ կախում ⁽¹⁾ ունենայ : » . . .

Այսպէս , և 1841 ին փակուեցաւ Ճեմարանը : Աշակերտներուն մեծ մասն 'ի ցիր , սակաւաթիւ ուսումնասէր մաս մը կը շարունակէ յաճախել Տէրոյնցի տունը , և ֆրանսերէն ու հայերէն դասառութեան հետ՝ օգտուիլ նաև անոր հետաթիւններէն , ըստ հին դրութեան :

1841 Մարտ 1ին առաջին անգամ ըլլալով կը կազմուի Գոլխի մէջ ուսումնական ընկերութիւն մը՝ նպատակով զուտ աշխարհարատ և գրաբատ գիրքեր տպելու . այդ ընկերութեան մէջ կային գաւառացի հարուստ անձեր ալ , որ քիչ տակնի մէջ իրենց դրամական նպատակն ուժովցուցին զայն : Տէրոյնց ալ այդ միջոցին պատրաստած է՝ Ճոյախապաշտիւն քառահատոր Քաղաքավարութեան առմիկ թարգմանութիւնը , որ տպուած է ջանքով նոյն ընկերութեան 1842ին , և 1843ին ալ դարձեալ նոյն ընկերութեան ջանքով տպագրուած է Առաջին ժամանակի մարդոց կրօնական , մշտնորական եւ քարոյական կրթութեանը վրայ ներձուն ճառ մը , որուն մէջ առաջին անգամ հրապարակու կերևի իր փիլիսոփայական սրամտութիւնն և յորում կը ջատագովի մարդկային ազգին նախնական կրօնին ու

(1) Երևակ 1861 հաս. Ժ. էջ 112—114 :

լեզուին միութեան զազափարն ալ, որուն ապա
դեր կեցան զաս մը լեզուազննողներ՝ ինչպէս նաև
Մաքս Միլլեր ⁽¹⁾, Նոյն ճառին մէջ է նաև որ կը
փաստարանուի այն զազափարը թէ նախաժարդիկ
մշակութիւնը, հովուութիւնը, զգեստաշինութիւնը
Արարիչէն սորվեցան, ինչպէս կըսէ նաև Պարսէ
(Կոստ Ի վէպս Ազգաց Ա. ա) :

Այդ փիլիսոփայական ընձեռուածը ֆրանսական
ակադեմիին ալ ներկայանալով՝ ձեռածր իր մտերի-
մին էա. Տիւրբէի՝ կը գովուի և ինք կամուանի
պատույ անգամ ակադեմիին. զայս այսպէս պատ-
մած է մեզի ժամանակակից Տիւրբէան հանգուց-
եալ Յակոբ էֆէնսին :

5

Ճեմարանին առաջին փակումէն ետքը կը թուի՝
որ Տէրայենց բուական իհաստութիւն ունեցած է
հանրային պեկածութեան հետու՝ մեկուսանալ իր
տունն և պատրաստել հոն ժամանակին իմացական
պահանջութեան համեմատ բազմաթիւ երկար-
թութիւններ (թարգմանութիւն և հեղինակութիւն)
մեծ մասով աշխարհաբառ, որոնց կէտը ապուած է
նոյն միջոցները (1841-1846) : Նորահաստատ Միւ-
հէնսիսեան ազարանը՝ Տէրայենցի այդ գործերովը
չինած է նախ իր գեղեցիկ անունը. այդ ապարտ-
նէն ելան նոյն ստեղծները Պատուելիին Բազալի

⁽¹⁾ Դեռ նշատուած չէր Մաքս Միլլեր Գրեից պատու-
րեան հանգեաներն ու անոր ընդարձակ յառաջարկը :

խորհրդածութիւնները, Հովուական տեսչութիւնը, Ճանապարհ երջանկութեան, Մկրտութեան և Հազորդութեան ճառերը, Հնախօսութիւն ազգաց, որ մին է իր կոկիկ ու լոկիկ (logique) գրուածներուն. իսկ Իզմիր տպուած է Յայտարար ուղղութեանի Ա. հատորը, որուն Բ. հատորը ձեռագիր կը մնայ. չտպագրուած աշխատութիւնները, զոր նոյն հինգ տարիի միջոցին կատարած է, հետեւեալներն են. Քառասնորոյ Մասիյնեօնի (գրարառ) (1). Պիտանի պարապմունքի ուսանող մանուկներու համար ընթերցուածներ (368 էջ). Տնեսուրիւն Մատամ Սելմաուի (595 էջ). Առողջաբանութիւն (207 էջ). Բժշկարանի թարգմ. (155 էջ). վերջին այս շորս ձեռագիրները տեսած եմք առ Գեր. Տ. Յովհաննէս Ա. Քահանայ Մկրրեանի :

Պոլիսի ուսեալ դասակարգին մէջ ցայն վայր տիրող խառն (2) գրական և առեւտրական լեզուն՝ սկսած էր տակաւ տեղի տալ ֆրանսական լեզուին : Նորահաս երիտասարդութիւնը կը հետեւէր եռանդով

(1) Տարիներ ետն՝ Հ. Արսէն Կ. Բագրատունին ալ քարգմանած է այդ քառասնորդականները, եւ կրօնի քէ Տերոյեցիներէն շատ շէն արբերի :

(2) Տերոյեցիներ առաջ՝ աշխարհիկ գրագէտներէն այդ լեզուին մէջ գործնականապէս ու գրականապէս ալ ամէնէն յաջողակն էր Եզեկեան Յովնանէս, մարդիչը Սերվիչէն Էֆենցիին ինչպէս նաեւ ուրիշ նշանաւոր անձնաւորութեանց : Իր ուսումը նախ Վենեսիկ եւ ապա Եւրոպա առած՝ կը բնակէր ի Ղալադիա : Աղէկ գիտէր նախնեաց լեզուն, ունի տպուած Ապաստանարան սիրոյ ներքուստ մը քարգմ. իտալերէնէ, բազմաթիւ ոտանաւորներ ու տպագրագիրներ՝ պե՛րն, հնչո՛ւն, լպղնձի՛ր՝ ոճով մը՝ Հ. Եղիա Քոմանան Մխիթարեանին նման՝ ոսկեօճ ուռուցիկ :

անոր փայլուն նախողջոյններուն՝ դարուն առաջին կէսին ամէնէն գեղեցիկ արտադրութեանց : Սակայն ըստ նոյն ինք Տէրոյնցի, «գիտնալով որ Ֆրանսացիներն ըստ մեծի մասին հռոմէական են, և անոնց կրօնական գիրքերը կարդալով կրնան ուծանալ իրենց մայր եկեղեցիէն՝ այդ Ֆրանսագէտ երիտասարդները կը խրոչէին կարդալու կրօնական գիրքերը, և 18րդ դարու փիլիսոփաներու (Վոլդէրի, Տիարոյի, Տիւքիւշի և շնի) հետ, կը յօժարէին կարդալ նաև այնպիսի մատենագիրներ, որոնց համար լսած էին թէ Պապին դէմ է, որով պատրաստական կըլլային ազգին մէջ բողոքոջող բողոքական սկիզբին բռնուելու» . Տէրոյնց այդ ոգիին, մանաւանդ հասարակ ժողովուրդին մէջ, ծաւալու մը խափանելու համար՝ ձեռք դարկած էր վերոյիշեալ երկասիրութեանց կրօնական մասին՝ ինչպէս ինք ալ կը գրէ ⁽¹⁾, և այդ դիտումով կը գործածէր տաճկաստան աշխարհարաւ մը՝ լայն-բան ու անոճ իմն : Ժողովուրդէն միամիտ այլ բռնկած մաս մըն ալ, որ «շահու և կեանքի դիւրութեան, գթութեան, պաշտպանութեան և գիտնասիրութեան նաև սգիտութեան պատճառով ⁽²⁾ բռնուած նոյն բողոքական ոգիէն»՝ սկսած էր կարդալ Աւետարանը, և լուսաւորուելու համար տարակուսելի կէտերու մէջ՝ կը յաճախէր բողոքականներու ժողովակները, հետզհետէ կը զօրանար և հին հատուածին՝ Կաթոլիկութեան՝ հանդէպ կըսպառնար նոր հատուած մըն ալ բերել : Ժա-

(1) Երեւակ Բ. արգան 1864 էջ 247 :

(2) Տե՛ս Երեւակի բողոքականութեան ի Հայս, Յարապարան (Զեռագիր յԱրմա՛ճ՝ գրեալ ի Տ. Յովն. Մալեանէ) :

մանակին պատրիարքը, Մատթէոս Արքեպիսկոպոս, որ յաջորդեց Աստուածատուրին և սաստիկ դէմ էր բողոքականութեան՝ ամէն կիւրակէ երկու երեք ժամ քարոզ կուտար եկեղեցական բեմէն ընդդէմ նորակրօններուն, որոնց մէջ կային Լուտերի ու Կալվինի ոգիով բորբոքածներ ալ. Պատրիարքն հրամայած էր Տէրոյնցի ալ՝ որ Մայր Եկեղեցիին կից յարկերուն միուն մէջ կիւրակէ օրերը ներկայ գրտնուելով՝ բացատրական ատենախօսութիւններ ընէ կրօնական նիւթերու վրայ և գոհացունէ հարցախընդիրներու հետաքրքրութիւնը, փոխանորդաբար Եկեղեցիին կողմէն՝ թէ՛ գրաւոր թէ՛ բանաւոր: Այդ ժողովն է՝ որ Լուծիչ տարակուսանաց անունով 1845 Նոյեմբերի մէջ սկզբնաւորելով՝ (1) բաւական ատեն շարունակեց՝ խափանելով բողոքականներու ժողովակները, որ անվաւեր հրատարակուեցան պաշտօնապէս. նորակրօններու թիւն ալ 7000էն իջաւ 1500ի՝ ըստ Տէրոյնցի վկայութեան:

Տէրոյնցի հեղինակական ոգին՝ բնական էր որ ամէնէն աւելի հակառակէր բողոքական ազատա-

(1) Երեւակ 1864 թիւ 31 էջ 248: Այդ Լուծիչ տարակուսանացը բօնադէտներու և կուուսաէրներու երեսէն հետզհետէ կուուսուն մը դառնալով՝ շկրբցաւ տալ յուսացուած արդիւնք: Ջեհանկիրներ՝ բանցի և փոկով սկսած էին քանակոծել եկողներէն նորամիտներ, մինչեւ որ Պատուելի վախճալով իր սնծին վրայ ալ դժնդակագոյն փորձէ մը՝ կաղաչէ Պատրիարքին փակել այդ վիճաւանք. այնուհետեւ հետզհետէ ձեռք կառնուին ուրիշ խտագոյն միջոցներ ալ. սպառնալիք, բանադրանք, հալածանք և անոր, ինչպէս կը պատմեն մանրամասնաբար յիշեալ ձեռագրին հեղինակը Տէր. Մովսէս և Աւետիս Պէտպէրեան իր պատմութեան մէջ:

խոհութեան, և այդ հակառակութիւնը պատճառ
եղաւ իր նախկին ոսոխ բողոքականներէն նախա-
տական առումով իր ճիգուիք յորջորջուելուն, ու
մինչև Ամերիկայի Նիու-Եօրֆ-Հերրլիս լրագրին մէջ
կշտամբուելուն՝ իբրև կեղծաւոր ոք և վարձեալ
փաստաբանը հռոմէական եկեղեցիին: (1)

6

Մինչ այս մինչ այն՝ նորէն կը բացուի ձեմա-
բանը, որ ատեն մը հիւանդանոց եղած էր: Առա-
ջին փակումէն հինգ տարի ետքն՝ 1846 ին է՝ որ
Մատթէոս Պատրիարքի յատուկ ջանքով՝ ամիրա-
ներէ ու արհեստաւորներէ ժողով մը կը կարգադրէ
այդ բացումին համար պէտք եղածը, ու կը տնօ-
րինէ յիսուն տղայ աշակերտութեան առնուլ գիշե-
րօթիկ, որոնց 10ը ձրի: Այդ բացումին՝ Հոկ-
տեմբերի առաջին օրն՝ ուսումնապետ կըլլայ դար-
ձեալ ինք Տէրոյենց պատուելին, վերատեսչութեամբ
Օսեան Պօղոս աղայի: Հին փորձերէ օգտուած՝ նոր
ծրագիրով և աւելի կանոնաւոր եղանակով մը կը
կառավարուի այս անգամ. Տէրոյենց՝ ա՛լ թողլով
իր անձնական գրադանքն՝ հոն կը կեղրոնացունէ իր
բովանդակ ոյժը:

(1) Կը կարդանք նաեւ 1845 բուականին՝ Վեցեօկի Սիւ-
բաբեանց Ընդհ. Աբրայ 2. Սուփաս Սոմայի մի նամակին մէջ՝
Փարիզի Մուրաշեան վարժարանին համար Չամուհեանի ձեռ-
քով հանի մը տղոց ընտրուելու յանձնարարութիւն մը (սեւ Պատմ.
Մուրաշեան վարժարանին, Ա. էջ 156):

Երկու տարի ու կէս ալ կը շարունակէ այսպէս՝ աալով աշգին ուսեալ ու ազնիւ երիտասարդներու խումբ մը, որ ցայսօր (1898) կը տւեն պաշտօնէական վաճառական ու հրապարակային իրողութեանց մէջ⁽¹⁾ : Ծախքին առաւելութիւնը, 18½2ին սկսուած երկպառակութեանց յորձանքը՝ գլխաւորապէս պատճառ կըլլան դարձեալ երկրորդ և վերջին փակումին, և շէնքին մէկ մասը կը գործածուի այնուհետև իբրև թաղային վարժարան⁽²⁾ : Իսպրոցական և միւս հաստատութեանց մատակարարութեան ու վարչութեան համար՝ արհեստաւորներու և ամիրաններու միջև ծագած ու երկարաձգուած կնճառտ վէճը (1841—1847) Մասթէոս Պատրիարքի անդադրում գործունէութեամբն ու Բէշիա փաշայի միջամտութեամբ՝ ուր ուրևմն յանձնուելով Բարձրագոյն Դրան

(1) Ճեմարանի առաջին երջանին աւակերներն են Տ. Յովհաննէս Հիւնեարայէնցի, Վսեմ. Տօթ. Ստեփան փառայ Արսլանեան, Կարապէտ Էժ. Իսիւնեան, Էլլն. Խսկ Երկրորդ երջանին աւակերներէն են Վսեմ. Յ. Նուրեան Էժէնցի, Մարտիրոս աղայ Թօզաբեան, Սկրտիչ Պէճիբաւլեան (վաճառականը), Պ. Յնսրլեան, Բարբող Հիւնեարայէնցեան, Էլլն :

(2) 1853—4ի ռուսական պատերազմին ասեմ, երբ Տէրուքեան զինուորական վարժարանն յասկացաւ գաղիական զօրին քնակութեան, Ճեմարանի շէնքն՝ ասեմ մը զինուորական այդ աւակերներուն դպրոցի սեղ ծառայեց, որուն ի փոխարէն ապա ինք Տէրուքիւնը շնորհեց շէնքին նորոգութեան համար 150,000 դրուտ, բայց Ազգ. իեխանութիւնը գործածեց այդ դրամն ուրիշ պէտքի, եւ Ճեմարանն ալ հետզհետէ խաբխլեալ վիճակովն երկար ասեմ գործածուելէ ետեւ իբրեւ քաղային դպրոց՝ այրեցաւ հիմնայաճակ ելնիմանալլէյի վերջին հրդեհին :

վերջնական անօրէնութեան՝ կը յանգի իրաւախոհական արքունի Հրովարտակի մը, որով վերին հրաման մը պարտք կը դնէր Պատրիարքարանի վրայ հաստատել երկու մեծ ժողովներ, մին հոգևոր և միւսը քաղաքական գործերու համար:

Ասոր վրայ Մատթէոս Պատրիարք կը գումարէ Մայր Եկեղեցիին մէջ մեծ ժողով մը, ուր ներկայ կըլլան եկեղեցականներն ամիրաներն ու արհեստաւորներու զլխաւորները. հոն կարդալով արքունի Հրովարտակը՝ կը յանձնարարէ ներկայ ժողովականներուն որոշել ու ընտրել այդ երկու ժողովներուն համար պէտք եղած անդամները:

Այդ մեծ ժողովին մէջ է՝ որ համահաճութեամբ կը նշանակուին ժամանակին առաջնակարգ եկեղեցականներէն տասն և չորս հոգի, որ անուանեցան Հոգևոր ժողով. իսկ ամիրաներէ ու արհեստապետներէ 20 հոգի, որ կոչուեցան Քաղաքական ժողով:

Այդ երկու ժողովին ալ նախագահը պիտի ըլլար՝ ըստ արամադրութեան արքունի Հրովարտակին՝ նոյն իսկ Պատրիարքն՝ երկու տարի պաշտօնավարելու պայմանով:

Այսպէս՝ առաջին անգամ ըլլալով կանոնաւոր ձևի մը վերածուեցան հանրական գործերու վարչութիւնն և վարժարաններու հոգարարձութիւնը: 1847 Մայիսի 20րդ օրէն սկսան գումարիլ ժողովները. Տէրոյնեց՝ այդ միջոցներուն դեռ վարիչն էր ձեմարանին ու Պոլիսի անդրանիկ լրագիրին. միայն Մատթէոս Պատրիարքի ստիպելովն և ճարտարապետներու գրդումովը՝ կը կատարէր երբեմն խորհրդականութիւն, ու մեծատուններու և արհես-

տաւորներու միջև իրաւախոհական դեր մը՝ ոչ յա-
ճախ յաջողելով, ինչպէս կը պատահի միշտ անոնց՝
որ կը դատեն իրերն ու մարդիկը չէզոք գիծի մը
վրայէն :

7

Պոլիսի մէջ ամէնէն վարժ ու արագագիր գի-
տունն էր այն ատեն Տէրոյնց, ինչո՞ւ չունենար
իրեն սեպհական օրագիր մըն ալ : Եղանակ, Դի-
տակ, Ազդարար ⁽¹⁾ բիւզանդեաններէն, և բողոքա-
կաններու Շճեւարանէն ու Մխիթարեանց Բագնա-
վիկայէն զատ՝ մինչև 1846 չիկար մեծամասն հայե-
րուն համար յատուկ լրագիր, որ քիչ շատ նմանէր
արդի լրագիրներուն, Բագնավիկայը՝ բանասէր խում-
բի մը և գլխաւորապէս կաթոլիկ հարուստներու
ամսաթերթն էր, բողոքականներուն թերթն ալ
չունէր ընդարձակ կարեւորութիւն : Ազգին մե-
ծամասնութեան ոգիին յարմար ու պէսպիսաւոր
լրագրի մը հարկաւորութիւնը շատ կը զգացուէր :

1846ին կորոշուի հիմնել՝ Պատրիարքարանի
ծախքով Պոլիսի անդրանիկ հայ լրագիրը ⁽²⁾՝ խըմ-
բագրապետութեամբ Տէրոյնցի և գործակցու-
թեամբ Աղաթոն Մկրտիչ Էֆէնտիի. թերթին գրա-
կան ու բանասիրական մասը կըսկսի՝ առաջին թի-

(1) Հրատարակուեամբ 1840 Նոյեմ. 20, Խաչատուր Ոսկան-
եանի՝ իբր առաջին հայ լրագիրն ի Պոլիս :

(2) Ոսկանեանի քերթն՝ հիմնելով միայն վաղանցիկ յառա-
ջարան մը անոր :

ւէն՝ վարել ինք Տէրոյենց, և սնտեսական ու քաղաքական մասն իր գործակիցը: Այդ լրագիրը կը հրատարակուէր շաբաթը մի անգամ, և 1846էն մինչև 1848 լրագրին հրատարակչական ստորագրութիւնն էր՝ հին ոճով ու բարքով:

Յովն. Պատ. Տէր կարապէս Չամուրճեան,
Մկրտիչ Աղաբոն,

Ի Պատիկ Նոր Խան

Տէրոյենց՝ 1848ին կը հրատարի վարչութենէն, ու թերթը կը վարէ Մկրտիչ Աղաթօն՝ գործակցութեամբ Նիկողոս Զօրայեան և Սերվիչէն էֆէնտիւներու:

1849ին՝ լրագիրն ունէր միայն 250 բաժանորդ, որուն վրայ խմբագիրը կը արտնջէ 1849 յուլիս 2ի թերթին մէջ. բաժանորդական այդ աղքատութեան վրայ նոր խմբագիրները կը դիմեն գերագոյն ժողովին, որ կը հաւանի հրատարակել լրագիրն ազգին կողմէն միայն Մկրտիչ Աղաթօնի վերատեսչութեամբ և ձրի գործակցութեամբ Տեարց

Յակոբ Կրճիկեան

Սերոբէ Վիչէնեան

Մկրտիչ Մոմճեան

Նիկողոս Զօրայեան

Յարութիւն Մոմճեան

Գրիգոր Աղաթօն

Գէորգ Սթիմարաճեան

Պօղոս Նիկողոսեան

Միքայէլ Աղաթօն:

Այս խումբով բաւական կը շարունակեն, աւելի արձակ տեսութեամբ, բայց մատենագրական հրմ-

առութեան կողմէն թերի, լրագիրին շարաթական հրատարակութիւնը:

Տէրոյենց 1849ին կը հրատարի Ճեմարան-դըպ-րոցէն, ու լրագիրը նորէն ձեռք կառնէ 1850ին. այս անգամ հրատարակչական ստորագրութիւնը կըլլայ միայն

Պրուսացի Յովնաննէս Չամուրճեանց

և կը շարունակէ միայն ինք՝ մինչև 1852. փետր. 2, որ լրագիրին Մասիսի փոխուելուն թուականն է:

Լրագիրին հրատարակութեան առիթով Հ. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունին գրած է նաև իրեն հետեւեալ նամակը:

Առ Արգոյ և Պատուելի Պարոն Յովհաննէս Պրուսացի Տ. Կարապետեան Չամուրճեանց

Արգո՛յ և Պատուելի՛ Պարոն

Թէ զանազան լրագրաց յաճախութիւն յազգի ուրեք նշան կամ պատճառ զարգացման իցէ՛ չիք ինչ երկրայութիւն, մանաւանդ յորժամ ամենայնիւ կատարելութեան փոյթ և ջան լրագրին յայտնի լինիցի:

Ամենայն ճշմարտասէր պարտի այսպիսի խոստովանել զնորատիպ լրագիրը ձեր՝ որ ի շնորհս կատարման յառաջադէմ երեւեալ ըստ հասուն սճոյ շարադրութեանն, ըստ հարազատութեան լեզուի և յստակութեան, ըստ ծաղկաքաղ ընտրութեան նիւթոց և ըստ պայծառ տպագրութեան, նաև՝ որ մեծն քան զամենայն է՝ անաչառ ճշմարտասիրութեամբ աննախանձ բարեսիրութեամբ և անխտիր մարդասիրութեան ոգւով՝ կէտ եզեալ իւր միայն զհասարակաց բարի ազգին և զզարգացումն և անկաշառ դատաստանաւ զամենայն իրաց ուղիղ ճա-

նաչու մն, և համառօտ ազդու մտածութեամբ իւրիք՝ կամ թէ լոկով իսկ յեզանակաւ պատմելոյն բանալով զաչս ազգին առ նկատեալ օգուտն :

Վասն որոյ ուրախակից եմք ձեզ ի սրտէ և ամենայն արգոյ վաստակակցացդ, որ զբարիդ զայդ հոգ ի մտի եղեալ և սկսայք ցուցանել ազգին : Եւ եթէ ճշմարիտ առակն, թէ օրն յառաւօտէն յայտ լինի՝ յուսամք անշուշտ զի լրագիրդ լոյս իմն անաղօտ ծագեալ՝ պարծանք լինիցի ազգիս և թագաւորեալ մայրաքաղաքիս, ոչինչ ընդհատ մնալով յեւրոպական անուանի լրագրաց : Զայս ճշմարտասիրական խնդակցութիւն թէ չմարթացաք յայանել Ձեզ վաղագոյն, խափան այն եղև զի առ հեռաւորութեան մերոյ ի քաղաքէդ՝ փոքր մի անագան ևհաս ի ձեռս մեր լրագիրդ :

Մեծախառ ամիրայս Յակոբ Չէլէպի Տիւզեան՝ ինքն ևս հաճութեամբ ակն արկեալ զլրագիրդ՝ խնդրէ գրել անյապաղ և զինքն յընկերութեան այնր վասն երկու օրինակի :

Զմտերմական և զկրթասէր իմաստս մեր զայսուսիկ՝ հանդերձ առանձինն շնորհակալութեամբ՝ վասն բարեսրտութեամբ յիշատակելոյ Գրդ թուոյ լրագրիդ զընտրութիւն Գերապատիւ Հօր մերոյ Գէորգայ վարդապետի Հիւրմիւզեան ՚ի Մխիթարեան Արքայութիւն, աղաչեմք ընդունիլ սիրով և ամենայն արգոյ գործակցացդ առնել ընդունելի, և ճանաչել զմեզ

Ձերում Ազնուութեանդ Ազօթարար բարեկամ,

Լ. ԱՐՄԷՆ ԿՈՍԻՏԱՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

22 Յուլիսի 1846. Վարդապետ Մխիթարեան

Ի Պրինկիպոս Մեծ Կղզին Պոլսի

8

Իր խմբագրատեղեւթեան ժամանակ՝ Լրագիրին գլխաւոր դրոշմն եղած է՝ սեղմ՝ ոճով և ժամանակին հասկընալի աշխարհաբառով մը օծուած պատմական ու կրօնական հին ոգի մը: Սպառումն՝ ամէնէն փայլուն ժամանակները՝ 4-500ը չէ անցած, սակայն կը թուի թէ ազդեցութիւնը մեծ եղած է՝ նկատելով մանաւանդ որ ուրիշ մրցակից մը չունէր ի Պոլիս: Իր գրական ու ամիրայական ոսոխներուն նախանձաւորութիւնը իր աստուածաբանական միտումներն և ուրիշ անյայտ պատճառներ՝ ամ ընդ մէջ հեռացուցած են զինքն այդ թերթին խմբագրական գործակցութենէն: Խմբագրական փոփոխութեանց այդ միջոցին՝ թերթին ամէնէն փայլուն դրոշմն եղած է Ն. Զօրայեան տաղանդաւոր տնտեսախօսը (1821-1859), երբեմն նաև Յովհ. Հիսարեան բանասէրը ⁽¹⁾: Լրագիրին պարզ այլ միշտ հայտարար լեզուն ունի հասկընալի խտութիւն մը և հմուտ շաղուած՝ երբեմն կարի առաձգական ոճով. անպակաս են անոր մէջ բանասիրական գիտնական և արուեստական տեղեկութիւններ: Հոն՝ իբրև բանասիրական թերթին՝ չտպուած են Չէրքէզներու

(1) Բազմամուտ ուրսունամեայ անճաւորութիւն մը արդ՝ բնակեալ ՚ի Փարզիւղ Կ. Պոլիսի, որ ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ ու յաջող զիտեր պատրաստած ունի ձեռագիր՝ քեւեղագրութեան եւ փիւնիկեան արձանագրութեանց վրայ՝ ժրանսերէն: Կրտսի թէ հիմաւորց բանասէր մտադիր է Յրանա երթալ ու սպագրել իր այս կարեւոր գործերն հնագիտական:

պատմութիւնն և վարքը, նիկողոս Զօրայեանի Ազգային դաստիարակութիւնը, Յովհաննէս Հիասրեանի բանասիրականները, Նաբոլէոնի վարքը, Քաղաքական անտեսութիւն և այլն: Տպագրութիւնն այնքան մաքուր և կոկիկ է որ՝ 60 տարի ետքն ալ՝ կըրնայ այսօր մըցիլ նրապարակի թերթերուն տպագրութեանց հետ:

1851ին կըսկսի Իգմիրի Արշալոյսին և այս լրագիրին մէջ Փաւստոս Բիւզանդացիի յոյն կամ հայ ըլլալուն և ա՛յլ հնախօսական խնդիրներու վրայ վիճարանութիւն մը՝ Շահնազար Կարապետ Վարդապետի և Տէրոյննցի միջև. Վարդապետն Արշալոյսի մէջ կըստորագրէր ծածուկ անունով մը՝ մինչ Տէրոյննց իր լրագիրն մէջ կը գրէր իր բուն ստորագրութեամբը: Տէրոյննց՝ բաւական աղէկ փատարանած է Փաւստոսի յոյն ըլլալը. բայց իր ամէնէն իրաւացի կողմն է բողոքելն ընդդէմ Շահնազարեանի ծածուկ ստորագրութեան և «Բանասիրական լուրջ խնդիրի մը մէջ բարեկենդանի դիմակով երեւելուն», ինչպէս ինք Տէրոյննց կը գրէ, ակնարկելով նաև Վարդապետին ծաղրական ոճին:

Նոյն խմբագրապետական միջոցին է, կարծենք, նաև որ Տէրոյննց կը ծանօթանայ լազարիսդ կրօնաւորներու Պոլիսի մեծաւորին, հայագէտ Էօփէն-Պորէի, և նախկին տեսութեամբ գրաւելով անոր համակրութիւնը՝ կը մտերմանան իրարու այնքան՝ որ շատերը կը կասկածին թէ ինք այդ կրօնական անձնաւորութեան ձեռքով թոշակաւորեալ է Հռոմէն՝ ջատագով կալու համար կաթողիկոսութեան: Այն ատենները Պոլիս երթեւեկող լատիններուն

մէջ արդարեւ կային՝ օգուտ քաղելով ազգին մէջ տիրող խեղճութենէն ազքատութենէն ու երկպառակութենէն՝ մարդորսութեան հետամուտ անձեր, ըստ ձեռագիր նամակի մը կրճիկեան Յակոբ Էֆ.ի սակայն հետազօտելով գտանք՝ որ էօժէն Պորէի հետ Տէրոյնցի յարաբերութիւններն ունին եղեր յոյժ տարբեր գոյն։ Մեծաւոր լազարիսդը Փոքր Ասիա ճամբորդած բանասէր անձնաւորութիւն մըն էր, ու իր այդ մտերիմ յարաբերութեանց զլխաւոր պատճառներն էին Տէրոյնցի հնազիտական ու բանասիրական պատարուն ծանօթութիւնները, որոնցմէ կօզտուէր լազարիսդը։

Նոյն միջոցներն է նաև՝ որ ինք կըսկըսի հասարակագործեալ թղթակցութիւն մը էտ. Տիւլորիէի հետ, որուն արդէն ծանօթն էր 1840էն ի վեր։ Այդ թղթակցութեանց միջոցին է՝ որ Տիւլորիէ կառաջարկէ Տէրոյնցի անցնիլ Փարիզ և հոն Քօլէժ տը Ֆրանսի մէջ արեւելեան՝ մասնաւորապէս հայ՝ երկու լեզուներու դասախօսութիւնն ստանձնել՝ տարեկան 6000 Քր. թոշակով. սակայն Տէրոյնցի յարաբերութիւնները գործունէութեանց զնացքն ու ոգին կարի՛ տեղեկանացած էին Պոլիսի մէջ, ու իբրև տէ՛ր ընտանիքի, տէ՛ր նաև ու հայր որդիներու՝ չէր կըրնար պանդխտիլ. իր կուսակիցներն ալ չէին ուզեր որ հեռանայ իրենց քովէն, տեղը բռնող մը չունէին. հինաւուրց այն մեծ տունները, որ ունէին իրենց հանգիստի ժամերն որորող և իրենց բանասիրական ու կրօնական ախորժակները անուցանող բանազէտ պատուելիները, ամէնէն աւելի Տէրոյնցի՛ պէս անձի մը ներկայու-

թենէն կախորժէին . իրենց համար Տէրոյնց այդ պատուելիներուն կո՛ճղն էր : Այսպէս՝ ի հարկէ ինք կը մերժէ Քրանսացի բանասէրին այդ առաջարկը , որ քանի մը անգամ կրկնուած ալ է :

Նոյնպէս ունեցած է թղթակցութիւններ Ֆէլիքս Նէօվի , Նէյմանի , Վինտիլմանի և նմանեաց հետ , ու փոխանակած արեւելեան ու արեւմտեան պատմական բանասիրական խնդիրներուն վրայ ընթացիկ տեղեկութիւններ⁽¹⁾ :

9

1848ին է որ Հռոմէն Պոլիս կուգար կարտինալն Ֆէրիէրի : Այդ նուիրական ղեսպանութիւնն ունենալու էր իր յատուկ գոյնն և դիտումը , ինչպէս ամէն անգամ՝ որ Արեւմտեան եկեղեցին ուզած է յառաջ բերել մերձեցում մը իրեն ու Արեւելեանին մէջ :

Եւ նախ՝ Ֆէրիէրի կը ներկայանայ Վեհ . Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտ Կայսրին , որ կընդունի յատուկ մեծարանքով Վատիկանի նուիրակը , և հոգալով ասպնջական բոլոր շուքն և հանդերձանքը՝ զետեղել կուտայ զայն Բերա Պլոնտէլ օթէլին մէջ : Արքունի հրաման մը կազդարարէ յոյներուն և հայերուն Պատ-

(1) Այս բոլրակցութեանց՝ մանաւանդ էս . Տիւլորիլի բուրբերուն հաւաքումն՝ ինք Տէրոյնց մինչեւ իր վերջին օրեր խրանամով պահած է եղեր իր առեքեր յատուկ արկղիկին մէջ , որ ամբողջ պարունակութեամբն անհետացեր է իր յուղարկաւորութեան օրը , մինչ իր որդիք սուղի մէջ՝ յուղարկաւորական տրութեանց ողեզբազած էին :

բիարքարանն՝ այցելութեան երթալ Կարտինալին : Տիեզերական յոյն պատրիարքը պատճառանքով մը չերթար . փոխանորդարար կը զրկէ Թրակիայի մետրապոլիտը , որ Կարտինալին հետ կուեննայ միայն քառորդ ժամու տեսակցութիւն :

Իսկ Հայոց Մատթէոս Պատրիարքն՝ հետն ունենալով Տէրոյնց պատուելին Աղաթօն Մկրտիչ Էֆէնտին և քանի մը եկեղեցականներ ու աշխարհականներ՝ կերթայ անձամբ բարի գալուստ ըսել Կարտինալին , և կուեննայ անոր հետ իրրեւ ժամու մը տեսակցութիւն յարգալից :

Տասն օր ետքը՝ Ֆէրիէրի ալ կուգայ հայերուն Պատրիարքարանն այցելութեան . կընդունի զայն Մատթէոս Պատրիարք՝ վարդապետներով ու քահանաներով զգեստաւորեալ , և գահագլուխ բազմեցունելով զայն օսկեթել գեղեցկազարդ պատրաստուած նստարանի մը վրայ՝ կուեննայ սիրալիր տեսակցութիւն :

Կանցնի ամիս մը , և ահա Ֆէրիէրիի կողմէն Հայոց Պատրիարքին ուղղեալ հայերէն տպուած կանգակ մը կուգայ , որուն մէջ եկեղեցական հերձուածներու վրայ արգահատութեամբ ակնարկելէ ետեւ՝ գրուած էր թէ «Այժմեան հայերուն եկեղեցին մոլորեալ է ու անջատեալ յուղղափառ շաւղաց նախնի հարց իւրոց» : Եւ ապա կը հրաւիրէր Հայոց եկեղեցին թօթափել այդ մոլորութիւններն և ընդունիլ իր նախնի ուղղափառութիւնը՝ միանալով Եկեղեցին գլուխ Հռոմի հետ :

Ասոր վրայ կը սրտմտի Մատթէոս Պատրիարք և կը փորձուի մինչև Բ . Դուռը գանգատ գրել Կար-

տինալին այս անակնկալին համար. բայց Պօղոս պէյ Տատեան ու Պալեան կարապետ ամիրայ կողոքեն զայն, ու իրենք անձամբ կերթան Ֆէրիէրիի և կը խնդրեն՝ որ Հայոց ակնարկեալ մոլորութիւնները նշանակէ: Կարտինալը խնդամիտ կընդունի այս առաջարկութիւնն և որոշեալ օր մը կուգայ առ այդ իր թարգմանին հետ Տատեանց տունը, ուր Մատթէոս Պատրիարք ալ գալով՝ յետ մեծածախ ընթրեաց՝ կը մտնեն քարուկիր սենեակ մը և դռնփակ ժողովի մը մէջ կը բանակցին երկուստեք՝ ուժգին կարևորութեամբ Հայոց եկեղեցիի մասին Ունիթորներէն 'ի վեր զրուցուած զրպարտութեանց, 'Բրիստոսի երկու ընութեանց, Հոգւոյն Սրբոյ բղխման, ննջեցելոց կայանին, Վերջին օծումի և Հռոմի աթոռին գլխաւորութեան վրայ:

Թուի թէ Բուլէճեան վարդապետներուն կողմէն բաւական նախապաշարուած էր Ֆէրիէրի կարտինալը, և 'ի սկզբան ըստ այնմ կը խօսէր հայերուն եկեղեցիին վրայ: Այդ առաջին բանակցութեան միջոցին՝ Մատթէոս Պատրիարք բաւական կը յաջողի անհամոզել կարտինալն իր նախըմբրունումներէն, որ և կը խոստանայ գրել 'ի Հռոմ պէտք եղածը: Բայց որովհետև նոյն օրը Պատրիարքին ու Հայերուն կողմէն չիկար առաջարկեալ խնդիրներուն աւելի հմուտ և լեզուագէտ խօսող մը, որ վերլուծաբար իրազեկ ընէր կարտինալը լուսաւորչական եկեղեցիին հոռմէականէն տարածայնութեանց վրայ՝ կորոշուի միւսանգամ ժողովիլ յԱյստէֆանոյ Տատեան Պօղոս Պէյի տունը, ուր փոխանորդաբար պիտի խօսէր մեր բազմահմուտ Տէրոյնցը:

Կարտինալն ալ հաւանելով ասոր՝ կը հաւաքուին Տատեան Պօղոս պէյի տունը, և հոն թարգմանութեամբ Արսէն վարդապետի մը տեղի կունենայ վերոյիշեալ խնդիրներու մասին Հայոց եկեղեցիին ըմբռնութիւն վրայ՝ հիւր Կարտինալին ու Տէրոյենցի միջև՝ այն նշանաւոր պատասխանատութիւնը, որուն ստուերագիրը տպուած է Ա. Պէրպէրեանի պատմութեան մէջ (էջ 330-347) շատ տարբեր քո՛ւն իսկախօսութենէն :

Տէրոյենցի վրայ հիացող հին միտքերէն ոմանք կը պատմեն թէ հոն՝ աստուածաբանական այդ մանուածոյ գրուցատրութեան միջոցին՝ Կարտինալը շատ նեղն ինկած է հայ մատենադէտին ներհուն պատրաստաբանութիւններէն, և զարմացած՝ տեսնելով անոր վրայ ա՛յնչափ հմտութիւն կաթոլիկ եկեղեցիին պատմութեան. ներկաներէն ոմանք՝ մանաւանդ Պօղոս պէյ՝ քանիցս սքանչացումով վերցատկելով նստած տեղերնուն՝ բացազանչած են թէ «Այս մարդը (Տէրոյե՛նց)՝ իրա՛ւ զնայուն մասենադարան (այսգլը քիւթիւպխանէ) մըն է եղեր» :

Յէրիէրի՛ ժողովին լուծուած ատեն արդէն շինուած ու համոզուած ալ էր հայերուն ուղղափառութեան վրայ. բայց երբ քանի մը շարաթ կտք՝ հռոմէական եկեղեցականներու և աշխարհականներու ժողովի մը մէջ ինք Յէրիէրի բացարձակ կը վկայէր՝ թէ ա՛լ համոզուած է որ հայերուն մէջ չիկայ հերձուած, անոնք ամէնը միաբերան կը սկսին գոչել — «Դո՛ւք, Մոնսէ՛նսէօս, միամիտ էք ու չգիտէք որ հայերն ուրիշ կերպ կը հաւատան և ուրիշ կերպ կը դաւանին, այդ միամտութիւննիդ

պիտի կործանէ՛ մեր տունը, պիտի բողոքե՛նք քեզի համար Հռոմայ դահին», և այսպէս Կարտինալն՝ երկու սուրի մէջ մնացած՝ քանի մը օրէն վերստին կերթայ Պօղոս պէյի տունը, ուր Տասեան Յարութիւն-Փարեզին (Բարձր Արթին փաշա Տասեան) կը խօսի եղբայրութեան վրայ ընտիր ճառ մը, որմէ շատ կախորժի Կարտինալը. բայց կը յայտարարէ ներկաներուն և Պատրիարքին հանդէպ թէ «լսածին համեմատ՝ հայերն իրենց կարգացածին ու խօսածին պէս չե՛ն ալ հաւատար» :

Մատթէոս Պատրիարք սաստիկ կը զայրանայ այս դրդեալ յայտարարութեան վրայ, և կծու պատասխաններով կընդդիմարանէ միամիտ Ֆէրիէրիին : Ժողովեալները կը բաժնուին տրամութեամբ, ու հայ Պատրիարքն հետեւեալ օրն Յոյներուն Պատրիարքին երթալով՝ բանը կը յայտնէ անոր մանրամասնօրէն : Յոյներուն Պատրիարքը ծիծաղելով այս ներհակներուն վրայ՝ կը յայտնէ յոյներուն բռնած ընթացքն հանդէպ Ֆէրիէրիին ի դիմաց Արեւելեան Եկեղեցիին, և ցոյց կուտայ այն չորս յօդուածէ բազկացեալ պատասխանատրութիւնը, զոր յղած էին ի փոխարէն Ֆէրիէրիի հրաւերին, թէ—

Ա. — Մի միայն Բրիտտոսի Եկեղեցին, զոր կանուանենք Տիեզերական ժողով, անսխալ է :

Բ. — Պապն՝ Եկեղեցիին գերագոյն դատաւորը չէ, այլ միւս պատրիարքներուն առաջին հաւատար մը :

Գ. — Եօթը մեծ ժողովներէն զատ՝ Լատերանու, Փլորենտիոյ, Տրիտենդեան, և միւս ժողովներն անընդունելի են :

Վ. — Պէտք է մաքրել արեւմտեան եկեղեցի՛ն ալ կարգ մը յետամուտ բաներէ, և ապա ի միութիւն յորդորել զայլս :

Ասոնց վրայ՝ նոյն Յոյներուն Պատրիարքը կը գրէ ծանր գանդատ մըն ալ Բարձր. Դրան Ֆէրիէրիի այս միջամտութեանց համար, և Բ. Դուռը կը հաղորդէ Գաղիոյ դեսպանին, որ և կաղդարարէ Ֆէրիէրիի մեկնիլ Պոլիսէն ի Հռոմ :

10

Հռոմի՝ արեւելեան եկեղեցիին հետ միութեան այս վերջնութիւնը փորձը՝ կունենայ այսպէս ամուլ վախճան : Հռոմէականութեան դեռ նոր փակուած վէճերուն անոնց կցորդ և հետեանք շփոթներուն ու բողոքականութեան բերումով՝ արդարեւ շատ դառնացած էր յայնժամ հայ եկեղեցին, որով պատուիրակին թերեւս բովանդակ բարեմտութիւնն և Տէրոյնցի ու համամիտ ամիրաներուն իրաւախոհական ոգին՝ չեն կըրցած յաջողիլ նոյն միջոցին առաջին առնել եկեղեցականներու մեծ մասին (ըլլա՛յ լուսաւորչական ըլլա՛յ հռոմէական) խորշո՛ղ անհաւանութեանց, որ լծորդուած էին աւանդական թիւրիմացութեանց և պատճառաւոր հակակրօթեանց : Տէրոյնց՝ արեւմտեան եկեղեցիին վրայ ամէնէն հիմուտ անձնաւորութիւնն էր, որ կըրնար երես ձերմըկցունել այդ կէս-սիւնհոդական բանակցութեանց մէջ, և իբր առանձին անհատ մը խօսե-

լովն հանդերձ՝ յաջողած էր լաւ ներկայացունել եկեղեցին: Ընդհանուր եկեղեցիին տիեզերական միութեան վրայ առկէ աւելի բան չէր կրնար խօսուիլ, որուն կարելի ըլլար համոզել վատիկանեան նուիրակ մը: Բայց պարագաները կարի՛ նուրբ էին և երկուստեք յարաբերութիւնները շատ ձգտեալ, որուն թուի տեղեակ չէր Ֆէրիէրի: Ամէն անգամ ա՛յս եղած է կրօնական բանակցութեանց վախճանը՝ թերևս նիւթին բնութենէն իսկ: Ընթերցողին համար լաւագոյն կըլլայ անգամ մը աչքէ անցունել՝ Ա. Պէրպէրեանի պատմութեան մէջ՝ այս և նախընթաց բանակցութիւններն՝ արեւելեան ու արեւմտեան եկեղեցիներու միութեան վրայ:

Ըստ արդեան թէպէտ անյաջող, այլ ըստ պարագային ու յարմարութեան շատ բարեղէպ՝ Տէրոյնցի այս գիտնական միջնորդութիւններն աւելցուցած էին իր համբաւին վրայ նոր ու մեծ շուք մը. որով ինք աւելի աչքը մտաւ իր պաշտպան ամիրաներուն՝ մանաւանդ Պալեանց, որ իր խօսքէն դուրս չէին ելներ: Այդ միջոցներուն է որ կարապետ ամիրայ՝ իր շուրջի բարեսէրներուն և բանասէրներուն թելադրութեամբն՝ Երուսաղէմի վանքին վրայ կը դարձունէր իր Եալովայի ազարակը ⁽¹⁾, պայմանով որ վանքն ալ ցմահ վճարէ Տէրոյնցի ամսական 10 ⁽²⁾ ոսկիի չափ գումար մը՝ ի փոխարէն եկեղե-

(1) Ըսած սլ Էճ Երմաեի ճից միաբանէ մը՝ թէ ամիրան Գալս արամաղիւ է եղեր Արմաեի վանքին նուիրել այդ ազարակը, բայց Յակոբիկ աղա Մանուէլեան և Տէրոյնց Երուսաղէմի կողմը օրջեր Էճ անօր սիւրբ:

(2) Այս ամսական՝ ի սկզբան 30 ոսկի է եղեր՝ կըսուի՝

ցական ընդարձակ պատմութեան մը (որուն կաշ-
խատէր անդադար և հասուցած էր 28 հատորի, երբ
վերջին տարիներուն իր ծերութեանը բերումով ամ
ընդ մէջ դադարիլ ստիպուեցաւ այդ երկար աշխա-
տութենէն, ու բաւական դժուարութեամբ կը գան-
ձէր իր ամսականները, որոնցմով կը հոգար իր կա-
րևորներն ու կազատէր դժպիտի ծերակեցութենէ մը,
հիւանդանոցի՝ ծերանոցէն) :

Սակայն իր համբաւն որքան կը զօրանար իր
թեւարկողներուն և հեռեւոյններուն մէջ, որ ընդհան-
րապէս ազգին հին մասէն ու եկեղեցականներէն
էին, այնքան թագուն հակառակութիւն մը կաճէր
կուսակցութեան մը մէջ, որուն բոյնն էր Խասգիւղ
իւր վարժապետներովն ու մեծատուններովը. Խաս-
գիւղ՝ Պոլիսի ամէնէն յառաջամիտ արուարձաննե-
րէն մին, որ իր մեկուսացեալ դիրքին հակառակ
ունեցած է իր մեծ և հանրական մարդիկը :

Տէրոյնց՝ բնութեամբ դեգ ու նրբախնդիր
մարդ, որով իրերու գաղափարներու և անձերու
Պրայ մանրամասն ծանօթութիւններով լեցուն, բնա-
պէս անախորժ պիտի թուէր ու նախանձը շարժէր
այն մարդոց, որ՝ զուրկ իր արմատական նկարա-
գիրէն՝ քանի մը ծանօթութիւններով և ցուցադը-
րական պաշտպանութիւններով հանած էին գիտունի
անուն և որոնց անտանելի կը թուէր իր պատգա-
մական հեղինակութիւնը : Բայց այդ ներհակ կու-
սակցութիւնը՝ բաւական հզօր խօսելու և գործելու

մանաւանդ Յ. Տէրոյնցի Կարապետ Պալեանի տուած աստուա-
ծաբանական դասերուն և խորհրդակցութեանց ալ պատճառով,
բայց յետ մահու Կ. ամիրայից 10 ոսկիի իջեւ է :

մէջ՝ չունէր իրեն հղօր և հմուտ ներկայացուցիչ մը , որ հակակշռէր Տէրոյնցի անտանելի ծանրութիւնը : Պոլիսի մէջ դեռ չիկար մէկն՝ որ անոր գէթ կիսուն չափ զինուորած ըլլար պատմական ու աստուածաբանական պաշարով . իր գէմ եզած փորձերն ամէնն ալ անյաջողած էին , ու Ֆէրիէրիի հետ իր տեսակցութիւնն՝ յաչս իրեններուն՝ ալ եռաւն ծ մը ըրած էր զինք :

Գալո՛ւ էր հոչակաւոր Շահնազարեան վարդապետ , որ գէթ կիսով չափ « բանար այդ դարիբին քողը » , ինչպէս կըսէ ժամանակակից բանասէր եկեցական մը :

11

Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանի կ' . Պոլիս գալուն և տեղի ունեցած վէճերուն պատմութիւնը քիչ մը կնճռոտ՝ մանաւանդ կուսակցական կիրքերու շոգիով մռայլած ըլլալուն համար , պիտի ջանանք հոս հնար եղածին չափ անմէտ տեսակէտէ մը համառօտակի անցնիլ :

Այս հմուտ վարդապետը , որ նախ Ա . Էջմիածնի և ետքը Գերմանիայի մէջ իր ուսումն աւարտելէ ետեւ՝ նորէն Ա . Էջմիածինի վանքին մէջ վարդապետական ձեռնադրութիւն առած էր , բայ՝ կան ձախող նախընթացներով Պոլիս եկած էր 1850ին , նախընթացներ , որ չէինք հրապարակեր եթէ արդէն արձանագրուած չըլլային հրատարակեալ պատմութեան մը մէջ (Ա . Պէրպէրեան , էջ

288 և Արև. Մամուլ թիւք 1875 տարւոյ)։ Ներսէս Կաթուղիկոս՝ իր առաջնորդութեան ատեն հիմնած էր ի Ռուսահայս վարժարան մը իր անունով, եւ անոր կապած էր եկամուտներ. բայց այդ վարժարանն անշքացած ու խոսպանացած էր վիճակաւոր Կարապետ եպիսկոպոսի ատեն։ Ներսէս Կաթուղիկոս՝ պահանջելու համար Կարապետ եպիսկոպոսէն եկամուտներուն խորեալ հաշիւն՝ իր այցելութեան ատեն կը կարգէ հաշուեքննիչ յանձնաժողով մը, որուն նախագահը կըլլայ Շահնազարեան Կարապետ վարդապետ։ Կարապետ եպիսկոպոս երբք հազար մանէթով կը կաշառէ, կըսեն, Շահնազարեանը, որպէս զի հաշուընկալութեան ատեն զինքը չքմեղ հանէ⁽¹⁾։ Աշտարակեցին իմանալով զայս՝ կուզէ պատուհասել Կարապետ վարդապետը, բայց սա կանխաւ իմանալով բանը՝ զիշերանց կը փոխի Տփիսիէն և կուգայ Պոլիս⁽²⁾։ Ներսէս

(¹) Այս պարագան՝ Ա. Պէրպլեւսնէ զաս կը պատմէ նաեւ Տիգրանեան Մկրտիչ վարդապետ (հրաշագործ յորջորչեալ) իր մէկ նամակովը, (Երեւակ, 1864 թիւ 20 էջ 159)։

(²) Շահնագաւորեան իր հետ կը բերէ նաեւ Կ. Պոլիս Ս. Էջմիածնի քանգաւորանէն *անհրաման խորուած* հին ձեռագիրներ, որոց մէկ մասը ծածօրութիւններով հրատարակեց ապա ի Փարիզ իր իսկ տպարանէն, եւ արժանացաւ եռանդուն քննողներու թեան։ Ներսէս Կաթուղիկոսի բարձր թելադրութիւններէն զաս Շահն. վարդապետին մեծուսին վերաբերումով՝ այս տպարագաներն ալ ծածօր էին Տերոյեցի ու իր համախոհներուն, որով նուիրական պատճառ մը աւելի կունենային օրինապէս դատապարտելու զինքը։ Ուրիշ կարգ մը կարեւոր եւ անկարեւոր անձանց վերաբերումով Տերոյեցի վրայ դատ մը կրակահերէքսուածները՝ թէ «այս ինչն հալածեց, այս ինչը վարեց, այն ինչն անացեց» եւ չգիտեմ այլ ինչեց՝ այս կարգի ծածուկ եւ

կաթուղիկոս կարի՛ վշտացած իր սանին՝ Շահնազարեանի՛ դէմ՝, յատուկ թուղթով կիմացունէ Պոլիսի Յակոբոս Պատրիարքին և ճարտարապետ ու վառօդապետ ամիրաներուն՝ որ չընդունին Շահնազարեանն իրրու Հայոց վարդապետ . կաթողիկոսն անուանած էր նաև Շահնազարեանն այդ թուղթին մէջ «բարապան դժոխոց» : Ասոնց վրայ՝ Ղալաթիայի եկեղեցիին քարոզչութենէն կարգիլեն զինքը : Սակայն ունենալով գիտնական բացառիկ արժանիք ու ջերմ եռանդ՝ կը յաջողի իրեն յանկուցանել Պոլիսի յառաջամիտներէն ու պանդուխտներէն պատրաստական մաս մը, և անոնց թեւարկութեամբ կարգ մը աւանդական տարտամ նիւթերու վրայ տեղի կունենան ձգձգեալ վիճաբանութիւններ՝ մինչև որ բանը պաշտօնական անձնաւորութեանց ականջն հասնելով՝ հարկ կըլլայ քննութիւն բանալ՝ թելադրութեամբ մտնաւանդ Սէթեան Յովհաննէս վարդապետին : Յուզուած խնդիրներուն գլխաւորներն էին՝ Մեծին Կոստանդիանոսի Սեղբեստրոս Պապէն մկրտուիլը, Դաշանց թուղթը, Դաստառակը, Ներսէս Լաճրոնացին և ին : Ասոնց վրայ քանիցս Տէրոյնց պատուելիին ու

յայտնի բարձր պատճառներէ կը բղխին . «Ոչ ոք վնասի եւ հալածի բայց միայն նախ յիւրմէ եւ յիւրոցն» մանաւանդ որ այդ ակնարկեալներն առհասարակ զուրկ կերելից պատմութեան մէջ՝ քիստոնէական այն համակերպող ոգիէն, որ եւ նոզի՛ն ալ է խաղաղութեան եւ ընկերակաճութեան : Իսկ Տէրոյեցն՝ ի՛նք իր զօրճերո՛ւն մէջ է, իր 150 հասար զուածներո՛ւն մէջ՝ ձեռագիր ու սպեալ, իր բովանդակ նկարագիրովն եւ քիստոնէականութեամբ, եւ ոչ թէ զբարձրագ ու բամբաստողաց կրիցն հայելիին մէջ . . . :

Սէթեան Յովհաննէս վարդապետին հետ առանձինն տեսակցելէ ետեւ՝ վերջապէս Շահնազարեան վարդապետ (որուն համար Տէրոյնց ծածկարար գրած էր թէ «բերնին հոտէն իմացայ սիրտին վէրքը» եւ «Սիս երթալով եպիսկոպոս պիտի ըլլայ և ապա միտքը պատրիարք ըլլալ է») կը հրաւիրուի Պալեան Կարապետ ամիրայի տունն ի պատասխանատութիւն, այլ խոյս կուտայ, չերթար ժողովին: Ետքերն սուլի նշանաւոր ժողով մը կը գումարուի Տատեան Յովհ. ամիրայի տունն 1851 Ապրիլի 20ին, որուն ատենագրութիւնը տպուած ալ է Արև. Մամուլի 1875ի 217, 257, 286, 321 էջերուն մէջ: Այս ատենագրութիւնը շատ հետքերբարկան է իբրև պատկերող ժամանակին բարքերուն եւ ոգիներուն, ու գրուած է անձանօթ ատենադպիրէ մը, որ՝ ամբաստանեալ վարդապետին խորոխտ բնաւորութեան հակառակ՝ կրնձայէ անոր խոնա՛րհ ու պարտաւո՛ր դէմք մը: Միւս ատենագրութիւն մը՝ տպուած նոյն հանդէսին նոյն տարուան 370րդ էջին մէջ, որ խմբագրուած է Կ. վարդապետին նպաստաւոր ձևով մը, գլխաւոր խօսողներ կը ներկայացունէ Տէրոյնցը (Չ. Պ.) և Շահնազարեանը (Կ. Վ.) որ ունի հոն յաղթական դէմ մը հանդէպ Տէրոյնցի:

Հոն՝ Տէրոյնց կը համարուի գլխաւոր պատճառ վարդապետին վրայ եղած չարախօսութեանց ու գայթակղութեանց, և կը հաշտեցուցուի անոր հետ Ս. Պատրիարքի միջոցաւ: Տատեանց տունն եղած ժողովին ատենականներն են՝ Նախագահ Յակոբ Պատրիարք, Մտտիէոս Արքեպիսկոպոս Չուհաճեան,

Յովհ. Վ. Սէթեան, Տ. Յովհաննէս Սկիւտարի,
Տ. Չաքարիա Բերայի, Տ. Երեմիա Խասգիւղի,
Մկրտիչ ամիրայ ձէզայիրլեան, Ճանիկ ամիրայ,
Մագսուտ ամիրայ, Մարտիրոս ամիրայ Բարունակ-
եան, Յակոբ Կոճիկեան, Տ. Գէորգ Մայր Եկեղե-
ցիի, Միսաք ամիրայ Միսաքեան, ճարտարապետ Կ.
ամիրայ, Տատեան Յովհաննէս ամիրայ, Գէորգ պէյ
Երամեան, Արիստակէս աղա Ալթունեան ⁽¹⁾, Պետ-
րոս աղա Խօրասանճեան ⁽²⁾, Նիկողոս աղա Հովու-
եան, Մկրտիչ աղա Մոմճեան, Գալուստ աղա Կոս-
տանդեան, Յարութիւն աղա Հովուեան, Յակոբիկ
աղա Մանուէլեան, պատուելի Յովհաննէս Չամուր-
ճեան Տէրոյնց, Պուրունսուզեան Յակոբ աղա,
տիրացու Արիստակէս, Գրիգոր վարժապետ Տ.
Յովհաննէսեան, Յովսէփ վարժապետ Տ. Սահակ-
եան, Պ. Գալուստ Տ. Պօղոսեան. հոն՝ բաւական
պեկոծեալ զրուցատրութիւններէ ետք՝ Շահա-
ղարեան վարդապետ դատապարտուած է, ոչ պաշ-
տօնապէս, ճարտարապետեաններէն. ժողովին գնաց-
քը շահտ հետաքրքրական և ուրեք ուրեք զուար-
ճալի՛ ալ է՝ մանաւանդ ուր երկու ամիրաներ՝ Պալ-
եան ու ձէզայիրլեան՝ դէմ առ դէմ կուգան և
Տէրոյնց կը յանդիմանուի հեգնօրէն Աշնանեան
Պօղոս աղայէն իբրև « ազգին հէքիմ պաշին! » որ
հասկըցած է վարդապետին սիրտին վէրքը: Հոն՝
վարդապետին գլխաւոր պաշտպաններն են՝ Աշնան
Պօղոս աղայ, Մոմճեան Մկրտիչ աղայ՝ որ թի՛զ մը

(1) Որ է Ալթուն-Տիւրքի:

(2) Հայրն հանգուցեալ Տօթ. Մ. Խորասանճեան էժ.ի եւ
թեւարկիայր ձէզայիրլեան Մկրտիչ ամիրայի:

հասակէն գիրկերու մէջ մեծցած է ⁽¹⁾, Խորասան-
ձեան Պետրոս աղայ, որ մտերիմն է ձէզայիրլեանի
և անոր բարեյիշեցուցիչը, և ինք ձէզայիրլեան
Մկրտիչ ամիրայ, որ իբրու միշտ նեղսիրտ համար-
ձակութեամբ կը խօսի՝ կարի՛ խղճամիտ Պալեան
ամիրայի և Մանուէլեան Յակոբիկ աղայի խօսքե-
րուն դէմ, որոնք Տէրոյնցի միջոցով բաւականա-
պէս նախապատրաստուած կերևին այնքան պատ-
մականօրէն փաստարանելու համար: Ասոնց բերնով՝
Ժողովին մէջ կը յուզուին կը քննուին և կը վի-
ճարանուին՝ հին ռամկախառն ոճով և աւանդա-
կան միջակութեամբ՝ Պետրոս առաքեալի Հոռոմ
երթայուն փոքր Ասիայի մէկ վանքին մէջ Աստ-
ուածածնայ պատկերին և վերև յիշուածներուն
խնդիրներն ալ. կարապետ ամիրայ ու Յակոբիկ
աղայ Մանուէլեան՝ պաշտպանն ու ատենախօսն են
աւանդականներուն և վարդապետին հակառակ կող-
մին, ու կը խօսին երդմնակուռ հաստատութեամբ,
որ՝ գէթ վերաբերումով յուզուած խնդրոց պարա-
զաներուն՝ իրենց կողմէն ճշմարտասիրութեան ցոյց
մըն է: Ըստ առաջին ատենագրութեան, Տէրոյնց
հազիւ քանի մը խօսք կընէ, ու խնդիրներն և
հարց ու պատասխանները կերթեկեկն ընդհանրա-
պէս Պալեան ու ձէզայիրլեան ամիրաներուն յուզիչ
զրուցատրութեանց միջոցով միայն՝ մութ և պարզ-
միտ գնացքով մը: ձէզայիրլեան կը խօսի հոն, ըստ
մեծի մասին, իշխանաբար, զայրոյթով, և ծանր
բառեր (միսփսիս, մուրսար, ֆիթնէ, ուղուրուզ)

(1) Ի՛ր խօսքով . . . :

կը նշանակուին իր բերնով՝ վարդապետը դատափե-
տողներուն համար: Դարձեալ ըստ առաջին ասե-
նագրութեան՝ այդ ժողովին մէջ վարդապետը շատ
նեղն ինկած է, և իրեն համար վերջապէս վճռուած
է առ ժամն նեռանալ Ղալաթիայի եկեղեցիէն, մին-
չեւ որ Պոլիս հասնէր Կաթուղիկոսէն իրեն համար
խնդրուած երկրորդ գիրը:

Ըստ երկրորդ ատենագրութեան՝ Տէրոյնց ու
կ. վարդապետ կը հակաբանեն՝ առաջինը նշանա-
կելի պաղարինութեամբ և պաշտպանաբար, իսկ
երկրորդը կիրքով ու յարձակողապէս:

Երկու ատենագրութեանց հանրական չէզոք
գիծերէն ալ կերելի (1)՝ որ Տէրոյնց բաւական ան-
ղգոյշ գտնուած է արագ յայտնելով Շահնազարի
մասին իր դատումը՝ Սէթեան Յովհաննէս վարդա-
պետին յատուկ գիրովէ այն, որ պատճառն է այս
վէճերուն և ժողովներուն, և ինք Շահնազար վար-
դապետ ալ՝ իբր անգէտ ոմն Պոլիսի բարքերուն և
սովորութեանց՝ բաւական յանդուգն եղած է՝ կարի-
ազատութեամբ յայտնելով իր թուիքն աւանդա-
կան կարգ մը իրերու վրայ, թերեւս ալ ըստ թե-
լաղրութեան քանի մը բարձր անձնաւորութեանց՝
որ ունէին իրենց կողմնական դիտումները: Հոն՝
աստուածաբանական մէկ քանի խնդիրներու վրայ՝
իր անխտրական նոր բառերը՝ վերջապէս ըսել տուած
են Յակոբոս պատրիարքին՝ թէ «այս վարդապետը

(1) Այդ ժողովին ու կցորդ պարագաներուն վրայ՝ ուզողը
կրնայ տեղեկանալ Դաշակոյց բուդաբի *մենուքիւնէն* եւ *հերտու-
մէն* (էջ 60) ու Արեւ. Մամուլի 1875ի 217, 257, 286, 321
էջերէն:

քանզի տրօխիւն ծախել կուզէ: Ասոնք ըստ բաւականին կարդացած ու քննած ըլլալով՝ կըրնանք իբր եզրակացութիւն այդ հռչակաւոր ժողովին ըսել՝ թէ ո՛չ վարդապետը կըրցած է երկայնատելու շափ իմասանանալ, ո՛չ ալ Տէրոյնց լռելու շափ զգուշանալ այդ ծրարեալ խնդիրներու վերաբերումով, և այսպէս՝ երկուքն ալ իրենց ժամանակին, ինչպէս ասպազային ալ, մէջ՝ իրենց անունովը ձգած են ազգին երկու ծայր կուսակցութեանց նախապատճառներ, որ երկոցուն ալ չեն բերեր փառք, ինչ որ ալ ըլլան իրենց ներքին կամ հանրական պատճառները:

12

Կարապետ վարդապետ՝ կիսով հմայաթափ իր խորհուրդներուն մէջ՝ քիչ մը ատեն ալ Պոլիս մտաւէ ետք՝ կըստիպուի անցնիլ Եւրոպա⁽¹⁾, ուրկէ

(1) Շահնազարեան հաստատելով Եւրոպայի մէջ (ՃափաՓարիզ) կրգրադի հոն մասենազրական հրատարակութեա՛ք, և ապա կը հաստատ սպարան մը Մանչէսթըրի մէջ ու կը հիմնէ *Երկրագունե* հանդէսն 1864ին. հինցած հիւանդութիւն մը պատճառ կրլլայ իր լրագիրը դադրեցունելուն, և կանցնի հարաւ. Էւանա. հիչ մը Էսէն եզիպոս, ուր կը բարեկամանայ Բարձր. Նուպար փառային, և Կ. Պոլիս դառնալով կը վախճանի 1865ին: Շահնազարեան կհակած է 1000 անգղ. սկիի գումար մը, որ՝ Նուպար փառայի ձեռնով տկոսի դրուելով՝ երբ 4000ի հասնէ՝ պիտի բացուէ իր անունով վարժարան մը ժառանգաւորաց: Նուպար փառա՛ or առաջ բանալու համար այս վարժարանը՝ կը նուիրէ իր կողմէն 3000 անգղ. սկի

դարձեալ նոյն խնդիրներուն վրայ վիճարանութիւնները կը շարունակեն գրաւոր՝ ինք Արշալոյսի ու Տէրոյննց իր թերթին մէջ, և սորովհետեւ Պալիսի այդ ժողովներուն մէջ աւանդական մասը կարծուեցնուի եամբ պնդած էր ձենովայի դաստառակին վաւերականութեան վրայ՝ Պալեան կարապետ ամիրան ալ Իտալիա կը դրկէ իր երէց որդին՝ Անտոն ազան՝ որպէս զի քանիկն անձամբ ստուգէ և Անտոն ազայ՝ ձենովա Յիսուսեաննց Եկեղեցին երթալով՝ նմանահանել կուտայ հոն պահուած դաստառակը, զոր և նոյն Յիսուսեանները կորհնեն, և ինք կը բերէ զայն Պոլիս։ Այդ նոր դաստառակը, ըստ վկայելոյ ժամանակակից հրատարակագիրի մը⁽¹⁾, կը գրուի Պէշիքթաշի Եկեղեցին, ուր բազմութիւնը կը դիմէ յերկրպագութիւն և անով մինչև իսկ հաւանդներու վրայ կը կատարուին պատկերահանցիսներ. բայց ազգեցիկ մարդիկ այս շախազանցութիւններն յայտնելով ժամանակին պատրիարքին՝ պաշտօնապէս առաջքը կանուխ այդ նախանձաւորութեանց ալ։ Տէրոյննց՝ այս խնդիրներուն մէջ խազացած ըլլալու է, կըսեն, առաջ դեր, և իբր այնպէս՝ աւելի՛ բորբոքեցուցած իբ

վարժարանը կը բացուի Խազգիդ 1866ին՝ խնամակալութեամբ Ներսէս Լպիսկոպոսի Վարժապետեան Երամեան Կեդրդ պէյի և Ազարսն Կրիզոր Էմէնսիի։ Վարժապետին Մանչէղքի սպարանն ալ Պոլիս փոխադրուելով կը կցուի վարժարանին։ Անցունելէ ետև փալլուն վիճակ մը՝ հեզգնեւ կը խանգարի. և՛ բացումէն ճիշդ քառ քառի ետէ՛ր՝ կը փակի արժէքուղբերուն անկումին զլիաւոր պահանաով։

(1) Մասիս Կ. Ս. Իւրիւնեանի։

ոսոխները, որ կամբաստանէին զինքն որպէս հոռ-
մէամիտ և վարձեալ . . . :

Մինչ այս մինչ այն՝ հետզհետէ կը հասուննար
Կ. Պոլիսի մէջ լեզուագէտ ու նորասէր երիտա-
սարդներու խումբ մը, որ հին ոգիէն կտրուած
էր թանձր անջրպետով մը: Եղած էին մէկ քանի
աշխարհաբառ կարեւոր հրատարակութիւններ. Պո-
լիսի գրաբառն ալ տակաւ տեղի կուտար իր ամուլ
միօրինակութիւններովը. բողոքականները տպած էին
իրենց առաջին աշխարհաբառ Աստուածաշունչը⁽¹⁾,
և գրելու մարմաջն ազատ կալուած կը գտնէր
աշխարհաբառ լեզուին մէջ: Տէրոյնցի ցայնվայր
հանրական գործունէութիւնն ալ կը միտէր՝ մանա-
ւանդ վերոյիշեալ միջադէպներուն բերումով՝ հե-
տըզհետէ խտանալու և անձնականութեան մէջ ամ-
փոփուելու: Մատթէոս Պատրիարքին բողոքականու-
թեան հանդէպ բռնած աններող դիրքը, որուն քիչ
շատ կռնակ կեցած էր ինք Տէրոյնց ևս՝ խրախու-
սանքով մանաւանդ ժամանակին կղերին՝ նոր Հա-
յերը պաղեցուցած էր իրմէն: Շահնազարեանի
կծու հրատարակութեանց հանդէպ իր հին խոթոռ
անդրդուութիւնը՝ տուած էր ընդդիմադիր կող-
մին ձեռքն աւելի զէնք մը՝ գոյել տալու համար
իր թերթը, և անոր տեղ հիմնելու համար նոր
գոյնով լրագիր մը: Կ. Ս. Իւթիւճեան դարձած
էր Փարիզէն, և իրր առաջնակարգ գաղիագէտ ու
լաւ հայերէն գրող՝ իր նոր անունին կցորդ կ'ը բե-
րէր նոր ու թարմ եռանդ մը, որով դիւրին եղաւ

(1) Աւխասափութեամբ ամերիկացի արեւելագէտ Մր.
Բիսի եւ հաջառու Ոսկանեանի:

իրեն՝ ձեռք բերել նորերուն և հինէն յագեցած վազեմիներուն համակրութիւնն ու քանի մը հարուստներու, մանաւանդ Սորասանճեան Պետրոս աղայի, պաշտպանութիւնը :

Ասով և ուրիշ նախընթացներով՝ վերջապէս ձեռք կը բերուի Պատրիարքարանի ալ հաւանութիւնը, ու Տէրոյնցի անդրանիկ թերթը կը փոխուի Մասիսի, պարունակող՝ պարունակեալի՝ : 1852 Փետր. 2ին այդ նոր խմբագրութեամբ լրագիրն հրատարակ կենէ Միւհէնտիսեան տպարանէն՝ իրեն գլխաւոր աշխատակից ունենալով Օ. Բ. (օգնական քանասէր Նիկողայոս Զօրայեան), որուն վրայ Հրանտ Ասատուր հրատարակեց կենսագրական հատուածներ 1898ի Մարտ 29/10ի Մասիսի բացառիկ թիւին մէջ :

13

Արեւմուտքէն նոր դարձող ուսեալ երիտասարդներ և հոս արեւելքի մէջ եւրոպական թարթափումներով սնած երիտասարդներ՝ բժիշկ, երկրագործ, դրագէտ, արուեստաւոր՝ եռանդագին կողմունեն Տէրոյնցի թերթին յաջորդող Մասիսի այս հրատարակութիւնը, և ոմանք կաշխատակցին ալ անոր⁽¹⁾ : Նորերուն այդ այլաչաւիղ ազգեցու-

(1) Նոր Մասիսի գլխաւոր աշխատակիցներն էին՝ Օ. Բ. (Ն. Զօրայեան), Բ. Քրիկեան (ապա՝ Բաբունակ պէյ), Մաքեոս Մամուրեան, Մաքեոս Այվաքեան, Քաղեոս Մինդաքեանց եւ Կեորգ Սքիմարանեան :

Թեամբ և պարտասած հին թնճուկներէն՝ ազգին աւանդական մասն հետզհետէ տեղի կուտար, ու Տէրոյնցի շրջանն ալ անոնց հետ տակաւ կը նուազէր. դուրսէն իրեն դէմ պատճառաւոր հակառակութիւն մը ներսէն ալ արձակելով փշոտ ծիլեր՝ կաճէր ու կը զօրանար անտիական իրագէտներուն մէջ՝ մանաւանդ իր հակարողօքական միտումներուն և Շահնազարեան վարդապետին հետ երկարած գեղ վէճերուն պատճառով: Իր կտրուկ նկարագիրը բանաքննական նրբակրկիտ ոգին ու անդերդուսթիւնը՝ խրոչեցուցած էին իրմէն նորերուն կարեւոր մեծամասնութիւնը:

Իր նախկին հետեւողներէն ու աշակերտներէն Խ. Պ. Մխաքեան, Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան, Իւթիւճեան, Բարունակ պէյ եւ այլն՝ բռնուած ընդդիմօտն գաղափարներու թափէն, ոմանք ալ բորբոքած արուեստակցական նախանձոտութեամբ՝ կը յաջողէին իրենց թեւարկողներուն պաշտպանելովը չէզոքացունել իր հեղինակութիւնը ժամանակակից գաղափարներու վրայ, եւ ընկրկել զինքն հրապարակէն: Ձեռագիր նամակի մը մէջ, որ իր ոտխներէն մէկուն ձեռքով 1852ի Նոյժ. 13/25 Վոլիսէն Փարիզ գրուած է, սա ցայտուն տողերուն հանդիպած ենք. «Ճ. Մ. ի գործերն աւրուած են, անոր ինչալուն վրայ Պրուսացիս(1) նորէն խլրտիլ սկսաւ. բայց հիմակուան կաթոլիկի վէճերուն առիթովը անրհն ձգելը խիստ դիւրին է»: Իր (Տէրոյնցի) հռոմէասէր միտումներն՝ ենթադ-

(1) Տէրոյնցն ըսել կուզէ:

րեա՛լ թէ հաստատեալ՝ այսպէս շատ նպաստեցին ընդդիմադիր կողմին առժամեայ յաղթանակներուն, և ինք ալ իր ամուր բնաւորութեան բերումով՝ հետզհետէ աւելի կը տարրանար իր խտրասէր կարծիքներուն խմորովը :

Իր այդ տեղատուութիւնը Մասիսի երեւելէն ետեւ՝ երեք տարիէն աւելի տեւած է. հաւանաբար այդ միջոցին անձնատուր եղած է ինք առանձնական աշխատութեանց ու խորհրդատուութեանց՝ մինչև որ փոքրաթիւ այլ հզօր համակրողներու յորդորելովն յաջողած է հիմնել իրեն յատուկ տպարան և նոր հանդէս մը պարբերական Զոհաչ անունով՝ 1855ի կէսերը : Այդ հայատառ տաճկալեզու հանդէսը՝ Տէրոյնցի նախասիրած կրօնական ճիւղերուն վրայ յերկրուած է ընդհանրապէս, և Պոլիսի ու գաւառներուն միջին դասակարգէն գտած է բաւական տաք ընդունելութիւն, Լրագիրներու հանդէսներու և լեզուներու այդ առաջին յեղումներու միջոցին է՝ որ աշխարհաբառ լեզուին նոր կամայական ձեւ մը տալու փորձեր տեղի ունեցան Պոլիսի մէկ քանի անփորձ երիտասարդներուն մէջ՝ 1855ի ատենները, և այդ փորձերուն իբր արձանացում հրատարակուեցաւ Ուղղախօսութիւն անունով տետրակ մը, որու վրայ հետեւեալ վաւերական տեղեկութիւնները կը քաղենք ժամանակակից անձի մը նամակէն՝ գրուած Պոլիսէն ի Փարիզ. «Ռուսինեանի Ուղղախօսութեան և Զօրայեան բառգիրներ կան եղեր, բայց սուր, աս լուրը ձեզի տուողներուն երեւակայութեանը մէջ և ոչ թէ հոս : Ռուսինեանն ազգին

մէջ տասը հոգի ճանչցող չիկայ, կարելի է յիսուն հոգի ալ անունը լսած ըլլայ. իսկ Ուղղախօսութեան բառի ըսուածն այնչափ աննշան և գրեթէ միքրոսքորիգ բան մըն է, որ բառի ըսուելու արժանի չէ, և ազգին մէջ տասը հոգի չիկայ որ ասանկ բառի մը ազգին մէջ կեցած ըլլալը գիտնայ: Այս բառին կազմողներն են՝ Ռուսինեանը, Եազըճի Պօղոս աղային տղան Գրիգորիկը (Օտեան), Պալեան Նիկողոս աղան, Պարտիզպանը, Ամասեան Յակոբը, և Պարտիզպանին յառաջդէմ ու ընտիր աշակերտներէն Սըվաճեան Յարութիւնը, որն որ մօրուք թող տուած ըլլալով երեւելի աքառէմիսիէնի կերպարանք մը առած է: Ասոնցմէ զատ Թընկերեան Հ. Տիմոթէոսը կայ, որուն համար կը լսեմ թէ ատեն ատեն շապղայով Եազըճի Պօղոս աղային տունը կերթայ՝ գիտցած քաղաքական տնտեսութեան բռնասիւններն հայերէն լեզուին արլիգէ ընել տալու համար: Զօպան Յարութիւն աղան ալ կայ բառիին մէջ, բայց անիկայ սոսկ արձագանգ է, քանի մըն ալ անիննի կայ՝ որ են Պարտիզպանին եղբայրները, պախճէպան Հաճի Յովհաննէսն ալ հետ առնելով: Կը տեսնես որ այս անուններն Հայ գրականութեան մէջ սէլէպոլիթէներ չեն: Ուղղախօսութիւնն յղացողները Ռուսինեանն ու Թընկերեան Հ. Տիմոթէոսն են: Գրիգորիկն ու Պալեանը խարուած են. Պարտիզպանն իմ կարծեօքս՝ մտօք համոզուած չէ ուղղախօսականաց անտեղութիւններուն, այլ առ հարկի միացեր է կամ միացած կը ցուցընէ ինքզինքն անոնց հետ: Ուղղախօսութիւնը քննելու մասնատողովին մէջ էքիվօզ ճամ-

բայ մը բռնած էր, և Ուղղախօսութեան մէջի է՛ն բարձրագոյ անտեղութիւններն հերքելու ժախնակ չափազանց մէնաժըման ու էկառ կը ցուցնէր անոնց: Աս բանը մեկնութեան կարօտ չէ: Ամասեանն ու Սըվաճեանն ալ Պարտիզպանին պէս առ հարկի համոզուած են, որովհետեւ այս երկու անգործ խեղճերուն գործ ու ամսական հայթայթեցին ուղղախօսականք, սա պայմանաւ որ Ուղղախօսութեան ջատագով ըլլան, և մէկը Փրկչի վարժարանին և միւսը Պէշիքթաչի դպրատան մէջ զանիկա կարդացունեն: Ամինճիներուն խօսքը չըլլար: Մինակ կը ցաւիմ՝ որ Պալեան Նիկողոս աղայի պէս ուշիմ և ազնուասիրտ մէկն ասանկ զառացանքներու համոզուի: Կը լսեմ որ ճարտարապետ Կարապետ աղան՝ Ռուսինեանն ու Չօպան Յարութիւնը սաստիկ կշտամբելով վոճնտեր է իր տունէն: Սըվաճեան Յարութիւնին ալ մօրուացն ակնածութիւն չընելով՝ զայն ալ դպրատունէն վոճնտեր է կըսեն: Վասն Ուղղախօսականաց կաճառին ալ այսչափ:

Կ. Ս. Իւթիւճեան 31 Մարտի 1855:

Հաւանաբար ասոնք կը թուին հաւատարիմ գիծերն ու երանգները լեզուի ու գաղափարի այն նորոգումներուն, որ իրենց ժամանակին հանեցին անուն մեծ...: Յերկուս շերիւն՝ արդիւնք չնչին:

Բայց Տէրոյնց իր Զոհալովն⁽¹⁾ իբրեւ դատա-
պարտուած էր զուտ կրօնական նիւթերու վրայ
գրել այնպիսի լեզուով մը, զոր Փոքր Ասիայի
Հայերը միայն կիմանային, և այնպիսի գաղափար-
ներ, որ Պոլիս ընթերցողներուն վրայ չէին կըրնար
ընել վառ ներգործութիւն: Աստուածաբանական
խնդիրներ ալ այդ թերթին միջոցով կաթուղիկցու-
ցած էին իր անունը. ուստի՝ տարիուկէս ալ կա-
մայ ակամայ շարունակելով այդ հանդէսն իր բա-
րեկամներուն թելադրութեամբ և իր բանասիրա-
կան ախորժակներուն բերումով՝ կըստիպուի նոր
անունով և հայ լեզուով հրատարակել հոչակաւոր
Երեւակը, 1857 Յունուար 1էն սկսեալ: Յառաջա-
քանին մէջ լեզուի փոփոխութեան գլխաւոր պատ-
ճառ կը ցուցնէ ինք «կրօնական նիւթերու վրայ
տաճկերէն լեզուին կատարեալ տեղեկութիւն չկըր-
նալ տալը», որով Զոհալն յաճախ կըստիպուէր
արարերէնէն ու պարսկերէնէն մտբալ տաճկերէն
լեզուին մէջ սովորական չեղած բառերը, և հայ
ժողովուրդին մեծ մասին անմատչելի կըլլար:

«Այս ամէն պատճառներով համոզուեցանք,

(¹) Զոհալի մէջ առաջին գլխաւոր վեճն սկսած է Մասիսի
ու համախոհներուն դէմ՝ Հոռովական եկեղեցիին Հայ եկեղե-
ցիէն էական ցարբերաբիւն մը չունենալուն Ե. կէտեուն վրայ,
զոր առաջաբերած էր Մասիս: Այս վեճին միջամտած են Գաե
Ծրանայի Իւնիսկոն եւ Կ. Պոլիսի Բրեւ Տօրիան լրագիրները՝
զովելով Տէրոյնցն իբրեւ ցերեզուն եւ քամաբան մառնագիր,
որով եւ էս զայրացած կը հրապարակուի Մասիսի երիտասարդ
ու կրօնական ցիւթերու անհմուտ խմբագիրը:

կըսէ⁽¹⁾, մանաւանդ որ բնասպէս մեր լեզուով մեզի խօսիլն աւելի սիրելի ու ախորժելի էր մեզի, յանձնառու եզանք հայերէնի դարձունել... : Եւ միայն ասով շշատանալով՝ միաք ըրինք, որքան հնար էր, տեղեկութիւններն աւելցունել, և ասոր համար ալ յօդուածներն որքան հնար ըլլար՝ կարճեցունել : Բարեւէր բարեկամաց օժանդակութիւնը քաջալերեց մեզ բժշկական ու երբեմն մշակական տեղեկութիւններ ալ տալ՝ երեւելի և մեծ անուն ստացող հեղինակներէն առնելով. հին պատմութեանց, նոր զուարճալի ու օգտակար գիտերութրայօք ալ տեղեկութիւններ, և բարոյական համառօտ կամ ընդարձակ պատմութիւններ ալ դնելու միտք ունինք. երբեմն ազգին լեզուին եւ հնութեանցը պատմութեանը, կամ հին ու նոր մատենագրութիւններուն կամ թարգմանութեանց վրայ ալ պիտի խօսինք. վերջապէս պիտի ջանանք օգտակարին հետ զուարճալին խառնելով՝ մեր ընթերցողներուն հաճոյական բան մը ընել :

Այս յայտագիրին վրայ սկսած է Երեւակը. նոյն ատեն է նաեւ՝ որ Չամբարձեան մականունը փոխած է Տէրոյնցի. թերթին որոշ գոյնն է կրօնական : Առաջին թիւին յօդուածներուն մակագիրներն են Նոր Տարի 1857, Ասիական ֆանի մը ազգաց նոր տարւոյ սոսորոսքիւնները, Պսակին անֆակեչի ըլլալը, Բողոքական ընտանիքի մը դարձ, Այլեւայլ, Վիճակագրական : Երկրորդ թիւէն կըսկսի Պատմութիւն գիտութեան շնորհաց բանասիրական շա-

(1) Երեւակ 1857 թիւ 1, Յառաջաբան էջ 4 :

բունակեալ կարեւոր տեսութիւն մը Ուայզմէն
Կարտինալի, ու Վալմոնի կունս անունով ժէռառի
հետաքրքրական վէպն՝ ընդդէմ 18րդ դարու
Ֆրանսացի մատենագիրներուն և Ազատ որմնա-
դրութեան :

Երեւակ հնգետասանօրեայ էր, ութածալ միջակ
դիրքով և իր՝ Տէրոյննց տպարանին մէջ կը տրպ-
ուէր. նոյն դիրքով շարունակած է քանի մը տարի,
ու ժամանակակից ծանօթութեանց հետ կը պա-
բունակէ նաև քանի մը կարեւոր ընդարձակ զըր-
ուածներ, Տերտուղիանոսի նախագրութեանց ըն-
տիր թարգմանութիւն մը, Լակտանտիոսի յաշագս
մահու հաշածչացը, Պրուսայի ու Արմաշի վան-
քին պատմութիւնը, Պուսսայի վրայ ընդարձակ
գրուած մը, Ամերիկեան հնութիւնք, Խորհնացիի
վրայ տեսութիւն մը ու պատմական և բանասիրա-
կան ուրիշ շարք մը յօդուածներ. Աշխարհարարը
քիչ մը աւելի կողած է հոն. ոճը միջակ :

Նոյն 1858 — Յի ատենը Տէրոյննց կը դասախօ-
սէր նաև Պէպէքի լազարիսդ կրօնաւորներուն քո-
լէժը, որուն համար պատրաստած է ԽԳ. հատ
պատմական դասախօսութեանց ճառեր :

Դարձեալ նոյն թուականին է՝ որ Բարձր.
Սուպնի փաշայի ծանօթներուն միջոցով՝ կառա-
ջարկուի իրեն անդամակցելը Մէարիֆի ժողովին.
բայց ինք փիլիսոփայական սեւեռուն սկիզբի մը
պատճառով՝ կըստիպուի երեք անգամ ալ մերժել
այդ առաջարկը : Տէրոյննց կուսակիցն էր փիլիսո-
փայաբար « Ս. մենայնի՛ Աստուածային տեսչութեան », և
Մէարիֆի ժողովին անդամոց մեծամասնութիւնն

համամիտ չէր այդ Յեսսեան ու Պոսիւէական սկիզբին :

Քանի մը տարիէն Երեւակ կը փոխէ այդ միջակ դիրքը, և աւելի լայն ծաւալով ու նոր տառերով կըսկսի հրատարակուիլ ութ օրն անգամ մը : Կարեւորագոյն խնդիրներ այն անգամ աւելի սրած են Տէրոյնցի յօդուածները, որ իբր առհասարակ կը պատկերեն ժամանակին արծակ ոգիին հակադործ երանգ մը, աւելի խիստ ու ծանր եւ, իր սահմանին մէջ, աւելի՛ եփուն : Հոն՝ անխնայ կը քննադատուին Վոլդէր, երբեմն Մոնդէսքիէօ, Ռընան, Շանշեանց և ամէն այն մատենագիրներն՝ որ ցամաքութեամբ մը խօսած են Եկեղեցիին հեղինակութեան և կրօնի վրայ : Եշանակելի են մաւանդ Իշխանութեանց ծագման, Բողոքականութեան ու անհաւատութեան անումին, Ազգայնութեան, Գրագիտութեան, Կրթութեան ու Բարոյականութեան, Հոգոյ անմահութեան, Հրաշքներու եւ Աղօթի վրայ գրածները, որոնց մէկ մասը թարգմանօրէ՛ն խմբագրուած է :

Այդ կրօնական ու բարոյական հանդէսը տեւած է մինչեւ 1866 . ինք ամբողջապէս կը լեցունէր զայն՝ ՏԵՕՐԻՆԷԷ ԵՒ ՅՕՐԻՆԷԷ ՅՈՎՀ. ՊՐ. ՏՐ. ԿՐՊ. ՏԷՐՈՅԵՆԵՑ հրատարակչական ստորագրութեամբ : Այդ լայն երեւակներուն մէջ իր լեզուն աւելի բարեզարդ է, նիւթերն աւելի ջերմ ու իմաստասիրական և ոճը ծանր, ինչպէս ա՛լ այնուհետեւ իբրեւ միշտ :

Ժամանակակից պատմութեան ամէնէն ճշմարտանման գոյները կերելին այդ թերթերուն և իր

60էն ետքի հրատարակութեանց մէջ՝ պարզ համար-
ձակութեամբ մը⁽¹⁾։ Դատումի լեզուի հարազատու-
թեան և հմտութեան կողմէն՝ անոնց համեմա-
տելի է միայն ՍԽՐ անուն ժամանակակից պարբե-
րականը, որուն գլխաւոր գրիչն էր Ա. Մ. Գարա-
գաշեան՝ հին Մխիթարեանը Վիեննական։

(1) Կրսեն ոմանք՝ որ Տերոյենց իր անդրանիկ բերքովը ճախ
Պատրիարքարանի բերանն ու խնկողն եր, այլ ապա՝ մանաւանդ
իւր Երեւակներովն՝ առաւ աւելի՛ չէզոք դիրք։

Երուսաղէմի Պատրիարքին մա՛ը՛ բերած էր թարմ յուզում մը Ազգ. վարչութեան նորա-յարգար սեղանին վրայ. վանքին համբաւեալ հարստութիւնը, ուսումնականին մէջ իր դանդաղութիւնն՝ հակառակ այդ հարստութեան, ոչ-միաբան եպիսկոպոսներուն պատրիարքութեան հետամտութիւնն և ազգին մէջ մտած ֆրանսական այն նոր ոգին, որ եկեղեցական հաստատութիւնները կուզէր աշխարհականացունել, և կուզէր գործադրել այդ փորձն ամէնէն առաջ ազգին ամէնէն հարուստ և հին վանքին վրայ, նաեւ ուրիշ դէզ մը նախընթացներ՝ միտքերու մէջ պատրաստած էին շուտ շուտ, մանաւանդ անտես բանբերներու միջոցով, անտեղիտալի տրամադրութիւն մը՝ Երուսաղէմի վանքին ու անոր պատրիարքական ընտրութեան վրայ փորձելու նորահաստատ վարչական մեքենային մեծ ու նախկին ոյժը:

Զգիտենք որո՛նք եղած են այդ փորձին նախաձեռնարկողները, բայց գիտենք որ նոր վարչութեան մեծամասնութիւնը, բաց ի կղերին մեծամասնութենէն, սկիզբէն տրամադիր երեւցած է ձեռք երկնցունելու վանքին ներքին տնտեսութեան

մէջ, ու առ այդ քանիցս զրկած է հոն քննիչներ ու պատգամաւորներ ալ (Տ. Յովհ. Հիւնքեարպէ-
յէնտեան, Սէրվիլչէն էֆէնտի, և տարիներ ետքն՝
Ստեփան փաշա Արսլանեան) :

Վանքն ալ իր կողմէն հինաւուրց խտրականու-
թեամբ (exclusivisme) ու Գրիգոր Շղթայակիր
պատրիարքին օրերէն մնացած նզովքի մը ջերմե-
ռանդութեամբ⁽¹⁾՝ ո՛չ արժան երեսն ըրած է այդ
պատգամաւորներուն, ո՛չ ալ զիւրողոքութիւն մը
ցուցած դուրսէն Պատրիարքի մը ընդունելութեան
և առ պոլսական վարչութիւնն հաճարատուու-
թեան⁽²⁾ : Միաբանութեան այս անյօժարութիւննե-
րը, որ իբրեւ հին, շա՛տ հին, սովորութիւններ
կարի՛ բնական ալ էին, ունէին Պոլիսի՛ ալ մէջ
իրենց պաշտպաններն ու երդուեալներն իսկ, ինչ-
պէս կային դարձեալ Պոլիսի մէջ դուրսէն պատ-
րիարք ուղղներ ու վանքին ներքին տնտեսութեան
ու բարենորոգումին աշխարհականներու ալ ձեռնա-
մուխ ըլլալուն ձայն տուողներ : Այս երկու հակա-
ռակ յօժարութեանց ներկայացուցիչներն՝ իրենց
հետեւորդներովն ու ամեն ըսողներովը՝ տակաւ
խումբ կազմելով՝ դարձուցած ըրած էին երուսա-
ղէմի պատրիարքական ընտրութեան խնդիրը ներ-

(1) Տե՛ս Պատմ. Երուսաղէմի. ի Հաննէ վարդապետ :

(2) Իբրեւ Մայրավանք մը ընդհ. հայոց՝ բանաւոր եւ լաւագոյն ալ է համարաւու ցանցնալ զՍ. Յակոբեան ընդհ. հայոց ներկայացուցիչներն՝ միայն. եւ այն ասէն բերեւս զաղբիս ա՛լ կողմնակցական վէներն ու խնդիրներն Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքաւաններուն միջեւ : Գործիս հեղինակն աւստիսա՞ծ է Եա՛ս ասոր :

սկն դուրսսնի մեծկակ երկպառակութիւն մը, որ
ապա յանգեցաւ խաւարեաց շուսաւորեացի ծանօթ
կռիւին⁽¹⁾։ Այդ կռիւի՞ն է՝ որ շատ մեծ սուտեր
կարի՛ նուրը ճշմարտութեանց հետ դէմ յանդիման
գտնուեցան հրապարակով ու առանձնակի, և կիրք
ու ճարպիկութիւն ճակատեցան կրօնքի ու հին
հնարքներու հետ։ Ու այդ կռիւէն շահեցաւ ի
հարկէ՝ ո՛վ որ չսիրեր խաղաղութիւնը։

2

Սաւարեալներն՝ որ իբր օուհասարակ հին ու
փորձ մարդերէ կազմուած և դրամատէր ալ ան-
ձեր էին՝ կը պնդէին հաննէական Նզովքին ու
վանքին հինամի կազմակերպութեան վրայ՝ երդ-
նըլով յանուն Ս. Մասանց ու աւանդութեանց, և՛
ազգին կրօնական զգացումներն յօգուտ ի կիր ար-
կանելով՝ կը պահանջէին որ Երուսաղէմի Պատրի-
արքին ընտրութիւնը միաբաններուն մէջէն ըլլայ,
և իր մատակարարութեան մէջ կեդրոնական վար-
չութիւնը կամ միա՛յն ուսումնական տարրը մատ
չունենայ, որպէսզի վանքին նուիրական հարստու-
թիւնը խաղալիկ չդառնայ դաս մը զաղափարական
մարդոց, ինչպէս կառարկէին իրենք։ Իսկ լուսա-
ւորեալներն՝ որ իբր ընդհանրապէս կը բաղկանային

(1) Գիրեյլին ու Կելժ, Չախակոզմ Աջակոզմ, Ռիկ Թորի,
Լուսաւորեալ Խաւարեալ Էլն՝ գրեթէ ամէնուրեք երկու ներակ
նո՛յն երեւոյթներուն անուցներն են։

նորահաս ու եւրոպական գաղափարներու վարագործը տողորուած անձերէ՝ ամէն նորահաս միջոցներով, և վանալիք մէկ քանի անձերու (1) տուն տալովը՝ կը ջանային վանքին մէջ աշխարհականի մատ մտցունել, Պատրիարքը դուրսէն ընտրել տալ և ոմանք ալ կը յառաջանային՝ վանքին բովանդակ գոյքն ու արծաթեղէնները ծախել տալով՝ դպրոցներու կառուցումին յատկացունելու աստիճան: Կռիւն օր աւուր կը բորբոքէր երկուստեք՝ անպարտելի ըլլալու աստիճան յամառութեամբ: Խաւարեալները՝ գործնականապէս ու հին հնարքներով զինուորած տոկուն մարդիկ էին, իսկ լուսաւորեալները տեսականապէս ու նոր ձեւակերպութիւններով պճնուած անձեր, ճարտար խօսելու և յուզելու ալ մէջ: Աւանդականներուն բնական պետերէն էր ինք Տէրոյենց ալ, որ՝ ըստ լուսաւորեալներուն՝ մին էր Խօթն Յիերէն(2): Անանուն հրատարակութիւններով յայտարարութիւններով և իր հմտալից բանախօսութիւններով՝ կը ջանար հանգչեցունել միտքերն հին ձեւին մէջ. իսկ լուսաւորեալներու պետերն էին՝ մէկ մասը տեղացի բանգէտ երիտասարդներ ու չափահաս

(1) Յակոբոս Վ. Զիլինկիրեան, Քաղեոս Մինդասեանց եւ այլք:

(2) Որովհետեւ այդ եօրն անձինք իրենց անունին սկրբնասառ Յիով կորակուէին, իրեւ Յրաուսեան (նիզվիթ), ինչպէս սովոր էին այն ատեն անուանել իաւարեալներուն պէտերը. — Յովն. վարդապետ Սէրեան, Յովն. պէյ Տասեան, Յովն. Տէրոյենց, Յակօբիկ Մանուէլեան, Յովն. Սուրէնեան, Յովն. Սէրվէրեան եւ Տէր Յովն. Փափազեանն Սկիւսար Ս. Խաչ եկեղեցիի:

դարդացածներ, միւս մասն ալ Եւրոպա ուսում առած կամ եւրոպական գործերու մէջ մտած ելած մարդիկ, և ասոնք ալ իրենց կարգին՝ կը բանեցունէին ամէն լուրջ և անլուրջ հնարք՝ մինչեւ սրականք ու կնոջական հայթայթանք անդամ՝ յաջողեցունելու համար իրենց դատը, որ ունէր արտաքին հրապուրիչ ձեւ։ Այդ կարի նորօրինակ հին խնդիրին վրայ հրապարակով ամէնէն ողջմիտ կարծիքն յայտնած կը թուին Ա. Մ. Գարաբաշաշու և Ս. Պ. Մխաբեան՝ առաջինը Սէր հանդէսին երկրորդը Փարիզ լրագիրին մէջ։ Երկուքն ալ՝ վանքին խնովեալ ու անկարգ վիճակին վրայ իրենց ցաւն յայտնելով հանդերձ՝ չէզոք հայեակէ մը խորհուրդ կուտան՝ մանաւանդ Լուսաօրեալ ըսուած մասին՝ ծայրայեղութեան չերթալ ու ներսէն ընտրել Պատրիարքը, և վանքն անոր ձեռքով բարեկարգել ու չվշտացունել՝ վաղանցիկ խնդիրի մը պատճառով՝ ազգին կարող մասն ալ։

Եւ խնդիրն ալ ինքնին՝ բաւական երկարելէ ու լեզուներ թափուելէ ետեւ՝ վերջապէս ատոր յանգեցաւ. պատրիարքը ներսէն ընտրուեցաւ⁽¹⁾, ու պէտք եղած բարեկարգութիւնն ալ միարաննէրուն ձեռքով կատարուելու որոշում արուեցաւ։

Տէրոյնց այդ խնդիրին մէջ խաղացած է մեծ դեր՝ մանաւանդ իրրեւ ջատագովը ժամանակին եկեղեցականութեան, որոնց մեծ մասը կաթողիկոսներ էին, և այդ պատճառով իր անունին շուրջը ձգած է քիչ մը աւելի բամբասանք՝ բողոքա-

(1) Եսայի Պատրիարք Թալաւոյի։

կանութեան ու կաթողիկոսութեան վէճերուն պատ-
ճառով դիզուածներուն իրրե յաւելուած :

Իր Երեւակներն ալ՝ մինչև 1866⁽¹⁾ տեւելէ ե-
տեւ՝ ա՛լ կը դադրին՝ չգիտենք ի՞նչ պատճառով .
կրօնական ու բարոյական այդ հանդէսը, որ իր
խումբին մէջ մինչև ցայսօր ունի լուրջ անուն մը
և հակառակ խումբին մէջ անկարեւոր համբաւ մը,
ժամանակակից խնդիրներն հասուն տրամաբանու-
թեամբ դատած է, այնպէս որ ա՛լ պատմութեան
կարգ անցած այդ նիւթերուն վրայ որոշ ու պարզ
գաղափար մը առնել ուզողն՝ եթէ քիչ մը մտովի
մեղմացունէ Տէրոյնցի կրօնական շափազանց նա-
խանձայուղութիւնը՝ ամենայն վստահութեամբ կըր-
նայ աչքէ անցունել այդ շարաթական հին հան-
դէսները, որ դժբաղդարար հազուադիւտ ալ են :
Իրրե օտար տեսութիւն մը Տէրոյնցի նոյն ա-
տենուան գործունէութեան ու ոգիին վրայ՝ կը
կցենք հոս Մօնիս ֆրանսական հանդէսին դատաս-
տանն ալ, որ իր Երեւակին մէջ թարգմանուած է
հայերէնի՝ վիճարանութեան մը առիթով :

«Լենոնք որ շէն ուզեր ընդունիլ Ամերիկացի-
ներուն բողոքականութեան կամ ֆրանսացիներուն
արձակ փիլիսոփայութեան քարոզիչներուն վար-
դապետութիւնը, որ արդէն կորուսած են իրենց
համբաւն՝ աւելի կը բանան ականջնին լսելու հա-
մար իրենց շահուն և ազգ. աւանդութեանցն ա-

(1) Վարսուցէն ետ յուզուած մեծ խնդիրներն առած էին
վերջապէս հասու լուծումներ, եւ այդ 1866 բուականին Տէրո-
յնցի բարդին բաւական ինկած էր իր քերքը չսածելու շափ:

ւելի՛ համաձայն ողջամիտ վարդապետութիւն մը : Ասոր շօշափելի ապացոյց մըն է այն շարժումը՝ որ Անատոլուի հարաւային կողմէն ամբողջ ժողովուրդներ բերաւ ուղղափառ հաւատքի : Կոստանդինուպոլիս տպուած շարաթական թերթ մը, չմիացեալ (այսինքն հռոմէական չեղող) Հայերէն ամէնէ՛ն գիտուն և զգաստ մարդէն խմբագրուած՝ յաջողեցաւ վերջապէս իրենց ու Ֆարանձեալ եղբայրներուն միջեւ խորոց կացուցանող նախապաշարմունքն և կանխադատութիւնները բախել ու տկարացունել : Այս՝ քսան տարիէ ի վեր բողոքականութեան տարածումին դիմադրելու արիութեանը փոխարէնն է : Եթէ իր գրիչը չգործէր՝ բանը միայն քանի մը հարիւր հոգի մոլորեցունելով չէր լրմննար, որոնք յաճախ աւելի աղէկ կը համարին սպնքերէն ու իրենց եկեղեցիին ժամերգութիւններէն ազատիլը : Եթէ ինք չլուար՝ ընդդէմ հաւատոյ վտարանջութիւնն աւելի կը տարածուէր հասարակութեան մէջ, որուն իր հին հաւատքը բացատրելէն չդադրեցաւ՝ սեղմ ու բողոքական քարոզիչներն յաղթահարող արամաբանութեամբ : Չբաւէր ըսել որ փաստերն ուղղափառութեան զինարանէն առնուած են : Ամէն կերպ հրապոյրներով փորձեցին զինքը, բայց ի դուրերը մէկ ձեռքով կը կռուէր այդ օտար յարձակումին դէմ, միւսով կը մաքաւէր ընտանի թըշնամիներուն դէմ, որ նուազ վտանգաւոր չէին : Խուճար մը հայ երիտասարդներու համար է խօսքերնիս, որ գաղիերէն ինչ և իցէ տեղեկութիւններով մը և հինցած դպրոցէն առնուած յառաջ-

դիմութեան գաղափարներով Փարիզէն ետ դառնալով՝ հիմնեցին իրենց յատուկ օրագիրներ և լեցուցին անոնք Վոլդէրի ու Ռամկապետութեան գաղափարներով : Ազգին հաւատքին ու արարողութեան մէջ ինչ ակնածելի բան կար՝ ամէնն ալ անխնայաբար նախատեցին :

Պր. Տէրոյենց Պրուսացի (խմբագիր Երեւակին)՝ ամէն շարթու իր կծու և անսպառ հմտութեամբը խիստ կարեւոր և արդի ախորժակին կարի սրատշած ենթականեր կը գտնէր՝ յաղթողաբար հերքելու համար խորհելու և խօսելու արուեստին համբալները : Հիմայ ալ Ռընան իր էջերուն մէջ կը գտնէ հերքում մը, որ վար չմնար եւրոպացի բանաքննողներու գործէն :

Տոհմային իր երկար ու հանճարեղ յօդուածներուն մէջ մեղմով բայց յայտնապէս կը խօսի կրօնքի վրայ, թէ «ժամանակաւորին նկատմամբ անգամ աւելի՛ օգտակար էր Հռոմայ եկեղեցիէն չզատուիլը, որուն Քաղկեդոնի ժողովին ատեն ուղղափառութիւնն՝ այժմ անհակառակելի ու ամէնուն յայտնի էր» . . . : Պ. Տէրոյենց ժամանակ ալ կը գտնէ իր բազմաշխատ զբաղմանց մէջ՝ նպատակ բռնելով ազգային տեսութիւնը՝ Եկեղեցական ընդհանուր պատմութիւն մը յօրինելու, որուն հրատարակութիւնը ճշմարտութեան ու եկեղեցական ուսմանց պիտի մատուցանէ նոր ծառայութիւն մը⁽¹⁾ :

(1) Մօսկ 1864 ղեկս. 12

3

Բայց այս կարգի վկայութիւններ, որ կա՛մ ազգին հակարողութեան ու կաթոլիկամիտ մասէն կա՛մ այսպէս ուղղակի եւրոպական կրօնային թերթէ մը կընձեռուէին, աւելի կը զայրացունէին Տէրոյնցի ստոյնները, որ չէին դադրեր հրապարակաւ ու մասնաւորներու մէջ զինքը կաթոլիկ հռչակելէ, ու աւելի առաջ ալ երթալով՝ ճիշդվիթներէ վարձեալ է կըսէին: Ո՛վ գիտէ . . . :

Հետաքրքրական է հետեւեալ նամակն ալ, որ Տէրոյնցի դէմ եղած հակակրօթեանց հեա՛ կը յայտնէ ժամանակակից բարքերուն մէկ անյայտ կողմն ալ:

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայր, նախագահ Կրօն. Ժողովոյ.

Երկու երեք օր է որ զարմանալի բան մը լսեցի. երխտասարդ մը կաթոլիկ ըլլալ ուզեր է, և Միւսիւ Էօփէն Պօրէն, որուն գիմեր է նոյն երխտասարդը, կաթոլիկութեան մէջ հաստատ մնալուն և այնուհետեւ միւսանգամ կրօնափոխութիւն չընելուն՝ զիս երաշխաւոր ուզեր է: Զայս իմանալով Կրօն. Ժողովը՝ նոյն հետայն արձանացուցեր է իր ատենագրութեան մէջ որ յիշատակն անմոռաց մնայ. կը բողոքե՛մ ներկայ գրովս ժողովոյն այս գործին դէմ: Գիտէ արդէն ժողովոյն լրութիւնն որ ես բաւական թշնամի ունիմ, ինչէ՛ն գիտնամ որ այսպիսի լուր մը թշնամեացս հնարքը չէ, զոր յերկրած և այն երխտասարդին թելադ-

բած ու ժողովոյն ղրկած են: Կա՞ր արդեօք այդ երիտասարդին ձեռքը Միւսիւ Էօփէն Պօրէի առ իս ուղղած գիրը, կամ եթէ կար այդպիսի գիր մը՝ ինք Միւսիւ Պօրէն ղրկեց զայն ժողովին: Կրօնական ժողովն աղէկ գիտէ՞ որ հռոմէականներն իրենց եկեղեցին ընդունողէն երաշխաւոր կուզեն և ո՞ր կրօնքին պաշտօնեաներն իրենց զխմող կրօնափոխէ մը այդպիսի երաշխաւորութիւն կուզեն: Ժողովդ ասոնց մէկն ալ չմտածելով՝ գոնէ դատաստանական ամէնապարզ կերպ մըն ալ բռնելու խելք չըրաւ ու չհրաւիրեց գրով մը Միւսիւ Պօրէն ի ժողով և չկանչեց նոյն օրը զիս ալ և բանն անտարակուսելի կերպով չըստուգեց: Այսպէս շնորհէ՞ն ետեւ՝ կըրնար հրատարակել բոլոր հայերէն լրագիրներու միջոցաւ և արժանանալ թշնամեացս ծափահար գովութեանը: Առանց ասոնց՝ ժողովոյն այդ արձանագրութեանը դէմ կը բողոքեմ և իրաւունք կունենամ այդպիսի անհիմն բաներ պարունակող ատենագրութիւն մը զրպարտութեանց պարսաւագիրք մը սեպելու:

6 Հոկտ. 1864

Մեամ խոնարհ ակնածութեամբ Ն. Ծ.
ՅՈՎ. Հ. ՊՐ. ՏԷՐՈՅԵՆՅ

Եւ օրինական ծերունին՝ ձեռագիր ու հրատարակեալ այսգոյն շատ ճղճիմ բողոքներ նետած է ժամանակին ապօրինութեանց դէմ...:

Բայց 1855էն անդին՝ ինք ալ իր կուսակից հիներուն հետ տակաւ տեղի կուտար հրապարակէն. իր համբաւը բաւական պտղած էր կարգ մը անձնաւորութեանց անխնայ հարուածներէն, որոնք՝ մեծ մասով՝ ինքզինքնին շտկելէ առաջ կուղէին

չտկել ամէն բան ու իրենց խելքին յարմարցունել, այդպիսիներուն՝ իր մասին բնական էր որ հակառակէր Տէրոյենց ևս, որ կրօնական զուսպ վարժութիւններով արդէն իր վրայ շտկած էր շատ բան, և կուզէր ինք ալ իր կարգին իր խելքին բերել անոնք՝ իր շատ խղճմիտ պարսաւադիտութեամբը: Բայց ժամանակը փոխուած էր, և ինք ընդերկար մղելէ ետեւ այդ «հողիներու և բարքերու կռիւը» վերջապէս քաշուեցաւ ասպարէզէն:

Դադրեցուց նաև իր երեւակներուն հրատարակութիւնը. իր հին աշակերտեալներէն ու սիրողներէն մեծ մաս մը՝ հեռացած էր իրմէն, և ինք՝ լքուած իր սիրած ընկերներէն ու եկեղեցականներէն անգամ, քանի մը տարիի չափ քաշուած կերելի առանձնական կեանքի աշխատութեանց մէջ, մինչեւ որ հզօր առիթով մը կըստիպուի հրատարակութեան տալ 1868ին հայ եկեղեցիին աւանդութեանց ու արարողութեանց վրայ այն երեք հաշտ հատորները, որ իր անունը շէնցուցին նորէն իր ոսոխներուն հանդէպ:

1866ի միջոցները կարապետ ամիրայ Պալեան ալ մեռնելով՝ Պատուելիին մեծ պաշտօն մը կաներեւութանար, որ զինքը կը պաշտէր. սակայն ամիրան լիով հոգացած էր Տէրոյենցն՝ յատկացունելով անոր վերն յիշուած ամսականն ի վարձ եկեղեցական ընդհանուր պատմութեան, որուն կաշխատէր անդադար:

Այսպէս՝ ամէն մահացուներու նման՝ ինք ալ ուզեւոր՝ (մնացելոց նայելով աւելի՛ իմաստուն) կեանքի փշալից ճանապարհին, իր յամբ յառաջ-

խաղացութեանն ատեն այդ փշուտին կռիւներովն հետզհետէ կատարուած իր պատսպարան հազուստներէն՝ ա՛լ չէր տեսներ իր ծայրացած հասակին շուրջը, բայց միայն քահանայապետական հին թիկնոց մը և քանի մը հին թիկնակիցներ, որ դիրքէ ինկա՛ծ ալ էին՝ ու անցեալի յիշատակներով միայն կըրնային սփոփել իրար:

Իր միտքին հին կորովն ալ կը նուազէր տակաւ, ու աստուածաբանական խորին և լայն հետամտութիւններ, որ երբեմն մեծ միտքերու վրայ ազդեցութիւններ եղած են յիմարութեամբ չափի⁽¹⁾, հետզհետէ կուտային իր խօսքերուն և գրուածներուն այն տղայական շատխօսութիւնն և տաղտկալիութիւնը, որուն մէջ կը տեսնես խելք ու տրամաբանութիւն, այլ կը պակսի ջի՛ղ, կը պակսի հոգի՛ն սուր՝ որ նախ կը հաւանեցունէ և ապա կը համոզէ:

Այո՛, վաթսուսն և հինգէն անդին՝ Պատուելին աւելի ազօթած քան խորհած ու տրամախօսած է կարծես:

4

Հազար ութ հարիւր վաթսուսն և հինգին էր՝ որ Վիեննայի բազմահմուտ վանական մը (Հ. Յ. Գ.) հրատարակեց Հիմնական տարբերութիւն կաթողիկէ ու եջմիածնական եկեղեցւոյ անուն հա-

(1) Տե՛ս մանաւանդ Վարդ Նետսփի The Family library N. XXIV, chapter XVI:

տոր մը, որ Հռոմն ու Էջմիածինն ընդդիմօտնաբար իրարու հակառակ կը պատկերացունէր՝ խոչորացոյցով շեշտելով անոնց էական տարբերութիւնները, և ծանր ակնարկութիւններով լուսաւորչական եկեղեցիին ժամանակակից կացութեան վրայ⁽¹⁾ :

Այդ գիրքն՝ երեցած օրէն հանեց բաւական աղմուկ՝ մանաւանդ եկեղեցական դասին ու խումբագիրներուն մէջ : Խմբագիրներէն ոմանք, մանաւանդ անգիտութեամբ միայն գիտունները, հրապարակով պատասխանեցին անոր համառօտակի՝ ժամանակին հակակղեր ոգիին համեմատ, բայց եկեղեցական մասը չէ՛ր պատասխանած չէ՛ր ինքնապաշտպանած կամ չէ՛ր կըրցած պատասխանել, թէպէտ և կուզէր որ արժան պատասխան մը գըրուի : Շատերուն աչքը Պատուելիին վրայ էր, որ քաշուած էր հրապարակէն և ունէ՛ր իր առանձին համոզումներն ու պատճառներն ինքնին չփութալու այդ պատասխանատրութեան : Եկեղեցականներէն քանիցս առաջարկուած էր իրեն խմբագրել բան մը այդ հոռմէակա՞ն թէ վիճնական զայրակդութեան ֆարին վրայ, բայց ինք ալ առաջարկած էր կարգ մը բարոյական պայմաններ, որ դժոհի երեցած էին կրօն. ժողովին քանի մը երիտասարդ անդամներուն : Առաջի կրօնական ժողովին՝ Տէրոյնցի և Կ. Իւթիւճեանի միջեւ պատիւի դատի մը առիթով՝ ժողովեւ ուր ուրեմն խօսք կառ-

(1) Մինչեւ իսկ պանդոկոն անուանելով Հայերուն եկեղեցին :

նէ Տէրոյննցէն այդ գիրքին պատասխան մը գրելու Լուսաւորչականաց կողմէն :

Եւ այն օրէն՝ կրակսի հաւաքել պէտք եղած նիւթերն այդ պատասխանագիրքին համար, որուն Ա. հատորը տպագրեցաւ 1868ին իր իսկ տպարանէն և Սարգիս Հասան Ջալալեան Արքեպիսկոպոսին ջանքովը, ծախքով Յարութիւն Ղալիպեան ազնուականին :

Բայց հրատարակութենէն առաջ՝ Տէրոյննց իր ձեռագիրը ներկայացուցած էր Կրօնական ժողովին, որ անոր ոճին ու տեղ տեղ ալ իմաստին վրայ դիտողութիւններ ընելով՝ հետեւեալ պատասխանը գրած էր ինք.

«Սրբազան անդամք կրօնական ժողովոյ

Ջարմանքով կարդացի ձեր առ մեզ ուղղեալ նամակը յունիս Ա՛ թուականով և Ստենապետ ու Ստենադպիր Ս. Հարց ի դիմաց ժողովոյդ ստորագրութեամբը :

Մտածելով՝ Ա. որ հաճեցաք մեզի զրկել ձեռագիրիս տետրակները տպագրութիւնն հետզհետէ շարունակելու համար. Բ. որ կրօնական նիւթոյն վրայ բնաւ դիտողութիւն մը չըրիք՝ ոչ կենդանի բարբառով ո՛չ ալ գրով : Գ. որ երգիծական ոճին համար «կարգաւորներու համար չվայլեր» ըսածնուդ տուած պատասխանիս թէ ստորագրութիւնն իմա է՝ բան մը չըսիք ու հաւանեցաք ալ անոր. Դ. որ վերջին տետրակը զրկած ատեննիդ ալ դիտողութիւն մը չըլլալէն զատ՝ շարաթ մըն ալ սնցաւ մինչև վկայագիրն ուզեցի և շարաթ մըն ալ դուք անցուցիք. տպագրութիւնն աւարտելու վը-

բայ էր. բան մը չըսիք և միայն վկայագիրն ու գելուս յիշեալ նամակը Ձենէ ստացայ :

Ձեր կատարեալ հաւանութիւնն առած սեպեցի (ինչպէս որ է՝ ալ ստուգիւ) ու տպեալներն հրատարակեցի : Եւ գիտեմ որ ժողովդ ըստ ներքին համոզման գրածներուս մէջ ընդդէմ Հայոց Ա. եկեղեցիին բան չպարունակելը կը վկայէ կամ գէթ մինչեւ յուլիս 14ի օրը կը վկայէր : Այս համոզումնիդ փոխողը թէ որ կամի նէ գրով մեզի ներկայացունէ իր պատճառաբանութիւններն և ընդունի պատասխանը . կը խոստանամ որ այս բանս , ամենեւին գաղտնի կը մնայ իմ կողմէս , որպէսզի կարգաւոր բամբասող խմբագիրներուն բերանը չիյնայ և չըսեն թէ ազգին ամէնէն աւելի կրօնագէտ անձինքն՝ ութ օրուան մէջ կրօնական ներքին համոզումնին կը փոխեն , հաստատ համոզում չունին եղեր : Այսպիսի խօսքեր հրատարակուելուն առիթ տալն ինծի մեծապէս խորշելի է :

Մնամ խոնարհ ակնածութեամբ Ն. Ծ.

ՅՈՎ. Է. ՊՐ. ՏԷՐՈՅԵՆՅ

Յ. Գ. — Թէ որ այս բանիս համար ժողովքի հրաւիրելու կամք ընէք նէ՝ չգալուս պատճառ միայն այս խորհրդածութիւնն է , գալէս ետքն անհնար է որ բանը պարբերական թերթերու , մէջ չմտնէ և անպատեհ խօսքերը բնաբան չըլլան :

5

Տէրոյննց՝ իր տոհմային շրջանակէն դուրս, ինչպէս օտարազգի հայագէտ գիտուններու, նմանապէս Մխիթարեան ու Հռոմի աստուածաբաններուն մէջ ունենալով բաւական կարեւոր համբաւ՝ միջոց մը ինք Պիոս Թ. զինքն յատուկ նշանով պիտի պատուէ եզեր, երբ հրատարակուելով Իրաւախոհի այդ Ա. տետրը՝ յետաձգեր է, ինչպէս կըսեն այս պարագան պատմողները: Դարձեալ՝ Պիոս Թ. նոյն տարին հրաւիրած էր յատուկ գիրով Կ. Պոլիսի Հայոց Պատրիարքն ու եպիսկոպոսները ներկայ դռնուելու 1869 դեկտ. 8ի ժողովին, որ պիտի որոշէր իր անսխալականութիւնը: Պօղոս Պատրիարք իր ձեռնհասութենէն վեր համարելով այս բանը՝ խնդրեց Ս. Էջմիածինի Գէորգ կաթողիկոսէն անօրինել արժանը՝ և Ս. Կաթողիկոսը տեսնելով ազոր մէջ հայ եկեղեցիին կրօնական անկախութեան և իրաւասութեան դէմ ոսնձգութիւն՝ արգիլեց մասնակցիլ Հռոմի մեծ ժողովին:

Այդ երեք հատոր Իրաւախոհները⁽¹⁾, որ 1868ին սկսելով՝ կաւարտին 1871ին, բաժնուած են երկու գլխաւոր մասի՝ պատմական ու քննողական: Արդոյ ծերունին կերելի հոն ջերմ ու ազատ լուսաւորչական փիլիսոփայ մը՝ իր նուրբ պատճա-

(1) 19րդ դարին մէջ ցայնվայր եւ այնուհետեւ ալ՝ հոռմէական հայերուն ի պատասխան գրուածներուն մէջ բեւաւմանէ եւ կրայոյց դիմախօսութենէ ամէնէն զերծ գրուածներն են այդ Իրաւախոհները, եւ իբրեւ իրաւախոհութիւն՝ ամէնէն ալ իմաստունը (Առակի Սողոմոնի ԺԳ. 10):

ախնդրութիւններովն և աւանդական կարգ մը մանրավէպերովն ու վկայադիրներով՝ առանց խորշելու Հոսմէն քրիստոնէական մեծ գիծերու մէջ։ Այդ երեք հատորներուն⁽¹⁾ մէջ է՝ որ իրրեւ միանգամ առ միշտ լրջօրէն ու կրօնապատմօրէն կը կըռօսին լուսաւորչական և հոսմէական Հայերուն միջեւ եզած տարաձայնութիւնները։ Հոն է նաև որ շարք մը աստուածաբաններու հետ՝ կը բանաքննուի նաև մինչեւ Վիկդոր Բուզէն իմաստասէրն անգամ (Իրաւախոհ հատ. Գ. 275-276)։ Նշանակութեան արժանի են մանաւանդ հատ. Բ. Ա. Բ. Գ. ու հատ. Գ. Թ. ԺԶ. գլուխները, նաև Բ. հատորին Գլ. Ե. ի անջուր պատարագելու վրայ իր սրախօսական ակնարկները։ Ու վերջին հատորին վերջաբանական անդորր տեսութիւնները, որ կը ցոլացունեն բուն գործին ոգին քրիստոնէական օծութեամբը խանդաղատելի։

Հոն է նաև որ վերստին կը յուզուի, աստուածաբանական ներելի՛ թէ աններելի ձեռներէցութեամբ մը, անքննելի Աստուծոյ Ս. Հոգիին բզխումին յաւիտենական խնդիրը, որուն վրայ հին դարերէ ի վեր գրած են բազմաթիւ հոգեւորեալներ զիճած են շատ ժողովեալներ ու Հայերէն ալ ոմանք երկար մատենագրած են վերջին դարերուն, ի մէջ այլոց, Յակոբ Պատրիարք Նաղեան (Մեկն. Նաբեկի Գլ. ԺԳ. 105-106) Հ. Մ. Չամչեան (հատ. Գ. 234-239) Հ. Գարրիէլ Աւետիքեան (Բացատրութիւն Շարականաց 721-735) Հ. Եղուարդ

(1) Իժմազղաբար յայգրական սխալներով նոյն է հա-
ՐԱԼՍԻՆ:

Հիւրմիւզեան (Աստուածարանութիւն տեսական հատոր Ա. էջ 423-451), և որոնց մասին արեւելեան եկեղեցիին հաւասար արեւմտեանի՞ն ալ ըմբռնումն ուղիղ համարուած է Սիսի ժողովէն ու միարանասէր աստուածարաններէն: Հո՛ն՝ իրաւախոհի իրաւարար էջերուն մէջ ալ՝ բաւական կը ծեծուի մեծ և անհուն խնդիրը, և կը գտնէ առ ժամն գիրքին միջին ոգիին համեմատ իր հնարաւոր միջին պարզումն՝ ենթակային բնութեան պատշաճուած նրբամտութեամբ (Տես գործիս վերջը):

Արեւելեան ու արեւմտեան եկեղեցիներն էապէս և ոչ-քրիստոնէապէս անջատող աշխարհի վըրայ այս աւագ անհաս ու տագնապող խնդիրն (Հոգւոյն Սրբոյ ի Հօրէ կամ և յՈրդւոյ բղխումը⁽¹⁾) խնդիրներու ենթակայականագոյնն որով նաև վերացականագոյնն՝ արդէն ի սկզբանէ խսկ ունէր իր անհուն լուծումն արեւելեան հին եկեղեցիներուն մէջ, քանի որ ամենայն ինչ յԱմենակաջն Հօրե, նոյնպէս և Ռոդին ու Հոգին ալ: Աստուածային

(1) Եւրոպական ամուր եւ անուանի մասեցագիրներուն ցասերէն մին, Ե. Կիպրն, որուն հանցար կրցած է ամէն ճեսակ նուր խնդիրներու մէջէն ելնել աջողապէս ճագրիս դասասանով մը՝ մանուանդ ի նպաստ արեւելեան հին եկեղեցիին, երբ խնդիրն այս Filioqueին գայ՝ առնելով անորոց եւ հեզնող անհասկացողութեան դժմ մը՝ չունենար երկուքէն մին որոշուազան արիութիւնը, եւ այս մասին վրայ եղած ու գրուած եկեղեցական բանաձեւերն ու որոշումները կը նկարագրէ անզանազան հմծիծաղով մը, նման Վոլդերի զոր այլուր կը դասապարէ յանախ իբրեւ «մօլեւանդ մը սկեպսութեան մէջ»: Տե՛ս մանաւանդ չորրորդ ու վերջին հատորը Կիպրնի նուազման եւ անկման Հռոմի. սպագր. անգղիերէն բնագիրին:

մեծութեան Անոր ամէնազրիւր տիեզերական ան-
հուն լայնութեան և տարածութեան պատշաճա-
գոյն հին դաւանանքն էր՝ Ս. Հոգւոյն ի Հօրէ՛
բղխումը, առանց վճարար սահմանելու միջական
ու անմիջական բղխումին ու ելումին ալ զանա-
զանութիւնները: Անճառելիին վրայ աւելի ճառելն
յանդուգն հակասութիւն մը չէ՞ր ըլլար ամէն եկե-
ղեցիներուն համար ալ, ու այդ անճառելի ճառերն
ալ չն՞ որ մինչեւ ցայսօր կը թանձրացունեն ան-
կարկատելի անջրպետն արեւելեան ու արեւմտեան
Եկեղեցիներուն միջև՝ սպառելով հաշտարարներու
երկայնատութեան հետ անոնց ջերմութիւնն ու
հասարակաց հաւատքն անգամ: Ա՛հ, այդ անքն-
նելիները փիլիսոփայական ժպրհութեամբ քննելու
տղայութիւնն ե՛ս ալ ունեցած եմ՝ շատերուն հետ,
բայց իմ ներսէ՛ս ալ թրթռացած է ազդում մը, որ
պրկելով ի՛մ ալ խոնարանս ապահոված է զիս՝ թէ
Տէրոյնց շատ չէր աստուածարաներ անքննելիները
քննելու աստիճան՝ գէթ իր քրիստոնեայ լուսա-
ւորչական խիղճին մէջ, ըլլալով ինք ալ պաշտող
մը ի կարեւորս միութեան . . . եւ յամենայ-
նի սիրոյ: Այդ ազդումն ամէնէն խորհրդական ե-
զանակով առաւ իր տարրացումն՝ այս տողերը
ձեռագրած միջոցիս մին այն գլխերներէն,⁽¹⁾ որ ի-

(1) Ունիմ գրել հոգեբանօրէն երազներու վրայ՝ մտախօ-
սական ընձեռումի մը մէջ: Գեւ. Մելիսեղեկ Ս. Մարտա-
եանց եւս՝ որ ներուճ հոգեպաշտ մըն էր, զբաղած է մաս-
նաւորապէս երազներու խնդիրներով. փափագելի էր որ իր
փորձառութիւնները գիրի առնելով՝ հրապարակած ըլլար այդ
խորհրդաւոր նիւթին վրայ:

բականներու և ենթակայականներու անհատանոս սկիզբը կը հաճի փոխարինել գաղափարականներով՝ մանաւանդ անոնք, որ անժառանգուած են իրականներէն, և անըջական հիւսուածներու մէջ՝ ստեղծագործութեան ամէնէն հրաշալի կերտուածը՝ միտքին ատեանը՝ կը յարդարէ թատր անցեալի ու հանդերձեալի։ Գիշեր մը այդ թմբախաղաղ գիշերներէն՝ ես տեսայ երազ մը պարզ ու նշանական։ Կեցած էի Սկիւտար Ս. Խաչ Եկեղեցիին գաւիթն (այն Եկեղեցիին՝ ուր շատ անգամ տեսած էի Տէրոյնցը բացագլուխ դուռը կեցած, կամ նոյն գաւիթին հուսկ անկիւնն իր ծերակուտական միւսեքրին վրայ բազմած՝ լռին աղօթկեր)։ տաճարը լեցուն էր հաւատացեալներու բազմութեամբ. ձայն ձիւն շիկար պաշտամունքի ատեանը։ Քիչ մը ետքը՝ պատգարակով ներս բերին ծերունի մը, ու ամէնը դարձան այն կողմը։

Ծերունին՝ ինք Տէրոյնցն էր. հիւանդ, ձախ ձեռքը կարկամած. քանի մը հոգի՝ անտարակոյս բժշկական՝ մօտը գացին և մերկելով իր ցաւոտ թեւը շօշափեցին և շփեցին զայն. յանդուգն ուսմիկ մըն ալ վազեց ու մաս մը ի բաց խլեց անկէ։ Պատգարակաւորները՝ նոյն հետայն դուրս հանեցին զինքը, և ժողովուրդէն մաս մըն ալ դուրս վազեց։ Քիչ ետքը՝ նորէն ներս բերին Տէրոյնցը՝ նստուկ դիրքով այլ ողջ առողջ. այս անգամ կը փալէր դէմքին վրայ կարգէ դուրս եռանդ մը։ Ծուրթերը կը շարժէին, բան մը կը մրմնջէր ցած ձայնով, և իր դիրքը կառնէր աւելի խիստ ու բարձրաձայն խօսելու պատրաստութիւն մը. եկե-

զեցին հետզհետէ կը լենար նոր համալսարանա-
կաններու բազմութեամբ, և անձնիւրը կը խօ-
սէր եռանդով այլ դաշն ձայնով: Ես մօտեցայ
իրենցմէ երիցագոյնին և հարցունելով խմացայ՝ որ
ատեանին խնդիրն էր Գնոստիկեաններու «Աստու-
ծոյ քննելիութիւնը»: Ներկայ բոլոր համալսարա-
նականները քննելիութեան կողմն էին. պատուե-
լին ալ այդ խնդիրներուն վրայ էր՝ որ կը խօսէր
իրեններուն ցած ձայնով: Վերջապէս հանրական
սուլում մը իրեն դարձուց բոլորին ուշադրութիւնը.
երիտասարդ ուսեալներն հեգնական դիրքով մը ա-
կանջ գրին Տէրոյնեցի, որ քիչ քիչ կը բարձրա-
ցունէր իր ձայնը: Խօսեցաւ իրրեւ քառորդ մը ու-
սարտեց կարճ վերջաբանով մը, զոր երեք ան-
գամ բարձրագոյ կրկնեց ու լռեց: — Գնոստիկեանց
սկիզբն էր քննել անքննելին, բայց անքննելին
քննել չըլլա՛ր, բանականին դէ՛մ է. անքննելին
քննել չըլլա՛ր, անքննելին քննել չըլլա՛ր. — Բոլոր
ներկաները՝ խորասոյզ հակադարձ խօկումի մէջ՝
լռելեայն կը մրմնջէին թէ «քննել չըլլա՛ր ան-
քննելին»: Արթունցայ, և սխրացած հոգեհա-
յեցական զուարճ խորհրդածութեամբ՝ կրկնեցի ես
ալ «Անքննելին քննել չըլլա՛ր»: Երազի անմեկնե-
լի՛ն, հրաշալի՛ն կը մեկնուէր ինծի իրականին մէջ.
այդ առածին սեղմութեան մէջ կայ տրամաբանա-
կան պարզ ինաստութիւն մը «Անքննելին քննել
չըլլա՛ր»:

Ու Հայ աստուածաբանը չգործեց երբէ՛ք այդ
խմարութիւնը. բնա՛ւ չքննեց զԱյն, պաշտեց:

Իրաւախոհական⁽¹⁾ այդ երեք հատորներէն ետ-
քը՝ Պատուելին հրատարակած է Մկրտիչ Էմինի
Հայկական հեթանոսութեան վրայ փոքր գործ մը
միայն։ Այլ իբր իմաստասէր ու աստուածաբան՝
երեւցած է մերթ ընդ մերթ հանդիսաւոր առիթ-
ներու հրապարակի թերթերուն ալ մէջ։ Սոյն մի-
ջոցներն է՝ նաեւ որ առաջարկուած է իրեն Էօթէն
Սիւիի մէկ գործին թարգմանութիւնն հինգ հազար
դրչի փոխարէնով, այլ ինք սկզբունքի համար
մերժած է։ Իբրեւ աստուածաբան՝ գրեթէ միշտ
անդամ եղած է կրօն. ժողովին, և 1873ին ալ
անդամակցած է երաժշտական յանձնաժողովին
(Նկարագիր հայ. եկեղ. տպ. 1874)։ Նշանաւոր է
1875ին ատեններն Ա. Մ. Գարագաշի Ս. Գրոց
պատմութեան վրայ ըրած բանաքննութիւնը, որով՝
ինչպէս նաեւ կրակոտ ճառի մը առիթով՝ հրաւիրեց
իր կարկուտ հասակին վրայ Ա. Մ. Գարագաշեանի
և անդուն սաներէն միուն կարկուտները⁽²⁾։ Հրա-
տարակած է նոյնպէս Արմաշի Յոյսին, Փռնիջի,
Մեծնուայի և միւս օրագիրներուն մէջ՝ բանասի-
րութեան, աշխարհի կատարածին, և ուրիշ խնդիր-
ներու վրայ յօդուածներ։ Ըրած է նաեւ Սեւամ-
սըզի մէջ կիրակնօրեայ հրապարակախօսութիւններ

(1) Տեսած ենք իր հարագասին՝ Ասով ԷՖ.ի՝ քով օրհնակ մը
այդ Իրաւախոհներուն, որուն մէջ կան ձեռագիր բնդարձակ
յաւելումներ ու փոփոխութիւններ հեղինակին կողմէն՝ երկ-
րորդ տպագրութեան համար հայթհայրուած։

(2) Տե՛ս Առաջին տրեւի վերջը։

բողոքականութեան վրայ⁽¹⁾ : Նոյն թաղին եկեղեցական ու դպրոցական իրողութեանց մէջ ունեցած է քանի անգամներ վճռական մասնակցութիւն :

Արարողական զեղծումներու ականատես՝ չէր դիմանար անոնց հանգէպ, ու բարձրաձայն կը բողոքէր եկեղեցիին մէջ ըստ վաղեմի սովորութեան :

Աւագ Ուրբաթի գիշեր մը՝ Ս. Խաչ եկեղեցիին լուսարարապետ քահանան՝ նորաձեւ վարագոյր մը յօրինելով խորանին շուրջ երկօտասան առաքեալներուն պատկերներուն առջեւ՝ վարագոյրի ետեւի կողմէն մէյմէկ մոմ դրած ու վառած էր : Մանուէլեան Յակոբիկ աղան ու Տէրոյնեց տեսնելով այս նոր վարագուրաջահերը՝ բարձրաձայն կը գոչեն ու կը բողոքեն քահանային դէմ թէ «Քրիստոսի եկեղեցին հեյալի տեղ չէ» : Նոյնպէս Համբարձումի օր մը աւագերէցին անխօթութեամբը սխալ կարգացին Աւետարանը . Տերոյնեց դասը կեցած բարձր ձայնով «սխալ է, սխալ» կը պոռար, որուն վրայ աւագերէցը սաստիկ զայրացաւ, ու նախատական բառերով և յարձակումով անգամ պատասխանեց ծերունիին, և ինք համբերեց : Այդ տեսարանին հ'ս ալ ներկայ էի, և հազիւ կըրցայ ցածուցիչ խօսքերով առաջքն առնել աւագերէցին բարկութեան, որ սաստիկ էր ու շատ անվայել :

Կը յիշեմ դարձեալ՝ որ ինք կայցէր մերթ թաղին դպրոցն՝ որ դեռ նոր խաղաղած էր խառն ի

(1) Այդ ասեկախօսութեանց միուն ցերկայ էր ցաւե յոսից Խ. Պ. Միսաբեանց. աւարտումէն ետք դառնալով իր Խովի ունկրնդիին՝ բաւա, Ահաւասիկ մարդ մը որ 4-5000 զիւր լափած է, ու հարիւր հոգի հազիւ ունի ունկնդիւր : Ե՛ս խօսիմ եմ՝ հանի՞ հոգի պիտի գան :

խուռն մէթոսներու և կռիւներու կոծումներէն, և զոր պատասպարել կուզէր անհաւատութեան (իր իսկ բառով) ներգործութենէն: Կուգար ու ծայրագոյն խղճմտութեամբ կը քննէր զասագիրքերը, կը սրբագրէր անոնցմէ մէկ քանին, ներեալ ու անվնաս գիրքերուն մէջ՝ իր ձեռնագիր ստորագրութեաւսը կարձանագրէր հրամայեա՛շ և բառերը, կասկածելիքներուն մէջ ալ՝ հրամայեալ և սրբորութեամբ դասաւորիւն⁽¹⁾ կը գրէր. մաքուր բարոյականի ու եկեղեցասիրութեան յորդորներ կը կարգար աշակերաններուն, ու կը պատուիրէր ստոյիկեան աշխատասիրութեամբ ուսանիլ անդուլ, այնպէս որ աշակերտներն յանկարծական քննութեանց համար միշտ պատրաստ վիճակի մէջ գրտնուէին, վասն զի, կրսէր, ծանուցագրել պիտի տամ զպրոցին արտաքին գրանը վրայ՝ որ ո՛վ ո՛ք կամի՝ թո՛ղ ներս մտնէ ուզած ասեմն եւ իննէ շղար: Սաստիկ հակառակ էր ոտանաւոր գրելուն, Խ. Պ. Մխաբեանի համար կրսէր յաճախ. «Աղէկ ոտանաւորձի մըն է»: «գրածներն իրմէն աղէկ են⁽²⁾»:

(¹) Այս գրաննական պատճօնք. զոր եւ ոչ ումեք լանճարարեալ կը գործադրէ ինքնիշխանաբար իմն, կը կատարէ մեծ տունեու մէջ ալ՝ մանաւանդ ինն հայերուն քելարութեամբ: Վսեմ. Նորասունկեան Գաբրիէլ էփենիի պատանեկան ընթերցանութեան գիրքեր՝ նախ Տէրոյեցի իննութեան կանցնին եղեր՝ ըս հրամանի հօրը, եւ որ մը արգիլե է կարդալ Թափառական հրեայն իբեւ գայթակղեցուցիչ գրուած: Սյայէս ուրիշ տուներ ալ:

(²) Այս կարգի ստիտութիւններ շատ կը պատմուին իր վրայ. օրինակի համար՝ Նիկոմիլիայի համար ըսելը թէ «Անի՛ քաղաք է», եւ Օսեանի համար՝ երբ կը հարցուի թէ ի՞նչպէս մարդ է — Տղայ է, ղեւ Աստուածը չէ՛րկով կը գրէ: — Զի Օսեան իր սչ զոյն հասակին մէջ ալ շարունակած է՝ ըս Ուղղախօսութեան՝ Աստուած գրել:

Հանապազօր աչքէ կանցունէր օրուան օրա-
գիրները, ու կրօնքի կամ բարոյականի դպչող խո-
շոր գեղծում մը եթէ դիտէր՝ չէր դիմանար. ան-
պատճառ բան մը գրելով հրատարակութեան կու-
տար:

Ամենայն մարդասիրութեամբ կրնդունէր զին-
քը տեսնելու հետաքրքրուողներն՝ ըլլայի՛ն թող
կարի՛ անտիականներ կամ գեղջուկներ, և առանց
խոժոռելու կը գոհացունէր հարցասէրները:

Հետեւեալ զուարճախառն միջադէպն ալ կը
պատմեն իր վրայ:

— Օր մը՝ երբ բողոքական ընկերութեան մը
մէջ՝ միամիտ ռամիկ մը կըսկսի գովարանել պատ-
ուելին իբր ամէնագէտ. խորագէտ երէց մը կըսէ
թէ պատուելին բան մը չգիտէ, նոյն իսկ Հայր-մե-
րը գոց չգիտէ. գնա՛ փորձէ ու տե՛ս, հարցո՛ւր
իրեն թէ Հայր-մերին մէջ քանի՛ հատ այք կայ:

Միամիտը կուգայ փութով պատուելիին, որ
այսպիսիներու կարեւորութիւն տալու չափ նախան-
ձաւոր ալ էր, և կառաջարկէ այդ գեղջուկ առեղ-
ծուածը: Պատուելին կ'աճելով «գնա՛», կըսէ մար-
դուն, հասկըցի՛ր քեզ զրկողէն՝ թէ ո՞ր Հայր մե-
րին մէջն են այդ հարցուած այքերը, հայերէնի՛ն
թէ տաճկերէնին (որովհետեւ այն ատեն տաճկա-
լեզու հայատիպ Հայր-մերներ կային ժողովուրդին
մէջ), և եկո՛ւր պատասխանդ կառնես»: Մարդը
կը մեկնի, և մէյ մըն ալ չերևար:

Ու պատուելին՝ անշուշտ ասդին համբելու վրայ
կըլլայ հայերէնի՛ն ալ տաճկերէնի՛ն ալ այքերը:

Բաւական հզօր կիրք, թիւով քիչ և բառին ոչ բարոյական իմաստովը, տիրած էին իր վրայ իր բովանդակ կեանքին մէջ: Այդ կիրքերուն աւմէնէն հզօրը կը թուի իր ընթերցասիրութիւնը:

Իր ծերութեան մէջ հետզհետէ աճած է այդ կիրքն՝ առանց պատճառելու իր վրայ մարմնական անկում. երբէք տեսած չենք Տէրոյննցն ակնոցով:

Իր վերջին տարիներուն զլխաւոր զբաղանքն էին, ըստ այսմ, կարդալ անդադար ու գրել՝ գլխաւորապէս իր Եկեղեցական պատմութիւնն և մերթ ևարճ անց իր դրացիներուն հետ:

Սօսակցութեանցը մէջ կը շողացունէր զուարճարանութիւններ ալ, որ կը կրէին իր լուրջ նկարագիրին դրոշմն՝ անհասկընալի ըլլալու չափ հատու և քողաւոր: «Եսայի»ի մը վրայ խօսք կըլար օր մը. «Դուն ի՞նչու անունը կուտաս, թո՛ղ ինքնիրե՛ն ըսէ» մնջեց պատուելին, և շարունակեց կարդալ:

Հինօրեայ բայց մաքուր կը հագուէր: Իր գիրքերուն մէջ երբէ՛ք մատիտ խաղցուցած չէ ուրիշ մատենամոլներուն նման, երբէ՛ք չէ շեղած իրեն համար գծած կարգապահ ճշդութենէ մը եւ անդատին տնօրինած կենցաղականօնէ մը:

Վերջին ժամերուն՝ վարած է հիւանդկախ թերառողջութիւն մը՝ հետեւանք իր նստուկ կեանքին, որ մաշեցուց իր յաղթ կազմը: Անկողինի ծառայած օրերն անգամ չէ հաճած պահաւորոյժ ըլլալ՝ միտ չդնելով իր սիրելի բժիշկին Տօքթ. Մա-

նուէլեան փաշայի յորդորներուն : Եւ իբրեւ տարի մը իմաստուն լուծեամբ անցուցած է իր վերջին օրերը՝ շատ քիչ խօսելով :

Կը պատմուի նաև՝ որ իր վերջին օրերուն այլ եւ այլ պատճառներով ուզած է առանձնանալ Արմաշի վանքը, և հոն վերջացունել իր ծերութիւնը միայնութեան մէջ, սուղուելով զբական զբաղումներու եւ ներանձնական կեանքի խորերը, մեկուսի այն աշխարհէն՝ որուն մէջ ընդ երկար մղած էր հոգեւորին պայքարը . բայց իր մօտիկները չեն թողած : Յետ մահուն՝ իր որդիները երեք չորս հարիւր կտորի չափ իտալերէն ու ֆրանսերէն հատորաւոր գիրք⁽¹⁾ նուիրած են իր անունով այդ վանքին մատենադարանին :

Մատենաներուն ճակատը տպուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը .

Յիշատակ մատենադարանի

Դպրեվանոց Չարխափան Աստուածածնի

Ի գոյնց հանգուցեալ Տերոյեց պատուելիի,

Եղեալ յամի Տեառն 1889 ի 20 Հոկտեմբերի:

Երանի՛ որ ունի յիշատակ ի Սիօն:

Իր միւս ձեռագիրները նամակներն ու ա՛յլ յիշատակները՝ կը գտնուին իր որդիներուն քով Երուսաղէմի վանքն և աստ անդ⁽²⁾ :

(1) Իր մատենադարանէն: Եւ ամէն օտրի ի փոխարէն այս յիշատակաց՝ յատուկ հոգևանգութեան պատճօն կը կատարուի նոյն վանքին Եկեղեցից Յովն Էրոյեցցի համար՝ Ս. Քարգմանչաց Ասիակայ եւ Մեսրոպայ տօնին:

(2) Երկու երեք կտոր մեր հովր կայ. նոյնչափ ալ Գեր. Տ. Յովհաննէս Մկրտեան Հօր հով տեսած ենք:

Կենթադրուի՝ որ այսարհի նրբութեանց ու ընկերական բարեձեւութեանց՝ էթէ ոչ անգէտ՝ գէթ շատ կարեւորութիւն տուող չէ եղած Տէրոյնց։ Ինք ալ՝ գրող կարգացողներու շատին նման, առանց թաքուն քովընտի պատճառի, ցուցած է իր սովորութեանցն ու յարաբերութեանց մէջ այն փիլիսոփայական անհոգութիւնը, որ իրր ընդհանրապէս երեւցած է գաղափարական անձերու վրայ։ Բայց առհասարակ յարգանքով ու բարեձեւութեամբ կը խօսէր իմաստասէր մարդերու հետ՝ ըլլային անոնք կարի՛ գեղջուկ։ Անողոք էր իմաստակներու դէմ ու՝ առանց միտ դնելու երկրորդական պատշաճներու՝ կը հարուածէր շեշտակի՛ որոնք ալ ըլլային։ Իր բնական վերջին տունը⁽¹⁾ շատ պարզ և շունեւոր ալ էր, ուր իր հուսկ կենակիցն էր երէց որդին ու միակ սպասաւորուհի մը՝ Սկիւտար Սելամիյէ թաղին ետին թիւ 35 :

Իր վերջին օրերուն հիւանդութիւնն եղած է, ըստ բժիշկին, աղեղարձ, իսկ ըստ իր կրտսեր որդւոյն՝ ուղեղային անդամալուծութիւն, որուն տեղի տուաւ վերջապէս իր հուժկու կազմն՝ 1888 յունիս (24) ամիսին Հիւզչարքի⁽²⁾ օր մը՝ անշուկ մենութեան մը մէջ։ Լոխն վախճան շունեւոր այլ գուարթ ձերութեան։

Իր հուսկ ժամերուն ունեցած է անդորր անգի-

(1) Պասուելին իր արդար վաստակոց արդիւն՝ երկու տունի տէր եղած էր, որ այրեցան Եէնի Մահալլէի կրակին։ Սյո տուները, կրտսէն, ձեմարանի կարգն էին՝ որոնք եկեղեցիին եւ այլ բնակայական տներու մը հետ՝ վաճմ մը կը յօրինէին այդ խմբակը։

(2) Գարձեա՛լ՝ Իպոկրատեան կոճակ։

տակցութիւն մը՝ իր անխօսուկ հողելարքին մէջ կարծես մրմնջելով Ատախընի պէս «Տեսէ՛ք. հաւատացեալն ի՛նչ խաղաղութեամբ կը մեռնի⁽¹⁾» :

Իր յուզարկն ալ, որուն ներկայ էին Պոլիսի գրեթէ բոլոր եկեղեցականներն և իբր ո՛չ ոք իր արուեստակիցներէն, բացառելով միայն Խ. Պ. Մխաթեանն ու Տ. Յովն. Հիւնքեարպէլէնտեանը, տեղի ունեցաւ քրիստոնէական պարզ շուքով :

(¹) Մահուրնէն ետք, բժիշկ մը խնդրած է գանկը՝ զննելու համար, բայց բնութիւնը (որդին Ա. Տէրոյեցց) զրացեր է. ու ադէ՛կ ալ *հ ըրեր* : Հին ասեցներէ հետէ՝ «Արեւելեի մէջ անդամատուրիւն եւ դիագնոստիկոս գաւրէլի բան մը նկատուած է, բերես կարի՛ ալ բնագրեցիկ իրաւամբ :

Ահա ասիկ Ա. Տէրոյեցցի նամակը Տօք. Թորգոմեանի ուղղեալ :

Իւսկիւսար, 5 Յուլիս 1888

Եարգոյ եւ Ազնիւ բարեկամ իմ

Մեծ. Տէր Տօք. Վահրամ Թորգոմեան

Սասցայ Ձեր ցաւակցական գրութիւնն որով կառաջարկեք ողբացեալ հօրս գանկը բանայով ուղեղը կշռել :

Հայրս իւր բազմադիմի հմտութեամբն, զոր Դոմէ եւս շաւ գիտցած էք գնահատել, երբ աշխարհի ականաւոր լիսնոց կարգը դատուելու համար իւր ուղեղին ծանրութեան չափն անհրաժեշտ պայժան ունենար. եւ երբ գիտութիւնն արդէն հաստատած չլիար՝ քե այն կարգի արանց ուղեղն հասարակ մանկանացուաց ուղեղէն ծանրագոյն ըլլայ սովորութիւն *ե*, յայնժամ կը հաւաստեմ Ձեզ, առանց ամենեւին դիտողութեան կրնողուեկի Ձեր առաջարկը. քեւս դոմէ ինքնին ծանր ըլլալը կը խոստովանիմ. մտնաւանդ քե չեմ կարծեր որ այդ գործողութիւնն անձնականապէս Ձեզի նոր արժանիք մը կարենայ յաւելուլ :

Ընդունեցեք յարգանացս անկեղծ հաւաստիքն, որ եմ եւ մնամ միշտ Ձեզ

ԱՏՈՒ ՏԷՐՈՅԵՆՑ

Եղիա էֆ. Տէօփրճիպաշեան (Գրասէր Ատոմ) գե-
րեզմանատան մէջ խօսեցաւ դամբանական մը^(*) սա-
նշանակելի վերջաբանով «Մեծ մարդոց դագաղը
լուռ կիջնէ ի փոս⁽¹⁾» :

Օրինական կեանքի տարօրինակ վերջաբան՝
ինք Տէրոյնց իսկ գրած է եղեր իր ինքնակեն-
սագրութիւնը, զոր ջնջե՛ր է ապա : Եթէ այսպէս
չըլլար՝ ո՞վ, այսքան խիզախ քայլերով, կը հա-
մարձակէր դեգերիլ այդ լուռ փոսին շուրջը . . . :

(*) Շնորհակալ ենք մեծապատիւ հրապարա-
կագիրէն, որ՝ քիչերու հետ՝ ինք ալ հաճեր է
գրաւորապէս պատասխանել մեր գրաւոր խնդիրին՝
Տէրոյնցի վրայ տեղեկութեանց ու դնահատու-
թեանց՝ իր հետեւեալ գիրովը .

« . . . Տէրոյնց Պատուելիին վրայ դամբանա-
կանս կը խնդրես, որ հրատարակուեցաւ ժամանա-
կին Երկրագունտի մէջ . . . Ես ինծի կուրախակցիմ
որ Պատուելիին գերեզմանին վրայ խօսելու դա-
դախարն ունեցայ . Մեր սկոլաստիկ շրջանին հսկա՞ն
էր : Ժամանակակից կղերին հմտագոյն անդամք ի-
րեն աշակերտած են, ու ինք հայագէտ եւրոպա-
ցիներուն պատգամ էր . Պալեան կարապետ ամի-
րային համար այն եղաւ ինչ որ Ռուսինեան՝ Պալ-
եան Նիկողոս պէյին համար : Ու Մէարիֆի մէջ
հաստատուելիք թարգմանութեանց դիւանին՝ Պատ-
ուելի՛ն միայն արժանի համարուեցաւ պետ կար-

(1) Իսկ դամբանականը խօսեցաւ՝ Ս. Խաչ Եկեղեցիին
մէջ՝ արդի վեհ. Ս. Կարուղիկոսը :

գուելու բովանդակ Տաճկաստանի գիտուն լեզուագիտաց մէջ, իր Թուրք ախոյեանն Ահմէտ Վէֆիգ պէյ պաշտօնի վրայ գտնուելով կամ Ահմէտ Վէֆիգ պէյի վրայ Պատուելիին նախընտրութիւն տրուելով: Կարծեմ թէ յետաձգուեցաւ թարգմանութեանց դիւանի կազմութիւնն⁽¹⁾, այլ երեւակ-Չոհնաշի խմբագիրը թարգմանելէ չդադրեցաւ: Միայն աստուածաբանական վիճաբանութեանց մէջ հեղինակ եղաւ Տէր Կարապետեան Պրուսացի Պատուելին: Այլ Տէր Կարապետեանը կարկեցաւ Տէր Կարապետ Շահնազարեան վարդապետին առջեւ, որուն հալածիչն ըլլալու տխուր փառքն ունեցաւ: Աստուածաբանական նիւթերէ դուրս արդեօք մտածեց Չամուրճի Պատուելին: Ապացոյցը չտուաւ, չգրեց (կամ միայն իր վիճաբանութիւնները): Եւ մտածելու այնքան անկարող եղած է, որ Մեծին Բասկալի մտածութեանց ամէնէն հանձարազօր մտածութիւնները զանց ըրած է թարգմանութեանը մէջ: Հաւուս՝ Պէշիքթաշի աւագերէց Տ. Յովհաննէս քահանային՝ գիրքերէն ինծի ժառանգութիւն ինկաւ Բասկալը, բայց այն վսեմ մատեանը հայերէնին մէջ այնքա՛ն ռամկացած էր՝ որ ռամիկ մարդու մը տուի նուէր: Եւ իրառուին համար Աստուծոյ անունը բա՛ւ էր, մնացածին ուշադրութիւն չէր կրնար ընել. ա՛յն penséesերն, որոնք դարուս ամէնէն կրանիդեան անաստուածները կը խռովեն:

(1) Ես անգամ անուանեցայ այդ դիւանին, որ Միւնիք փառայի նախաբարութեան օրով կազմուեցաւ եւ սկսած էր քարտերէնէ տանկերէնի քարգմանել բնական պատմութիւն, երբ արիւն բուֆի:

Բայց այդ մարդն իր ժամանակին տիրապետե-
էր: Մեր ուսումն սկանք, նոյն իսկ Փարիզ տե-
սողներ, Պատուելիին անունովը կերդնուին: Արիս-
տոտէլի տիեզերականութիւնն ունէր: Յետնական
այդ հեռապատկերին մէջ յափշտակութեամբ կը
դիտեմ, ինչ որ ըսուի, վարժապետ մը, որուն
առջեւ ծունկի կուգան ամիրան ու Արքեպիսկո-
պոսը:

Միրիէլ եպիսկոպոսի ծնրադրութեան նման
բան մը չէ՞ այս . . . :

Բայց շատ խօսեցանք Պատուելիին վրայ. մենք
ալ (ինծի համար կըսեմ) իրբեւ պատուելիներ
չպիտի՞ նկատուինք ապագայ սերունդներէն, ա-
ռանց անոր հմտութեան և առանց անոր բաղդա-
ւորութեան — որովհետեւ դեռ ամիրայ մը սհտիւրիմ
վրայ զմեզ իր վերի քովը չնստեցո՛ւց. յառա՞ջ
կերթանք:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Փնչ որ կրբնանք կռտեկ ու խորհրդածել մասեհնագիր ու փիլիսոփայ Տէրոյեհցի վրայ՝ անդրադառնալով ցայսվայր յիշատակութեանց ու անձնական անգիր դիտողութեանց շեղջին վրայէն :

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԻՐ ՀՈԳԵՐԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋԸ⁽¹⁾

Մեր օրերն՝ ոչ ոք կրբնայ երկայնմտել կարդալու համար Տէրոյեհցի մը գործերը, թերեւս ալ ո՛չ ոք կը բարեհաճի պարզ աչքէ մը անցունել անոնց կարեւորները : Ժամանակին ոգին և շութափ ոճն՝ անհաշտ կը թուին այդօրինակ քննասիրութեան մը հետ : Անցած են հի՛ն օրերը :

Չենք կարծեր ալ՝ որ անկիւնի բանասէր մը կարենայ ձեռք ձգել այն կտրատ ծանօթութիւններն ու իրարմէ շատ տարբեր կերպով զրուցուած յիշատակները, որոնք՝ դժուարին դիմումներով և մեր շրջանէն դուրս անպարտ ճիգերով՝ ջանացինք հա-

(¹) Գործիս Թէ՛ առաջին Թէ՛ երկրորդ մասին մէջ՝ վկայագրուած են նաեւ կարգ մը հեղինակներ ալ, որ կրօնական հայեակով կասկածելի հոշակուած են. մենք անզանազանաբար յիշատակած ենք անոնք ալ՝ աւելի ձգում մը բերելու համար իրենց համամիտ համազգիներնուս :

ւաքել ու կարկըտել, և որոնց ներշնչութեամբ կը ձեռնարկենք գիրի տալ նաև իր վարքին ու իմացական ներքինին վրայ՝ առձեռն խորհրդածութեանց հանրական ճաշակներ:

Մեր առաջին պատմական մասին մէջ՝ թերեւս արժանէն աւելի կարեւորութիւն տալով իր գովելի կողմերուն եւեթ՝ կենսագրեցինք զինքը, Յովհաննէս Պրուսացի Տ. Կարապետեան Չամուրճեան Տէրոյնցը, որ ապրեցաւ իբրու դար մը և աշխատեցաւ, խօսեցաւ, գրեց ու ներգործեց դարու մը չափ՝ բոլորելով իր երկայնաձիգ անունին շուրջն այնքան գովեստ այնքան պարսաւ և այնքան երկար յուզումներ:

Հոգեգրութիւնն ինքնին դժուար և տարտամ աշխատութիւն մըն է, և բանն աւելի կը դժուարի հոս՝ ուր խնդիրը կը վերաբերի իննըսնամեայ առեղծուածային անձնաւորութեան մը: Չունենալով այնքան վստահութիւն հոգեբանական ներքսահայեցութեանց վրայ՝ յիշատակութեանց նորագումի մը բերումով և բարքի անեղծութեան ու պարզութեան նախանձախնդրութեամբ՝ կուրուագրենք հոս թեթեւակի՝ ինչ խորհրդածութիւն որ ներշնչեցին մեզի իր հոգեկանին վրայ մեր հետազօտութեանց այս արդիւնքը:

Քի՛չ ունինք արուեստական պատճառներ ալ, մանաւանդ շունինք լի ու լայն սիրտ, հոգեբանական ուսումնասիրութիւն անունով նորաբանութիւններ շողացունելու. մեր աւագ նպատակն է միայն նմանահանել՝ հռչակուած անցեալ դէմքի մը կոշկոտ ստուերներուն վրայէն՝ այն քանի մը

երեւեցուցիչ գիծերը, որ իրապէս կը յատկանշեն զինքն ու իր ժաֆանակը, և որոնցմով՝ իբրեւ կենդանի օրինակով՝ հնար է արծարծել արդիներուն մէջ լուրջ աշխատասիրութեան ոգին, սկզբունքի մեծութիւնը, և յորդորել անոնք ի ծանօթ բարին: Ա՛յս է մեր նկատած գլխաւոր դիտումն, և զա՛յս ալ կը սպահանջէ ենթակային հանգամանքը:

Երբ ի՜հաց տուիւք իր ժամանակակիցներէն փորձ անձնաւորութեան մը⁽¹⁾, որուն հետ Յ. Տէրոյնց ունեցած ալ էր յամառ կռիւներ, թէ ձեռնարկած ենք գրել բան մը իր վրայ՝ հաղորդելէ ետեւ քանի մը տեղեկութիւններ՝ այսպէս ապսպարեց մեզի շեշտելով «Չըլլա՛յ որ ընդդիմահարիք հասարակաց կարծիքին. մե՛ծ մարդ էր, բայց աւելի մեծ կըլլար եթէ չհակէր այն կողմը:»

Տէրոյնցի վերաբերումով ունէ՛ր այս յանձնարարութիւնն յատուկ նշանակութիւն: Ակնարկեալ կողմն իր կրօնական ձգտումներն էին: Չիկա՛յ մէկն՝ որ իրեն չափ բամբասուած ըլլայ այդ կողմէն. չիկա՛յ սակայն մէկը, որ իր ի՛նչ և է կողմովը շեղած չըլլայ հասարակաց կարծիքէն: Տէրոյնց ընդհանրական քրիստոնէայ մը՝ կրօնք մըն էր իր բուն կողմովը, և կրօնքն՝ իբրեւ *սրիտուր գոյութեան*՝ մարդուն էութիւնը միւս կիսամասն իսկ է: Ամէն մարդու համար, կըսէ Մաքս Միւլլէր, իր կրօնքն՝ եթէ ստուգապէս կ, հաւատայ անոր՝ իր ինքնութենէն անբաժանելի բան մըն է, անզոյգ միակ բան մը՝ որուն ոչ մէկ բան կը

(1) Կ. Ս. Իւթիւճեան, Խմբագիր տնօրէն Մասիս լրագրոյ:

նմանի, որուն տեղը ոչ մէկ բան կըրնայ բռնել⁽¹⁾ :
Տէրոյնց ալ՝ իբրև ստուգապէս ու արամախոհա-
բար հաւատացող կրօնքի մը՝ չէր կրնար իր այդ
կողմի մասին բացառութիւն մը կազմել՝ իրերու
սնօրինեալ ընթացքին մէջ ու չյարիլ անխորօքէն
ինչի որ կրօնական է :

Գալով հասարակաց կարծիքին՝ նշանակեալ
յանձնարարութիւնն ունէ՛ր յատուկ կշիռ Տէրոյնց-
ցի վերաբերումով :

Հանրաբար ըսելով՝ հասարակաց կարծիք ըս-
ուածն իբրև միշտ աննպաստ եղած է իրեն նկատ-
մամբ, որ և իր կարգին շատ կարեւորութիւն
տուող մը չէ եղած «հասարակաց կարծիք» ըսուա-
ծին : Սկզբունքով անհա՛շտ «Չայն բազմաց ձայն
Աստուծոյ» պատահական առածին՝ ինք իր հրա-
պարակային կեանքին մէջ արձանացած էր անվը-
կանդ հերոս մը այդ կարծիքին դէմ : Գրեթէ ա-
ռանց զինակիցի, Ուրատ կոկլիտ մը՝ թու՛մր կա-
լով միայնակ ժամանակին նորամուտ կարծիքնե-
րուն դէմ : Մարմնացո՛ւմ հին և լուրջ ոգիի մը,
Տէրոյնց՝ իր շրջավայրին գրողներուն մէջ, բացա-
ռելով քանի մը Մխիթարեաններ, եղած է ամէնէն
բազմահմուտ և բազմայեզու մատենագիրը : Ոչ
ոք ալ Տաճկահայերուն մէջ՝ իրեն չափ գիրք կար-
դացած ո՛չ ոք ալ գրած է իրեն չափ գիրք :

Խելահտել իր լայն հոգեբանութեանն հանդերձ
ակնարկեալ կողմովն և նկարագրել զայն վերլու-
ծաբար՝ դժուարին կը թուի ի սկզբան անհնար ըս-

(1) Մաքս Միլլեր, ի Պատմութեան կրօնից, յառաջար. 17.

ուելու աստիճան, մանաւանդ անոնց՝ որ տարիքով
ու ժամանակով հեռու են իրմէն բաւականապէս :
Այլ ակնարկ մը նետելով իր քանի մը երկերուն՝
մանաւանդ իր նախնական կրօնային կրթութեան
վրայ՝ շուտ կը հարթի այդ երեւակայական դժուար-
ութիւնը, և կիմացուի նոյնհետայն որ՝ ինք, իր
սկզբնական օտարութեամբեանց միջոցին, թար-
թափելէ ևտե ատեն մը կարգ մը նախընթացութե-
րու և վերլուծութեանց մէջ՝ ինչպէս նկատած ենք
Ա. մասին վերջը. կա՛մ մղեալ ժամանակին և շուրջ-
որհարին երկիւղած ոգիէն ⁽¹⁾, կա՛մ ազդեալ իր իսկ
ներանձնական տեսիլներէն՝ ապա ուրեմն տուած է
գաղափարական կայանք մը՝ իր հասուն տարիքին՝
սահմանափակելու իր մտային ամբողջ գործունէու-
թիւնն եկեղեցական պարունակին մէջ՝ առնելով հոս
եկեղեցական բացատրութիւնն իր լայնագոյն նշա-
նակութեամբ :

Իբր ամբողջապէս հին ու նոր կտակարանի հայ-
բապեաներու և եկեղեցական ժողովներու ատաղձ-
ներովն հիւսուած իր քրիստոնեայ խոկումներուն
ատեանը՝ շէր կըրնար տալ ուրիշ կայանք, թէպէտե
իւր երիտասարդ ամերուն ցուցած ըլլայ բաւական
ատեն բաւական ազատամտութիւն : Իր հոգիին
սկզբնական պաշտամունքին բուն առարկաներն
եղած են՝ Արրահամ, Իսահակ, Յակոբ, Մովսէս,
Յեսու, Յիսուս, իրենց օրհնեալ գործերովն ու մաղ-
թանքով. Եսայի, Դաւիթ, Աւետարանիչք, Առաք-
եալք, Որոգիներէս, Կիւրեղ, Աթանաս, Ոսկեբերան,
Օգոստինոս, Տերաուղիանոս, Լուսաւորիչ, Սահակ,

(1) Տե՛ս 160րդ էջը :

Խորենացի, Նարեկացի, Շնորհալի, Պոսիւէ ու նաևն-
ները: Անո՛նք փակած են իր փիլիսոփայական թար-
թափումները, անո՛նք կնքած են իր բնիկ ու եկա-
մուտ ձգտումները: Անո՛նք եղած են առանցքն իր
ներքին համոզումներուն, որչափ որ ալ յիշեալ
եկեղեցական ու աստուածաշնչական անձերէն զատ՝
ստացած ըլլար ուրիշ բազմակողմանի հմտութիւններ
ալ, զի հիներն աստուածարանութիւն ըսելով՝ կի-
մանային գիտութեանց բովանդակութիւնը:

Իր ատեններն՝ հայ եկեղեցին, լծորդ յունակա-
նին և անոր նրբամիտ արձակութեանց և հեռու
արեւմտեանին կալուկապ փարդապետականութենէն՝
ինչպէս ցարդ, չէր գծած իրեն համար տեսական
ճշգրտալ սահման մը անարտուղելի. սահման մը ժա-
մանակակից լայն բերումներուն համեմատ ընդար-
ձակութեամբ, որ կարենար գոհացունել զարգաց-
եալ նոր միտքերուն ալ ձգտումներն ու պահանջքը.
այլ կը շարունակէր անյարդար հին աւանդականու-
թեամբ մը՝ զգուշանալով հաւասարապէս աստուա-
ծարանական մեթոտեալ նրբութիւններէն ու նոյն-
ձեւութեան յանդուգն փորձերէն, որ երբեմն կու-
գային շիտթել զինքն իր պարզ ձևին մէջ՝ հատուա-
եալ (կաթոլիկ, բողոքական ևլն) հասարակութեանց
միջոցով: Նոյն ժամանակը դարձեալ՝ արեւմտեան
եկեղեցին ալ չէր ճարտարատած այն հոգեւոր
քաղաքականութիւնը, չորով կը քաղէ մարդկային
խմացական ճիգերուն միշտ կենդանի աղբիւրէն՝ ինչ
որ օգտակար կը թուի իրեն ներկային ու ա-
պագային համար: Ներկայացեալ ու կուտա-
վարեալ յանձին Պիոս Թ.ի՝ կը մերժէր անողոք

հեղինակութեամբ ամէն թոյլառուութիւն, ամէն նուրութիւն, գուրգուրայով միջինդարեան հասածնեբու և բացարձակ աստուածպետութեան մը վրայ :

Այն հաշտ ու հաղորդական ոգին, որ մեր օրերն իմաստութեամբ թոյլատրեցաւ յանձին Լէոն ԺԳ ի արև տեսան Եկեղեցիին մէջ, և որով հոռմէական կղերին ինչ ինչ բերումներն ալ տածելով՝ Ստրատուսի, Պրիւնոյ Պոէրի և Թրնանի գործերէն իսկ վկայագրութեան աստուածաբանական մատեններու մէջ՝ դատապարտուած էր այն ատենի վատիկանեան իմաստութեանէն. ինչպէս կըսէ անանուն գրիչ մը « Հիմա՛յ է որ այդ իմաստութիւնն սկսած է լարուիլ իր ամէն դիրքերուն մէջ յԱրևելս, բանակցութեան մտնել այն ամէն միութեանց հետ, զոր հերետիկոս կը համարէր, սեղի տալ հազարամէկ կէտերու և ինդիրներու մէջ՝ միշտ նոյնը մնալու իր ոգիովը (1) » :

Մնած այդ հին կաթոլիկ և մանաւանդ որթոտոքս եկեղեցիներուն անփոփոխականութեամբն (immutabilité), ընդգրկած ազգային վաղընջուց եկեղեցիին և միւս եկեղեցիներուն վերաբերումով՝ ըստ էականին՝ գործօն դեր մը անխտրական, լուսաւորեալ անդա՛մ Լուսաւորիչի եկեղեցիին, այլ ձեռնընդխառն Յոյնին և իրաւախօհ Հոռոմին հետ՝ նորերէն նախ Տէրոյե՛նց (2) կըրցած է յղանալ ընդ-

(1) Տե՛ս Rétablissement du pouvoir temporel du Pape էջ 69-70 : Տպ. 1885 Paris-Bruxelles. Եւ այս քաղաքականութեան գոտին ու վարիչն էր ինք Լէոն ԺԳ. « Պապերուն ամէնէն քաղաքագէտը՝ բառին ամենաբարձր և ամենամաքուր առումով » : Տե՛ս իր վարքը Léon XIII intime, (Julien Narfonf. էջ 190) :

(2) Կըսեն Թէ հայուծիւնն իր ընդհանրական այս ոգիին մէջ

հանրական եկեղեցիի մասին ու փաստաբանել այն քարձր ու լայն ըմբռնումը, որ ընդհանուր քրիստոնէութեան ըմբռնումն էր առաքելական նախնի դարերուն: Այդ արձակ գազափարը, զոր ժողովուրդը կը դաւանի ու կը պաշտէ՝ առանց իմանալու և գործադրելու, և զարգացեալը կիւսնայ անզանսզանսար իմն և առանց պաշտելու ժողովուրդին հաւասար ջերմեռանդութեամբ՝ ինք Տէրոյնց նախ եղաւ՝ որ փաստաբանեց երկայնատութեամբ, ջատագովեց ու պաշտեց մինչև իր հասարակ յետին ձևերովն իսկ: Նալեանէն ետև՝ ոչ ոք պատուելի էֆէնտիին չափ (1) հմտութեամբ թեր կեցած է սկզբնական այդ լայն տեսականին. ոչ ոք իրեն չափ տքնած է՝ ազնուացունելով տիրող իրականը (գործնականն) այդ տեսականին վրայ՝ յստակել զայն ու հանրացունել այնպէս, որ Լուսաւորչականը միայն իրր հայ տարբերի միւս եկեղեցիներէն: Ասոր համար ալ՝ ո՛չ ոք իրեն չափ ձաղուած ու դատափետուած է ժամանակին անհամբոյրներէն ու տգէտ անհաշտներէն, որ ռամիկին պատճառաւոր կիրքերն ու խորշումներն յօգուտ ի կիր արկանելով՝ կը գրգռուէին իրեն դէմ, գրեթէ միշտ անվայել որակում-

այնպէս զատուցեալ իմն էր, որ երբ լատին ֆրանսացի կամ իտալացի ծանօթ կաթոլիկ եկեղեցականի մը պատահէր՝ ակնածութեամբ կը խոնարհէր ձեռքն համբուրելու՝ իրր աշխարհիկ քրիստոնեայ, բայց երբ տեսնէր հայ կաթոլիկ վերապատուելի մը՝ չէր զիջաներ ազոր՝ բացառելով միայն բանի մը Միտիճարեան բազմահուտ վարդապետները:

(1) Պոփորական պատուելիներէ իր անհամեմատ գերազանցութեանն հաճար՝ բարեկամք կը ձայնէին զինքը Փատուելի ԿՔԻՆՅԻ:

ներս'վ անգամ . . . Սորադէտ աստուածաբանը քաջ
կը հասկընար անոնց ոգին . այլ իրենք չէին կրնար
հասկընալ իրեն , որպէս զի չըսենք՝ չէին ուզե-
հասկընալ . վասնզի չունէին ո՛չ իրենց շափ կրօնք
և հաստատամտութիւն , ո՛չ իրեն շափ հետութիւն ,
ո՛չ ալ թերևս նո՛յնչափ քրիստոնէական ճիւղնու-
թիւն : Չէին ալ կրնար՝ կուսակցութեան և ընթա-
ցիկ յոյսերու ա՛ման այդ մարդիկ՝ երկայնմտել ու
աշխատիլ ձեռք բերելու համար եկեղեցական ծա-
նօթութեանց հանգոյն պաշար մը երգիծուցիչ ,
որ ո՛չ շահաբեր էր իրենց համար ո՛չ ալ այնքան
դիւրաստանայի :

Առանց ըլլալու աստուածաբան՝ դժուարին է ,
կրնինք միւսանգամ , պատկերացունել աւելի վեր-
լուծութեամբ աստուածաբանին հոգին , որ ունէր
իր անմեկնելի մութ կողմեր : Պատկերացունել մա-
նաւանդ հոգեբանական այն անտես սեւեռու՛մը , որ-
մէ արձակած ալ է ինք դէզ մը երկրորդական ներ-
հակներ , մանաւանդ 1841-էն առաջ ⁽¹⁾ , հո՛ն ժողո-
վրդամիտ , հո՛ս նուիրապետական , շատ անգամ
ա՛յնքան բարեպաշտ ու աւանդապաշտ , որ միտ-
քիդ մէջ կասկածներ կը ծնին իր անկեղծութեան
վրայ : Իրրև շուսաւորեալ քարեպաշտ մը՝ ապա-

(1) Ինքն իսկ է նախ Սարգմանդը ժընէվցի ֆիլիսոփային ար-
ձակ մէկ գործն 1829 ին յևտարագար՝ պարզ և վայելուչ գրա-
բառի . ու ֆիլիսոփայական և աստուածաբանական ներսուն մեկ-
նուծիւններով , Սոնէլսքիւօյի Մեծուրիւն և Եւուագում Հոռո՞
վայեցուցն 1833ին և Բամբուշի իտալացւոյն ստուար մէկ գործն
անխորական 1835ին . երե՛քն ալ զեռ ձեռագիր , երե՛քն ալ ընտիր
ու արձակ գործեր :

վայր՝ ներելի կը թուին իրեն այդ ներհակները : Այդ հայեակէն՝ բաւականապէս կը մեկնուին ալ իր գրական գործունէութեանց բարդ ու կնճռոտ փուլերը . սակայն խորապէս զննելով կը գտնենք՝ որ Տէրոյննցի համար առտուածարանական սկզբունք, իբր երկրաչափական գիծեր, շունչին լայնութիւն, եւ ձևերն ու եզրերը, իրրեւ շափական կէտեր՝ շունչին տարածութիւն. անոր համար՝ առտուածարանորէն ոչ մէկուն կը ներէր, և անոր հաւար ալ նախկին հայեցուածով դժուարի պիտի երեւին քննասկի մը՝ իր խիստ օրինականութիւններն ընդդէմ ժամանակին այլընկալութեանց և թուլութեանց . որոնց քիչերն ունէին լուրջ հիմ, և առիթկուսակցական վազանց գիմակներ էին քան անսրնքոյր բուն գէմքեր : Այդ պիտիներուն հանդէպ՝ Տէրոյննց անողոք էր, գրեթէ միշտ Սամուէլ մը ընդդէմ Սաւուղի, մակարեան կուուող մը ընդդէմ արեւմտեան գողափարներու, որ կածանցէին անընտրաբար նորերուն մէջ . աներկյալ նկարի մը ընդդէմ օրրստօրեայ դրութեանց, որ կը փաստաբանուէին քովրդի կիրքերով ու բանաստեղծօրէն իմն, և անցունելէ ետեւ սրբազաններու կեանքը՝ կը սուգուէին՝ բողբոջեցունելով իրենց ետեւէն նորեր :

Պատեական ու բարոյական նայուածքով՝ բանաքննութիւնը կը ընայ լիով իրաւունք ապ իր փարիսական այդ ամբութեան, որ այնպէս պարունակեալ բերանած էր աստեղծութեան գաղափարը կրօնքի գաղափարին մէջ՝ զի չէր ուզեր անցնել նկեղեցիին ամէնափոքր նշանախեցէն իսկ :

ու թեր կը կենար անոր եկեղեցականներէ՝ն աւելի նախանձայուզութեամբ, Ինք՝ իրրեւ փաստաբանն իր եկեղեցիին՝ ստիպուած էր նաև չքմեղաչունել հրապարակի վրայ տգիտութիւնն և թերութիւններն իր ատենի եկեղեցականներուն, որոնց հարիւրին ութսունն անկարող ու ձեւական մարդիկ էին. հո՛ս էր մանաւանդ որ նեղը կիյնար իր ուղղամտութիւնը⁽¹⁾, և հոս էր որ կըստիպուէր ինք իր դէմ բաներ մը ընել: Միտական ու վարդապետական այն անփաստ խտրանքն և դիզանքը, որ հին հայ վարդապետներու և վանապետներու (հանաւանդ արեւելեան վանապետներու) շրջահայեցութեամբ ու կրօնասիրութեամբ պահուած էին խնամաբար և անողոքօրար՝ իրրեւ պատուարներ արտաքին ինչ և է ձուլուի դէմ՝ ունենալով իրենց հակիրճ և հատու փաստը միայն իւզանդական ջերմեանդ յոյն կղերին նմանութեան մէջ՝ դարձած եղած էին Թրդ դարի մայրաքաղաքիս ժողովուրդին վիճասէր ու դատարկակեաց մասին մէջ՝ անձնական կիրքերու շուրջառներ, ճարտարխօսական սնտփառութեանց պատրուալներ, խռնուածքի ամհութիւններ սնուցանող հանդերձանք մը՝ փայփայելով ստեպ կղերին փառասէր ու անարժէք մասին անչչուկ գո՛ունակութիւնը, որով և ինչ որ ի հնումն եկեղեցական շրջանակեալ ամբողջութեան լուսապսակ սահմանակալ երանգ մը

(1) Ինչինք իր ձեռագիր նամակնէն մտտ մը, որոնց մէջ դառնապէս կը բողոքէ եկեղեցականներուն անօրբերութեան և զեղծութեանն դէմ, և կը յայտնէ մերժ գաղտ ըստբանք իր անոնց քեր կենալուն համար:

նկատուած ու իբր այնպիսի պաշտպանուած էր՝ նորին մէջ դարձաւ եղաւ աշխարհիկ և զարտուղի կիրքերու պոռոտ պատճառանք մը: 184 էն ի վեր՝ 18րդ դարի ֆրանսացի փիլիսոփաներուն զաւեշտախառն ոճովը և հեգնող ոգիովը սնած երիտասարդներն ու սկեպտիկ տարեցնեբը՝ որ գիտէին եկեղեցիին այս տկար կողմերն՝ իրենց համարձակ քննադատութիւններովը կը յարձակէին հայ կղերքին հետ Պատուելի Էֆէնտիի՛ն ալ վրայ՝ ամէն անգամ որ ինք ձեռք կը զարնէր պաշտպանել անոր և ամէն անգամ որ պահպանողականներու ազդեցիկ պետեբը՝ — Պատրիարքներ, Տատեան, Պալեան, Սուրենեան, Նորատունկեան եւն. — կը թելադրէին իրեն հմտօրէն նշաւակել եկեղեցիին թշնամիները, կեղծ եկեղեցասէրները: Եւ այսպէս՝ կձու ակնարկութեանց և քաշքըչութեանց նշաւակ՝ 1860էն ասդին իր անունն Արիստողոմայ շիրիմին⁽¹⁾ պէս բան մը եղած էր ա՛լ, որուն քովէն անյնող Հրեայն անպատճառ քար մը նետելու էր՝ փոյթ չէ թէ այդ քարը քակտուած ըլլար եկեղեցիին ամէնէն նուիրական որմերէն ու արձակուէր անոր թերեւս ամէնէն նուիրական սիւներէն միուն գէմ:

Ինչպէս բսինք՝ իր տիրող կիրքն էր կրօնքը, որուն ետեւէն ընդ քարչ կուգար՝ իրեն միայն սեպհական քրքունումով մը և ըստ այնմ գծուած երկսայրարան շաւիղի մը վրայէն՝ իր սուրբ և անսուրբ տեղական

(1) Արիստողոմի աւաղական շիրիմը կը գտնուի Երուսաղէմի արեւելեան հարաւային կողմը ձորի մէջ՝ ուրկէ. կընն, անցնող Հրեայն պարտք կը սեպէ քար մը նետել անպատճառ՝ Գաւթի այդ արեւիշուշտ որդիին արձանին:

ու եւրոպական բոլանդակ համութիւններովն եւ
ախորժակներովը . այդ տիրապետութեան ներքեւ
չատ քիչ անգամ կը քննադատէր ինքզինքը , եւ
ազով ու եկեղեցիին սիրովը՝ չէր տեսներ իր դա-
տին տկար կողմերն ալ , որով փորձուէր մերթ իր
ոսոխներուն համոզուիլն ըլլալ : Այդ տիրապետող
հոգեւոր կիրքն էր ահա՝ որ կուտար իր կարծիք-
ներուն յաչս ինքեան բացարձակութիւն մը , որով
կը համարձակէր նոյնացունել իր դատն աստուածա-
յինին հետ , ըստ այսմ՝ իր անձին վրայ իշխող գա-
ղափարը , զոր կը համարէր բացայայտ բացարձակ
ու բարձրագոյն կատարեալը , և զոր չընդունողն՝
իրեն համար կամ կոյր էր կամ հետեւիկոս
կամ անհաստ , ըրած էր զինքն հետեւան աններող
մը , որմէ կօզտուէին իրենց մասին՝ տիրող եկեղե-
ցականութիւնն և հակառակի մասին՝ իր թշնա-
միները :

Շա՛տ էին իր թշնամիները , և իր անկեղծու-
թեան՝ թէ ոչ հակառակին՝ հզօր նշանակ մըն է
աս : Իր հրապարակագրութեանց առնելը՝ կախը
ժամանակակից գրիչներուն և իրեն միջեւ՝ գէթ
կէսէ մը աւելի՝ կոխն էր հոգեւորեալ կրօնի ու
չկրօնի , օրինապահութեան և անտարբերութեան ,
ըջութեան ու թեթեւութեան , բարոյականի ու
գեղերեսեալ ժողութեան : Կարգ մը հեղինակ (au-
toritaire) գրիչներ ալ՝ կարծես՝ համարձակ փաստա-
բաններն ու քաջակերութիւնները դարձած եղած
էին ժողութեանց և իմաստակութեանց , որ ներս կը
մտնէին յանուն արձակութեան . « Յատուկ դիտու-
մով անոնց թուլիկ թոյլատրողները դարձած » ,

ինչպէս կր գրէ ինք ի. Թէն ալ տեղ մը (Պատմ. անգլիական գրականութեան) իրեններուն հասարակագիտական գրականութեան) իրեններուն հասարակագիտական գրականութեան մեծ մասին տիրող կիրքերն էին՝ յաղթասիրութիւն, անձնացուցութիւն, կծանող սրատուութիւն, սիրային անպատկաստութիւն ևն. և այս կիրքերն՝ որ բարք մը դարձած էին և Ֆրանսոյէն կանցնէին մեր նորերուն՝ հին կիրքերու ներհակ թափով ու արեւելեան հին մեր բարքերուն բաւական աններդաշնակ համեմատութիւններով կը ճարակէին հանուրին մէջ. ասոնց զէմ ունեցաւ ինք լուրջ ուսոյնութիւն մը՝ զիմագրաւելով ծաղրի դատաւիտութեանց և գրկու մներու անգամ⁽¹⁾։ Ինչի՛ւ խնայելով իր արգոյ

(¹) Տէրոյնցի գլխաւորօրոց երեսնաստոր Եկեղեցական պատմութիւնը (ձեռագիր յերուսաղէմ Ս. Յակոբեանց Թանգարանը). որ խմբագրուած է մեծ մասամբ Արքայ Ֆիլիպի և Ռուրպիսի անկապ և զոյշ ոգիով և որուն համար մինչև իր վերջին տարիներն աշխատեցաւ՝ ամսական նոխ 30 ապա 10 ոսկիի փխարէն. միջոց մը խաղաղիկ իսկ եղաւ Մելիթսեղեկ Մուրատեան ուսոյն վարդապետին հակառնէական սրբոգրուեանցն յերուսաղէմ. որուն վրայ Տէրոյնցի իրաւաւէս սրտեւելով՝ բողոքեց քանիցս ու դադարեցու գրելէ զայն՝ մինչև իսկ գրկուելով իր ամսն օրոպանիկ ամսականէն ալ Եւ այդ ամսականը կը վճարուէր հոգարուսկէ ձգձգումով և արշարանքով Երուսաղէմի վանքի. կողմէն՝ հայաւանկ կոսկողին (Կ Պալեստին) յայտնի յոմոս կամեաց Մենք այս գարսգաներուն առաջինը. լսած ենք Պատրիարքարանի վարդապետի դիւանագետ Կարապետ էֆ. Խոստուրեանէ ու երկրորդը՝ Պերճաշարի Տ. Տ Սոսոկ կաթողիկոսէն Տանն Կիլիկիոյ Ս ար էր - է մե՛տ կոսկին համեմատ. տպէին այդ Եկեղեցական պատմութեան զէթ խմբագրուած մասը (առաջին դարէն մինչև Լուսերի ժամանակը)՝ գոնէ Երուսաղէմի սա հաշուական կորդոնանցոյցին լուծուելէն ետք. և, անտեղի վէճերու և կոխներու իրքեւ խաղաղիկ զեղ մը խափանարար, ան-

դիրքին՝ այնչափ խելք չդնէր չակնարկէր ու չընդ-
դիտարանէր՝ մանաւանդ անոնց, որ ունենա-
լով հինգ թել պիս իրենց շրթանց վրայ և հինգ
շարժուն և անհաստատուն մատ իրենց դաստակին
վրայ՝ գրիչ ձեռք կառնէին, ու՝ իրենց հասակի
կիրքերուն լծորդ ատենին կիրքերուն թափէն յըզ-
ուած՝ կր գրէին եւ կը տպագրէին ամէն բանի
վրայ՝ կրթընկելով դաս մը օտար հեղինակութեանց,
որոնց անունին հետ կը խաղար ինք. վասն զի ի-
րեն հասար ամէն մատենագիր՝ որ դուրս էր և կե-
ղեցիէն՝ անհաւատ էր, Պայլի ու Սրինոզայի նման՝
անհաւատ էին Տէրոյեանցի համոզուածով՝ Վոյդէր իր
վարպետներուն Պոլինպրոքի և Լոքի հետ, ինչպէս
նաեւ Կիպրնի՝¹⁾ Հիւմ, Թոլանտ, Պրէտ Շնայարբ,
Հերաէր, Շէլլինկ, Հէկէլ, ևն. (Երեւակ Թ. շրջան
1854 էջ 51)։

Իւ մասնագրական քարտր. — Տէրոյեանց իր
բարացուցականին գրաւոր պատկերը՝ իր լուրջ

դորբ ընթերցանութեան յատկանային որոց որ արժանն է, Օթէլ-
նեբու և Եկամուտներու բարդ ի բարդ նիւթոցումներուն հան-
դէպ՝ հոգեւորին այն աստիճան անտեսութիւնն ալ իտրունկ
պատճառ մը է՞ վերջին այս տարիներուն Ս. Յակոբեանց նիւ-
թական ու բարոյական անվերջ շփոթութեանց, որ կիրքի ու մա-
մանայի բան զիրքի ու Լեզնայի և Եկեղեցոյ շուրջը դարձան
ու կը դառնան դեռ։

(¹⁾ Ե. Կիպրն. 18րդ դարի Անգղիացոց հոյակապ պատ-
մագիրը, երիտասարդութեանն այցած էր նաև Փարիզ և հոն
Տոլպարի անգուցն Քլիւպին բազմականն եղած էր հիւրաբար՝
անչուշտ զանգուելով նաև անոր ն բանշան գաղափարներուն
(տե՛ս մանաւանդ Կիպրնի համառօտ վարքն Լոմի Նուազման-
պատմութեան Ա. հատորին սկիզբն. անգլ. բնագիր)։

խառնուածովը կտակած է՝ ստուերներովը, պըտ-
ղածներովը, թերաստուերներովը՝ իր բազմա-
թիւ գործերուն մէջ՝ որ կանցնին հարիւրն և ու-
րոնց՝ մանաւանդ 18-յէն առաջ գրուածներուն՝ մէջ
կը փայլի, նահապետական պարզութեամբ, իր
հոգին անդորրոզ գաղափարներուն և տեսիլներուն
մարմնացումը, իր մատենագրական բարբը(1)։ Իր
ոճը՝ բացի ատենական ու հոգեբանական մէկ քա-
նի կտորներէ՝ չունի արուեստական վեհութիւն
կամ հրապոյր յամեցող, այլ իր հին ու յառաջա-
գոյնէ սկիզբները կը շօշափեցունեն հոն՝ ամէն
էջի մէջ՝ հարթ և իմաստուն բազմահմուտը։ Իր
երկարասիրած մատենաներուն մէջ զխրամատոյց
ժողովրդական մըն է՝ որ կուզէ յաւէտ ուսուցա-
նել և յորդորել ի գործնական բարին։ Իր օրագրա-
կան գրուածներուն մէջ՝ կերելի խորհելու և պարզ
խօսելու արուեստին կանոններուն ներձուն հրա-
պարակագիր և վիճարանող մը վերլուծական,
կրօնական բանաքննութեանցը մէջ կը թուի ջերմ
ու հեանւան լուսաւորչական մը՝ որ չխղճեր հը-
ռոմէական զինարանէն ալ փոխ առնել ինչ բա-
նական գէնք որ կը հարստահարէ պաղարիւն
Բողոքականութիւնն և կրակոտ Բացիոնալիզմը.
աստիճան մը անտարբեր ու արհամարհո՛ղ է իր

(1) Պէտք է որ մեր դատաստանը ղեգերի իր միտքին սովո-
րական դարձուածին, իր ոճին, իր ընտել կարծիքներուն և իր
նախասիրած գրացումներուն վրայ միայն Տեղ մը բաժ է որ
ամի՛շտ պիտի ետեւէ ըլլայ ճշմարտութեան և միշտ ճշմարտու-
թիւնը պիտի ըսէ՝ առանց միտ ղնելու իր շահուն, և Աստուած
ճշմարտութեանց պիտի պահէ ինքը։

մասին եղած թէ՛ գովեստներուն թէ՛ պարսաւնե-
րուն⁽¹⁾, և ուր շիկայ վտանգ իր ըմբռնումով հաս-
տատեալ եկեղեցիին՝ հոն մտադիւր կը մտնայ իր
անձն ու շահը։ Արժան է խորհիլ հոս ալ՝ որ Ա-
քէլի, Լոյի, Արքանամի պատարագներն ու պարզ
խորհրդագործութիւնները միշտ լաւագոյն և բն-
դունելի⁽²⁾ էին՝ ժամանակաց կարգով ալ՝ Մովսէ-
սի, Ահարոնի, Սամուէլի աճեալ ու նորոգեալ զո-
հագործութիւններէն, Իսրայէլացւոց ժամանակի
քահանայութիւնն և սեմական մի՛շտ միաստուած-
եան արարողութիւնները՝ լաւագոյն էին ելեւսեան
և որմնադրական հին քողածածուկ խորհրդագոր-
ծութիւններէն, ինչպէս առաքելական նախկին
դարերուն պարզ հագեպաշտութիւններն և ժողո-
վական բարեկրօնութիւնները՝ լաւագոյնս կանխած
են արեւելեան ու արեւմտեան բազմաձէս պաշտա-
մունքը, որպէս և այս վերջինները նորոգեալ ու
քանակարգեալ բարենորոգութիւններէն՝ աչքի առ-
ջեւ բերելով գէթ իրենց նախնական տեսլաւոր
պարզութիւնը։

Այսպէս՝ մեր հին օրերու Տէրոյնցն ալ՝ ոչ
այնքան պաշտող արարողականին, այլ սիրող մը
հինին նախնականին և ինչի որ անոր կը յարաձգի՝

(1) Իր լէզոն մը ընդդիմախօսներուն մէջ՝ կան նաև Ս. Յա-
կոբեանց Սիոն ահաճերթ, ն երկայն բարակ յօդումներն իր ան-
ձին գէմ. որոնց մէջ տեսած ենք երկու հարիւրի չափ թշնամա-
նադիր բառեր. Ի՛նչ քիստոնէութիւն, Ի՛նչ կրօնաւոր՝ վարդա-
պետութիւն, մանաւանդ այդ 200 յիշոցքին ո՞ր կրակին տակ հա-
շած է արդեօք և չքացած բուն պէտք եղած փաստը...

(2) Տես ի «Յայս յարկ ծուիրանաց»։

իրաւունք ունեցած է միշտ խոսելու նորին եւ նորերուն դէմ, ջատագովելով նախնականին սրտային պարզութիւնն և Բողոքականութեան ու Բացիոնայիզմի դէմ հանելու՝ արեւելեան ու արեւմտեան եկեղեցիներուն ոգեւորեալ հայրերը, արտաքին պատմութեանց դէմ հանելու՝ Ս. Դիրքն և համեստ աւանդութիւնը, նոր կրօնագիտներուն դէմ հանելու՝ Առաքեալներն ու նախագաս Հայրապետներն ու փիլիսոփայներուն դէմ հանելու՝ մարգարէներն ու երրայական իմաստութիւնները: Այս անդրադարձութիւններով ալ՝ մենք ևս կրնանք ըսել թէ կրօնքի մէջ հինը միշտ լաւ է ցորչափ ըմբռնուի իր սկզբնական պարզ վիճակովը, և նորն ալ՝ կրօնքի մէջ՝ լաւ կըլլայ միշտ ցայնվայր ուր սկզբնական այդ պարզութեան տանելու համար միայն նորած է: Իսկ ասոնցմէ դուրս, հինը՝ կրօնքի մէջ՝ իր նորոգուած եղծումներով և բարդումներով, և նորը՝ կրօնքի մէջ՝ իր ներհակամէտ բերումներով և աշխարհիկ հակումներով՝ կը դառնան կըլլան իրաւապէս դատապարտելի, իբր անհարազատ շեղումներ նախնականէն կամ իբր անոր շահագործեալ կեղծերը: Տէրոյենցի աշխարհաբուռն⁽¹⁾

(1) Արեւելք օրագիրին մէջ մէկը՝ մասնաւորապէս մեզի՝ և ուրիշ օրագիրներ ու հանդէսներ՝ այլոց հարցուցեր են և խնդիր ալ ըրեր են՝ Յէ ինչո՞ւ անխտիր(!) աշխարհաբառ եւ զբարառ ու աշխարհաբար եւ զբարառ կը զրենք: Ե՞մէ մեր գրածները քիչ մը քերականական ուշադրութեամբ կարդացուէին՝ տեղի չէր մնար այս հարցումներուն, որոց ձեռն առային և վերջնաբարառ պատասխանի այն է՝ զի տեղի չտալու համար քերականական շփոթութեանց և շարունակելու համար հին քերականներու բանաւոր գործածութիւնն ալ՝ մենք կը գործածենք աշխարհաբար:

ունի հարազատ (մանաւանդ բառերու կողմէն) միջակութիւն մը, որ սալոնի փերեւտեալ գրագէտէն մինչև անգրագէտ բանասէրը կրնայ հասկընալ ու մարտել. ինքնագիր հեղինակութեանցը մէջ՝ տրամարանական ծանր գնացքի մը լծորդ է ոճի ամէնասպարզութիւն, որ տեղ տեղ մանկականը կը շոշափէ: Ի՞ր գրուածներուն մէջ ամէնէն շատ կըրկնուած է երբայական եւ⁽¹⁾ շաղկապը: Ի՞ր ձեռա-

(նոյ՛վ) գոյականարար և ածականարար, իսկ աշխարհաբարը (բէյով) մակրա՛յարար միայն, ինչպէս որ օրինականութիւնն ալ կը տրամադրէ. եթէ ամէն մակրայ այնպէս ածականարար գործառուէին բնահաստատութեամբ և նոր բան մը բրած ըլլալու համար՝ մակրայութիւն ո՛վ պիտի ընեն. Վիեննայի Մխիթարեանց հեթեթանքն է այդ աննշան փոփոխութիւնն ալ, որով օրագիրք և գրագէտք օրինակելով կը գործածեն ցարդ իբր 50 տարիէ ի վեր. անկէ առաջ ամէնն ալ ըսյով կը գրէին գրութառ աշխարհաբար և այլն, Պագտասար զպիրը (Քերականութիւն աշխ) Մխիթար Աբրահմ (Քերականութիւն) Լ. Արսէն Բագրատունին (Յոջրն ի պէտս զարգացելոց քերականութեան), Լ. Եղ. Հիւրմիզեան աշխարհաբար բառարան և այլոք), և այլք բազումք, ինչպէս ցարդ Մխիթարեանք Ս. Ղազարու և Պոլսեցի գրագէտներէն մաս մը, աշխարհաբար՝ իբրեւ աշխարհիկ բարբառ կամ աշխարհի բառ և աշխարհարար՝ իբրեւ աշխարհօրէն և աշխարհկօրէն՝ առաջինն ածական գոյական և երկրորդը մակրայ, և այս տրամարանապէս ալ կրնայ զո՞նցունել երկու կողմին փաստաբանները՝ եթէ խնդիրը կարծէ այդչափ փաստաբանութիւն: Մնացածը կը թողունք իւր-սքանչիւր ճաշակին ու կամբին, յիշեցունելով որ բացառութիւններն ու ցանցառ նմանութիւններն իբրեւ օրէնք չեն կըրնար ծառայել յեղմանց ..

(1) Քրիստոնէայ ճարտարախօսք ևս յանձնի ոյժ կառնեն սե. մական այդ շաղկապէն: Թրինակ ճնան զլուխ ևս կամեցայ լինել քո և փեսայ և հանդերձ և տուն և արմատ և կերակուր. և ընպէի և հովիւ և եղբայրս (Ոսկերերան Մեկն. Մատթ. Գիրք

գիրը՝ մանաւանդ 1850էն առաջ՝ շատ գեղեցիկ է, յստակ, կոկիկ, մաքուր և անսխալ անսայթաք:

Իր գրաբառն աւելի՛ ջգուտ և մարմնեղ է, աւելի՛ ոճով, մանաւանդ Ռուսոյի և Բամբուլտիի թարգմանութեանցը մէջ, բայց զուրկ ոսկի սեթեւեթներէ՝ յաճախ ալ խառնուած պղինձդարեան թարմատար ասու թիւններով՝ արծաթի գրաբառ մը, որ ինքնագիր գրուածներուն մէջ կերեւի վանական յատուկ եփուկութեամբ, իսկ թարգմանութեանցը մէջ անյարդար սահունութեամբ, որ միանգամայն պատճառն է հոն սպրդած թարգմանական արագագիր սխալներուն:

Բայ ի վիճարանական քանի մը կտորներէ ու բողոքականութեան դէմ շարադրուած տետրակներէն՝ ինք շատ քիչ անգամ կը փաստարանէ միայն փաստարանելու համար, այլ գրեթէ միշտ պարզ երկայնաբանութեամբ կը յորդի ու կառատանայ իր անխառն և անյոյց հմտութեամբը և ի-

Ա. ճառ. ԻԳ.)։ Նաև ճիսկ մեր յորժամ զմի քաղաք ունիցիմք և զնոյն տուն և սեղան և ճանապարհ և դուռն և արմատ և կեանք և զլուխ և հովիւ, և զնոյն թագաւոր և վարդապետ և դատաւոր և արարիչ և հայր, և ամենայն ինչ մեր հասարակաց է, որո՞ւմ ներելոյ և թողութեան արժանի լինիցիմք ի միմեանց նենգեալս (նոյն անդ. Գիրք Բ. ճառ է. 1Բ.)։

Տէրոյնցի ժամանակակից մտերիմները կըսեն՝ Յէ ինք բնաւ սովոր չէր՝ իր գրուածներուն վրայ երկրորդ ակնարկ մը նետելով սրբագրելու փոփոխելու, վասն զի բնաւ իսկ փոյժ չէր տաներ իր իմաստներուն արտաքին զարդերուն, հագուստին. և աս է որ յաճախ տուած է իր գրածներուն թոյլ և նախնական սարուածք մը՝ տրամաբանական ներոյժ հզօրութենէն գրեթէ բան մը չկորսնցունելով հանդերձ յաչս մտաւորաց:

րեն սեպհական դասական ոճով մը ու իր ս-
նըսպառ վկայագրութիւններովը : Անո՛ղոք ք
բարքի ապականութեան, անկրօնութեան կրօ-
նափոխութեան և սուտի դէմ. արհամար-
հո՛ղ է ու չպատասխաներ անիմաստ ծաղ-
րին և զհվզկկութեան, լայնարտութեամբ կը պա-
տասխանէ իրեն դէմ եղած քննադատութեանց՝ ա-
ռանց խտրութեան վիճակի ու հասակի. աններո՛ց
է յանցանքին, այլ իրրեւ միշտ ներո՛ղ յանցառ-
րին . ի՛նք է յիշեցունողն և հանդիսաւոր պարա-
զաներու մէջ գործադրողն ալ քրիստոնէական մեծ
ը՛բօնութիւն՝ թէ պէտք է ասեղ մեղիք և սիրեղ մե-
ղաւորը : Ի՛ր գրուածներուն մէջ լռելեայն պաշտօց
մը եղած է ինք ծերակուտական այդ բարի՛ սկիզ-
բին, և միայն շեղած է հօն, ուր անխրատ յամա-
ռութիւնն և ծայրայեղ համարձակութիւն գիմա-
կալած են իրեն ընդ երկար ու լեզուազարած :

Խօսակցութեանցն ու ընտանի ատենախօսու-
թեանցը մէջ ալ՝ ունէր յատուկ դուարձարանակա՞ն
հին խառնուածով համեմուած յորդութիւն մք
պարզ, որ չգիտե՛ր ազանել, բանավաճառ ալ չէ՛-
համոզելու և ուսուցանելու առատ լեզու մը, զոր
չա՛տ չես սիրիք վասն զի չա՛տ առատ է ու չա՛տ
կը սիրէ քեզ :

Բանասէրը թող չիմտուէ այդ միջակ հատոր-
ներուն և տեսրակներուն մէջ, որոնց ցանկը դա-
սագրած ենք գործիս վերջը, կարգ, վայելչու-
թիւն, ճարտարխօսական զարդ, բնազանցական տ-
բանաստեղծական ձեւարանութիւններ, վիպական
երփնագեղութիւն, կամ ինչ որ աչք կը խտրուե-

ցունէ, սիրտ կը փայփայէ, կիրք⁷ կը գգուէ. ո՛չ, Պատուելին բնաւ չէ սիրած ծաղիկը, այլ միշտ սիրած է ծառն և պտուղը՝ թերևս բաց ի հոգևոր այն ծաղիկներէն ու բանաստեղծութիւններէն՝ որ խունկ փթթումներով կը գեղերեսեն շարականներու, սաղմոսին, Շնորհալիին ու Նարեկացիին պէս սրբազան քերթուածները: Ինչ որ նիւթ է, ինչ որ հոգիին կը խօսի, ինչ որ միջուկ ճշմարտութիւն է ու մաքուր փառք Աստուծոյ, ինչ որ կը հիմնէ ու կը շինէ՝ ինք անոնցմով և միայն անոնցմո՛վ կը զարդարէ իր եզրերը, ու կը պրկէ երկուստեք հաւատացեալ հոգիներու արմատական թելերը՝ ընդհատուած վկայութեանց միջանկեալներով, որոնց մէջ կը կորսուի միտքը՝ նոյն իսկ աստուածաբան Մխիթարեանին անգամ⁽¹⁾: Իր հարիւրէ աւելի հատորներուն մէջ՝ յիշատակուած ու վկայագրուած են ամէնազգի հինգ-վեց հազար մատենագիրի անուն. իր տպագրութեանց մէջ ամէնէն շատ սպառած են զլիսագիրերը:

Տէր Կարապետեան երկատասարդ ձոնն՝ եխէ մնար իր որբան վանքին կամ քաղաքին մէջ, հեռի քաղաքային ելեւէջներէն, մեքենայութիւններէն, հեռի նախանձէ, բանազատութիւններէ ու վարպետորդի փորձութիւններէ, և հոն՝ իր բուն հնոցին մէջ հասուննալով՝ իր սուր ուղեղին և սուր հաւատքին բողբոջումները մինչև վերջը անուցանէր աստուածաշնչական պարզ արբուցումներով, և միտք ընէր ուր ուրեմն իր երկարօրեայ իմաս-

(1) Տե՛ս Հ. Յովսէփ Գաթընեանի Կեղծիք Իրաւախօսի:

տութեան խտացումն ամփոփել միակ կոթող մատ-
եանի մը մէջ՝ այսօր փոխան հարիւրեակէ մը աւելի
իր հատորներուն՝ պիտի ունենայինք թերևս իմաս-
տութեան գիրքին նարեկին կամ թ. Քարլայլի
Դիւցազնասպաշտութեան նման ոսկի մատեան մը,
որ ի վոտն'ն պիտի անմահացունէր իր անունը:
Այնչա՛փ շատ զրած ու այնչա՛փ աստուածարանօ-
րէն զրած է՝ որ արդի մատենագրութիւնն ա՛լ կա-
րօտ չէ մնացած աստուածարանի, ուր միշտ կարօ-
տութիւն կայ փիլիսոփայի մը, սե՛ղմ իմաստու-
թեան մը: Ինք Տէրոյնց այսուհետև ա՛լ պէտք չէ
ձգած Տէրոյնցի մը, իբր աստուածարան՝ ըսած է
ամէն բան և աւելի՛ ալ բաներ⁽¹⁾ :

(1) Ահաւասիկ Տէրոյնցի անձնական ու աստուածարանա-
կան դաւանութեան մը վերջաբանն՝ իբրև ճաշակ իր սկիզբնե-
րուն —

«Առարելական նիկիական և լուսաւորչական հանգանա-
կէն ուսած՝ Եկեղեցին մի գիտեմ. Այս եկեղեցական միութեան
կապ կը ճանաչեմ հաւատոյ միութիւնը, և այս հաւատքն խո-
տորեալներն Եկեղեցիէն զուրս սեպելն՝ Եկեղեցիին զաւակ եղող
ամէն մարդու պարտականութիւնը կը սեպեմ. Կատարելապէս
համամիտ եմ Տերտուղիանոսի երբ կըսէ. — Քրիստոնեաներուն
դաւանած Տշմարտութեանց մէկն իսկ ուրացողը, մանաւանդ երբ
քրիստոնեայ չեղողներուն երբեմն բանեցուցած փաստերը զորժ
կածէ, քրիստոնեայ չէ՛ — (Տերտուղ. Յղ. Յարութեան մարմնոց
Գլ. Գ) . Եկեղեցիին մէջ կարգաւորեալ կառավարութիւն մը կը
ճանաչեմ. որուն զուրս է աներեւութաբար Տէրն մեր Յիսուս
Քրիստոս, որ դրած է երեւելի զուրսներ Եկեղեցիին կառավա-
րելու... Այս բաներուն մէջ ազգաց տարբերութիւն չե՛մ գիտեր,
և սնտի պատճառներով Եկեղեցւոյ մէջ մտած բաժանումները
վերնայուն և ուղղափառ դաւանութիւն ունեցող ազգաց մէկ հա-
տիկ երեւելի ու անբաժանելի Եկեղեցի մը կաւմելով՝ հոգւոց

Ի՞ր նկարագիրն առ հասարակ — Ի՞ր հանրա-
կան նկարագիրը մին է անսոցմէ՝ որ կըրնան ըս-
ուիլ թացարձակ, համակ միաձայլ, զոր և առաջին
հայեցուածով կըրնաս տեսնել իբր ամբողջապէս.
Վասն զի՝ իբր սկզբունքի մարդ՝ ամէնէն առաջ կը
ցուցնէ իր գոյնը: Կարգապահութիւն, անդրդուու-
թիւն, յիշողութիւն ամեհասուր, միտք քափանցող
և աշխատութիւն ծայրայիտ՝ այսպէս կորակէր իր
հոգեկան գլխաւոր երեսայրներն իրեն երբեմն աշա-
կերտող ծեր անձնաւորութիւն մը բժիշկ և փաշայ:
Իր մատենագարանին մէջ անգլիական ճշգրութեամբ
պահած է եղեր «իրեն գրուած և անոնց պատաս-
խանուած բոլոր թուղթերն՝ իւրաքանչիւրն իր

վտանգն հեռացուելուն փափարող եմ. իսկ թէ ի՞նչ միտքի վրայ
եմ Հոսմայ Եկեղեցիին անսխալութեանն և իրաւարանութեանը
մասին, ուղղը կըրնայ իմանալ Զօհալին մէջ տպածներէս, որ
այնքան ապօրդին վէճերու առիթ ըլլալէն ետքն՝ իմացուեցաւ
բարձրապատիւ եկեղեցականներու և Կրօն. Ժողովոյ վկայու-
թեամբ՝ թէ Հայ Եկեղեցւոյ գիտցածն ու ընդունածն ալ նոյնն
է... Այսու ամենայնիւ՝ ազգ. եկեղեցական հին աւանդութեանց
ամենափոքրին անգամ դպչուելուն՝ ձեռքէս եկածին չափ հա-
կառակ եմ. իր եկեղեցին մուտրեալ սեպելով՝ ուրիշ եկեղեցի դի-
մողներուն չեմ հաւնիր, բայց հոգեւոր հովիւներուն ալ կաղա-
չեմ՝ որ լուսաւորչական եկեղեցւոյ հայրենաւանդ դաստնութիւնն
և ծէսերը խանգարող բաներէն զգուշանան: Ահա՛ այս է իմ
նիզու իրականութիւնս, զոր կը խոտտովանիմ հրապարակով, և
կուզեմ որ ամէնն ինձի՝ պէս ճիշդութիւն ըլլանս. (Երեւակ, 1863,
էջք 53 — 54)».

Մենք ալ կը յաւելունք՝ ահա յայտարարութիւն մը, որ իր
ժամանակակից գիտուններէն ու աստուածաբաններէն ո՛չ որ կըր-
ցած է տալ հրապարակով և որուն հաւատարիմ մնացած է ինք
87՝ տարի:

Թուականին կարգովն և իրենց պարունակութեան համառօտ արձանագրութեամբր, որոնցմէ ի հարկին 15—20 տարի ետքը վկայութիւններ կը բերէ եղեր⁽¹⁾ : Իր բովանդակ կեանքին մէջ չէ տարած պահքը, յաճախ ծով բռնած և անխափան ազօթած ու միշտ բողոքած է առանձնակի կրօնական ներքին զեղծումներու դէմ : Իր յիշողութիւնն առած դարձած է ցայտօր, և իր խնայական արժանիքին ամէնէն ցայտուն կողմն էր⁽²⁾ : Կը յիշէր ոչ միայն իր ընթերցասիրած գիրքերուն կարեւոր մասերը՝ զլիսահամարո՛վը թուահամարո՛վը տեղո՛վը, այլ ի հարկին տարիներ առաջ եղած ժողովի մը կամ խօսակցութեան մէջ անձնիւր ժողովակա-նի խօսածները, և ի դէպ ժամու կը կրկնէր ու յանկարծակիի կը բնէր խօսողն՝ եթէ բանին մէջ սուտ մը կամ սխալ մը ըլլար. իր ամէնազլխաւոր դէնքն էր այս յիշողական սրութիւնը, որով դիւ-

(1) Այս կարգապահութիւն և մանր ճշդասիրութիւն, որ առաջին պատմներ կը թուին ըլլալ դիւնուծեան ու բազմահմտու-թեան, ամէն արտակարգ միտքի մարդիկ ունեցած են. Կլօթէ՛ որ իրրեւ բացառիկ հաճնար իրաւունք ալ ունէր փոքր ինչ սրտու-ղի ըլլալու կարգէ ու ճշգրտութենէ՛ չուշած է ինք իւր զար-մանայի կարգապահութիւն և ճշգրտութիւն Տե՛ս Henri Blaze cesai sur Goethe, préface de la traduction du Faust: և Յովհ. Տէրոյենց՝ կը թուի օլիմակած ըլլալ այս մեթօսը ճշգրտահ եւրօ-պացի իր ներհուն բարեկամներէն :

(2) Վերջերս՝ անզգիացի գիտուն մը. Մր. Թոմաս, կը փաս-տաբանէ թէ լաւ յիշողութիւն մը նշան է երկրորդօրուայի կամ կամ ո՛չ զարգացեալ խնայականութեան (Տես, Review of Re-views, 1907. Մարտի էջ 282) Ո՛ր, առ Թոմասները, որչա՛փ Թերահաւատ են մինչեւ հիմա՛յ...

բին էր իրեն տեսնել միշտ ճշմարտութեան բացա-
կան հանգոյցները սուտին երանգն և անո՛ր զօ-
րութեամբ՝ յաղթել և կենդանի պատմութիւն մըն
էր ինք նաև իր ժամանակին ալ անցքերուն եւ
դէպքերուն . յիշողական ու մատենագիտական այս
ոյժը , որ արեւմտեայց մէջ ալ հազուագիւտ է ու
ընդհանրապէս արդիւնք համբերութեան և երկիւ-
ղած մանաւանդ ներանձն ոգիի , կրրնայ համե-
մատուիլ հռչակաւոր Փլորենտայի Magl' abeécchiին
հետ (1633 — 1714) : Իր թափանցող միտքը դիւրա-
ցուցած էր իրեն այնքան լեզուներու ուսումը , ո-
րոնց շատն առանց ուսուցիչի սորված էր . այսպէս՝
իր վերջի տարիներուն գերմաներէն երբայեցերէն
ու վրացերէն՝ գէթ իրեն իրրեւ բանասէրի պէտք
եղածին չսոի , իր միւս ծանօթութեանց մեծ մասն
ալ ստացած էր այդ ինքնաթափանց միտքին ձգտ-
ղականովը . իր ժամանակն՝ անհնա՛ր էր զանել
կեդրոն վայր մը այդ ակադեմիական ուսումնասի-
րութեանց և եւ այս ամէնուն պսակն ու լծակն ե-
ղած էր իր անդուլ աշխատասիրութիւնը , որ կը
պահէր հանապազօր սուր վիճակի մէջ իր ի-
մացական արամադրութիւնները : Կրօնն , վեց եօթն
հազար գիրք կարդացած էր , ու իր գրուածները՝
տպեալ ձեռագիր՝ նամականի ճառ՝ ընդ ամէնը կը
մօտին 150 հատորի :

Իր շնթերցասիրական ու մատենագրական այդ
յորդ անյագութիւնն առած է ընաբար անընտրող
գէմ մը , և աս՝ ի՛ր միտքն յանցանքը չէ , այլ
ժամանակակից պատրիարքներուն բանասէրներուն և
ամիրաներուն , որ կուզէին և կը պահանջէին ալ որ

Տէրոյեանց գիտնայ ամէն բան ու պատասխանէ ամէն հարցումի, որով իր ծիսական ու վիճարանական և աստուածաբանական նրբախնդրութիւնները՝ կը տանէին զինքն երկրորդակարգ մատենադարաններու խորշերը, և կուտային իր այդ կարգի գրուածներուն լայնբան տարազ մը, որ յաճախ անտանելի կը դառնար: Ըստ այսմ՝ իր դասական ու աստուածաբանական բերումներովը՝ կերթար, օրինակ իմն, Լըպոյի ու Ֆէլլէրի⁽¹⁾ հետեւակ հատորներուն քան Կիպլընի կորովանկատ մատենադարանին խորշերը՝ քննասիրելու համար Ստորին Կայսրութեանց պատմութիւնն և աստուածաբանական անձերը, և իր վկայութիւնները կառնէր ինք աւելի՛ Աստուածաշունչի, Այսմաուուրքի, Պէրթիէի⁽²⁾ ու Ֆլէօրիի⁽³⁾ Ռորպայսրի⁽⁴⁾ հատորներէն քան ուրիշ ինչ և է բանասիրական աշխատութիւններէ: Անյաղթ ցուցնելու համար ամէնուրեք իր արատայեալ հեղինակութիւնն՝ համընթաց իր օբերուծ բանիմաց մարդոց ճաշակին՝ կը գործադրէր մատենագրական ճարտարութիւն մը, առիթ չվախցունելով վկայութեան կոչելու իրեն ամէն կարգի դասական հեղինակութիւն, և անոնք այնպէս մը խառնամանելու իրարու, ցանցի մը ազուցիկ եւ քայքայիկ թելերուն նման, որ վերջապէս ոսոխն

(1) Առաւինն՝ Ստորին Կայսրութեանց ընդարձակ պատմութեան մը ու երկրորդը պատմական աստուածաբանական ընդարձակ բառարանի մը հեղինակ:

(2) Հեղինակ աստուածաբանական մեծ բառարանի:

(3) Հեղինակ 40 հատոր Եկեղեց. պատմութեան:

(4) Հեղինակ 20 հատոր Եկեղեց. պատմութեան:

հոն բռնուի անել արգելախախտել: Բննաբան մանրա-
կերպիտ վիճարան համարձակախօս, որ կարծես կը
թշնամանէ առանց թշնամանելու՝ իր պարզ զիջուկ
տեղը, որ մերթ գեղջուկին կը մօտի: Այդ ամուր
գեղջուկութեան խորը՝ քրիստոնէութիւնը լծորդած
էր, իր եկեղեցիին սիրոյն հետ, հաշտ և լուրջ ոգի
ժը համբերութեան, զոր կերեւցունէր հանդիսա-
ւոր պարագաներու մէջ. իր ոստիներուն և զինքը
թշնամարս'ր դատասիտողներուն մեծ մասն՝ իր
աշակերաններն ու իրեն զաւակի տեղ մարդիկն ե-
զած են, որոնց իմացականին ու բարոյականին
քանային իր գրպանն էր, և սակայն խնամարար
կը պատասխանէր անոնցմէ շատին հանդարտ հե-
զինակութեամբ մը, սր զայրուցք կը բերէր անոնց:
Նրանի թէ հոգւոց հոգին համար, որ իր սիրտին
օրդը կը թուէր, շիջնար այնքան վարերը, չչառ-
լէր ա՛յնչափ խօսք ու գիր և պատասխանէր ա-
նոնց աւելի՛ վսեմարար, լուութեա՛մբ: Այդ սպի-
տակ դասը թերեւս աւելի արդիւնաւոր ըլլար ա-
նոնցմէ շատին, որ գիտութեա՛մբ մեզանչելէն և
տգիտութեամբ յաղթասիրելէ՛ն ու թշնամանելէ՛ն
ալ ասորթ կիմանային. և կը պատրուակէին իրենց
ժատենագիտական ցից նիհարութիւնը կարգ մը
զոռոտ և գիրուկ անուններով, որոցմէ կախորժէր
ժամանակին ոգին:

Ինչ որ ալ ըլլայ իր կծուութիւնն այդպիսեաց
գէժ՝ ինք պիտի մնայ խորհող ապագային համար
կորովի գէժք մը, որ գիտցաւ նեղութեանց մէջ
լայն ու ճիշդ թեթեւութեանց մէջ ծանր ու խո-
քագէտ և անտարբերութեանց մէջ տոկուն զործ-

նական քրիստոնեայ մը ապրելու գաղտնիքը : Իրական ու գաղափարական աշխարհի հակադրութիւններէն՝ շատ գաղափարական մարդիկ թշուառ եղած են , բայց ինք Տէրոյնց համեստօրէն երջանիկ եղաւ՝ կրնանք ըսել , վասն զի գիտցաւ պատշաճեցունել շրջավայրին ու իրականին իր սուր և ճկուն գաղափարականն և համակերպիլ գոհութեամբ անխուսափելիին առջեւ . գիտցա՛ւ հարկաւորը կաւմաւո՛ր ընել : Գիտցաւ նաև իր որոշ կայքին մէջ անդրդուելի մնալ՝ անհպարտ աշխատասիրութեամբ և ջերմ երկիւղածութեամբ : Չէր անոնցմէ որ իրերու այլ և այլ կողմերը նկատելու հետեւանքով՝ անորոշ ու ցրուած կը մնան : Ինք կանուխէն կառչած էր որոշ կէտի մը՝ փիլիսոփայութեան , գիտութեան ⁽¹⁾ պատմութեան , քաղաքավարութեան մասին , և իր համոզումներուն բարոյական ոյժը կը թուի գրկխաւորապէս՝ անոնց ի՛ր իսկ սիրտէն ազդեբանալն և ի՛ր իսկ միտքին հաւանութեամբ հզօրանալը : Չունէր , սակայն , սոսկ բանաքննականի մասին ի հաստասիրական ընդարձակամտութիւն մը և պէսպիսութեանց նուրբ զգացողութիւն մը , որ ոգին իսկ է բանաքննութեան . իր բարոյական ու կրօնական բանաքննութեանցը մէջ , որոնցմէ դուրս ալ գրե-

(1) Ահաւասիկ իր պա՛րզ համոզումը գիտութեանց վրայ ալ՝ օձկուեստներու և գիտութեանց հետեւի՛լն ալ հոգեկեցոյց առաքինութեանց կարգը ղնելն՝ հեթանոսական գաղափար մըն է : Գիտութիւններն ու արուեստներն ինքնին անտարբեր բաներ են , աղէկի բանեցունողն յախտենական վարձքի ու զէշի բանեցունողը պատժո՛ց արժանի կըլլայ : (Երեւակ հատոր Ժ . 1861, էջ 218 ծնծ .) :

թէ չէ բանաքննած, հետեւած է մակածական հին մէթոտին, որ կը տրամախոհէ յառաջագրելով անհետազօտելի սկիզբներ՝ փոխանակ ներածական ոճին, որ շօշափելի սկիզբներէ կը յառաջատէ անշօշափելիներուն: Իր դատաստաններն ընդհանրապէս ճիշդ բայց կարի սովորական ալ են, և իր գաղափարներն առատ բայց յոյժ պարզ և հեղինակական են այդ մեթոտին բերու մով: Իր հայեցողական պարագումներուն ընթացքով՝ Տէրոյննց յաճախ պատանելու ալ էր այնպիսի գիրքերու և անոնց մէջ այնպիսի իմաստներու ալ, որ իրենց առերևոյթ ցամաքութեան և սովորականութեան ներքեւ՝ ունին յաւիտենական ճշմարտութիւններ, միշտ գործօն արդար սկիզբներ. այդ արմատ ճշմարտութիւններն և այդ սուր սկիզբներն էին՝ որ կը հաւաքուէին ու կը խտանային իր երկերուն անդրուելիութիւն մը, որ պարզութեանն հաւասար տոկո՛ւն ալ էր՝ արևելեան հին կամարներուն նման. զարդի շուքի բովանդակ ոյժն ալ՝ տրամադրուած է հոն պարզութեան հաստատութեան և բարեհիմն ուղղութեան:

Հրապարակի վրայ երկար ատեն իր նախասիրած թելն է աստուածաբանականը, որ համընթաց է տոհմին կրօնակից ոգիին ու հին օրերու միշտ հոգեւորական հարցերուն. ինք ալ՝ բարեբազդարար՝ ամէնէն ներհունն է այդ ճիւղին մէջ, որով շատ յարմարութեամբ կրրցած է ակոյեան կանգնիլ հայ եկեղեցիին՝ ընդդէմ նորամուտ և եկամուտ գաղափարներու: Չի՛ կայ կրօնական խնդիր մը, որուն

վրայ Տէրոյննցի հնար չըլլայ ճառել պարզ լիով և
առձեռն փաստերով՝ մանաւանդ 1842էն մինչև
1866, որ բողոքականութեան ազատախօսութեան
և փիլիսոփայական նորաձեւութեանց հոսանքի մը
չըջանն է: Հոգիի ու միտքի այդ այլազան յոր-
ձանքներուն ասէ՛ն թափերուն՝ կրքցած է ինք դի-
մադրել իր ընդարձակ հմտութեամբը, և յաճախ
նշաւակ երեւակ⁽¹⁾ ըլլալով ներհա՛կ նիհա՛ր մերթ
նկո՛ւն ալ գրողներուն ծաղրին՝ նշաւակած է երեւ-
ակօրհն անոնց տնասութիւնն և կապիկ տգիտու-
թիւններն այդ նուիրական նիւթերուն մէջ:

Այսպէ՛ս՝ Տէրոյննց՝ մանաւանդ պատմութեան
և աստուածաբանութեան մէջ՝ երբէք չէ՛ խօսած
ու գրած պիտակարար. իր չըջա՛վայրին ներած ե-
ղանակներովն՝ հաւատարիմ միշտ սո՛հմին ու եկե-
ղեցիին ոգիին՝ զգուշացած է յաւէտ աւանդական
հասածներու հանգէպ շառնել այն ժխտական ա-
մուլ գիրքը, որ եղած էր հին օրերէն նորերուն
անցնելու միջոցին կարկառուն մօտան⁽²⁾ և որուն

(1) Նշաւակողներուն ճարպոտ աչքերն այդ երեւակն աւե-
րակ կը տեսնէին. երեւակ՝ բացի բարձրագոյն մոլորակէն՝ կը
նշանակէ նաև պտտկեր, նշան, երազ, երեւելի:

(2) Որչափ ցուինք քիչ է՝ որ այդ սկեպտիկ ժխտողներուն
մեծ մասին վրայ կը պահսէր կամ Ձերի էր կեցուցիչ այն բանը,
որ հաւատք կըսուի, և անոր տեղը բռնած էին կարգ մը սիրուն
կիրք և սկզբունք. որ միայն վիճել ու հակախօսել զիտեն:

«Հրամանի կապեալ», կամ ազոս. յառաջագէտ միտք սիրական՝
Նոցա բախիլ են անելի եւ ալամով՝ յոր կորնչին:
Ըզբարոյ եւ բզոս է փաստ բզիպասիս հօտարմբ-են,
Ձերչանիկ եւ բզբուսաւ բսպառնիւրոց կասարածէ,
Ըզկարեաց, զանախս ոզլոց եւ ըզփառաց եւ զամօրոյ:

վտանգը կը տեսնէր ինք՝ իրրեւ մատենագիր տոհմասէր . ինք՝ իրրեւ ջերմեռանդն այդ կարգի աստուածաբանական խնդիրներու՝ բաւական բամբասուած ալ է իրահմուտներէն որպէս մոլեռանդ . սակայն ձգե՛նք ժամանակին հոգեւորական բացառիկ միառումները, ձգե՛նք նաև իր արտակարգ հմտութիւնն այդ նիւթերուն՝ Տէրոյնց հանգէպ այդ արձակ բամբասանաց զերծ գտնուած է այն ոչ գովելի նորամոլութենէն, որով իր ու մեր ալ ժամանակի վարիչներն ու հետեւորդ գրողները՝ զըզուեցունելու աստիճան բան գործ ըրած են ձեռք առնելով ինչ և է նիւթ մը, սկիզբ մը, գիտնական կամ պատմական վարկած մը, հեղինակ մը, շրջըջըջկելով անոր բնական ու իրական կողմերն ու ի՛սկ հանգամանքը՝ գրել միշտ անոնց վրայ սկիզպիկ նորեռանդն հայեացներով, պրպտել ու վերստին գրել միօրինակ մոլեռանդութեամբ ու միատարր նմանութեամբ այնչա՛փ բան և չկրնայ ցուցնել և ոչ ի՛նչ, վասն զի կուզէին և կուզեն՝ շատ բանի վրայ՝ ցուզնել նաև իրենց հմտութիւնը⁽¹⁾ :

Հաննա՛ր բեղունայն, սնտեպատիւր Երեսուրտիսն,
Սակոյն հեռ պաննոսոս վայր մի քովէ զցասս եւ զսագնայ,
Վասէ զոյս նոցրն իտբու, կամ զեջերիկ սիւսորն զրահէ
Յեսամիս պրնդութեամբ՝ իբր եռանիսս պտովախիս :

ՄԻՆՏՈՂ, Բ. 532—540:

«Մարդ կապրի հաւատալով բանի մը, կրտ թոճաս Քարլայլ, հուատոր՝վ և ո՛չ թէ վիճելով ու փաստաինդիր ըլլալով շատ բաներու վրայ ու զէմ» Տե՛ս Գիւցաղեն իրեւ զրագէս ու մատենագիր Թ. Քարլայլի Դիւցաղնապաշտութեան մէջ :

(¹) Ինչպէս այն տանէն մինչեւ ցարդ տակաւ անելու վրայ է այս արտը՝ շուր. պատիւ, ժողովրդականութիւն և այլն շատ հելու համար ցուցադրել ունեցածը չունեցածը, օգտակարն ու ֆրատակարր :

Իր աստուածաբանութիւնը՝⁽¹⁾ չունի հոռմէականին կամ կողբացիին ու Լամբրոնացիին մեծվայելչութիւնն՝ հելլէն ու արեւելեան արդուգորգով շքեղացած, որ կը խօսի սիրտի ու երեւակայութեան՝ թրթռօցունող ուժգնութեամբ հոգեցունց բանաստեղծութեամբ, այլ միայն անհրաժեշտ կարեւորներովն ակադէուն՝ շատ սրբիկեշտ ու հակիրճ ալ է՝ բայ ի բողոքականութեան դէմ գրուածներէն. մերթ եւս խանդավառ ու ներշնչեալ անգամ իր փաստաբանական սահմանին մէջ, այլ առանց սուրբ և ազնուական այն փայլումին, որ կը հրաշացունէ. ինքնանուէր հոգիով այլ առանց վեհութեան, ազնիւ և մաքուր ալ, սակայն զուրկ բանաստեղծութենէ կամ կարի հասարակ բանաստեղծութեամբ:

Ասիական նուրբ խորագիտութիւն մը՝ բնական հետեւանք իր աշխարհամուտ գործունէութեան՝ շատ տեղ ծայր կուտայ իր վիճաբանութեանցը մէջ, ուր խոնջեցուցիչ վկայութեանց քովի՞ր կերելին ուրեք ուրեք պարզ ու գեղեցիկ ալ այնպիսի հանճարաբանութիւններ⁽²⁾, որ կը փոխարինեն

(1) Ինչպէս իրմէն շատ առաջ՝ Նալեանինն ու Գր. Փէշտիմալճեանինը:

(2) Օր մը կ. Պոլիսի փողոցի մը մէջ՝ Տէրոյենցի դէմ կէլնեն եւրոպացի այր ու կին մը և կը հարցունեն իրեն տուն մը. մինչ պատուելին կը պատրաստուէր պատասխանել՝ յանկարծ տիկնոջ ուսէն թիկնօցը վար կ'իյնայ, և պարահանդէսի պատրաստուած ուսամերկուծիւնը կը ցցուի իր կրօնաւոր այրին դիմաց. արագօրէն պրկելով ինքզինքը՝ ցոյց կուտայ բազմիքի մը գուռը, մերկուծեան վայել տուն մը, և առջին նայելով կը փութացունէ քայլերը:

լիով ընթերցողին յոգնութիւնը : Իր հինաւորց Երեւակներուն Այլ եւ այլքին մէջ՝ պատահած ենք յաճախ պատմական ու հնախօսական հազուադիւտ ծանօթութեանց, որոց մէջ կան մէկէ աւելի նոր ճառագայթներ . զոր օրինակ թէ Գալիսոնն ի՞նչ է (Երեւակ 1857 հատ. Ա. էջ 367), Երրայական արձանագիր Աւերիկայի մէջ (Երեւ. 1860 հատ. է. էջ 59-86), Եւկուպեան տախտակ (Երեւ. 1861), Մարդ եւ հաւատ (Երեւ. 1857 հատ. Ա. էջ 215), Չար աջ (Երեւ. 1858 հատ. Գ.), Փոնգոսայր (Երեւ. 1862 հատ. ԺԱ. թիւ 121, էջ 16-21), Հաղիմ Դայ, վէպ արարական (Երեւ. 1859 հատ. Բ. էջ 78, 114, 118, 181) : Գիրք Ուղղութեան, Արտահաճուտ տեսնի վրանը (Երեւ. հատ. է. էջ 269) :

Շատ տկար կարծուած սկիզբ մը, անցեալ առած մը, ինկած դատ մը՝ կր պաշտպանէ անյուսակի ճարպիկութեամբ և վրայ կեղնէ առանց ծափելու, վասն զի պէտք չունի և շատ չսխորթիր ալ ծափելէն, ինչպէս էին իր ժամանակի գրական (նաև օտարազգի) անձնաւորութիւնք ալ : Իր միտքին միական ու միաստուածեան հաստու կազմածը՝ միակ պատճառն է այն սո՛ւր թախտա՛ն, ու լա՛յն ոճին, որով հնագիտական ու բանասիրական խընդիրներու մէջէն կեղնէ կտրուկ չլիթայարանութեամբ մը . բաւական խիտ արագամտութիւն պէտք է՝ հասկընալու համար մէկ հայեցուածով հետեւեալ հնարանութիւնը . — «Մենդոց գիրքին Իններորդ գլուխին վերջերը պատմուած է՝ որ նոյ այգի տնկելով գինի շինեց, խմեց, գինովցաւ, և քնացած ատենը բացուեցաւ : Քամ տղան հօրը

մերկութիւնը տեսնելով չձածկեց, այլ գնաց եղբայրներուն պատմեց, և անոնք եկան, կռնակին լախ առին՝ ետ ետ երթալով ձածկեցին, որպէս զի շտանեն իրենց հօրը մերկութիւնը, և ասոր համար նոյ ասոնք օրհնեց և Քամայ անէծք տուաւ :

Երրայականին մէջ և պատմեաց բառին տեղը վաւեաղապարտուած է, որ խմացուց ըսել է : Ասոր մօտ վաւեաղոյ բառ մը կայ, որ կտրեց ըսել է : Հեթանոսներուն դիցարանութիւնը շինող բանաստեղծութիւններն և կամ Ս. Գրոց այս պատմութիւնն անոնց թարգմանողները վաւեաղապարտուած է, որ կը պատմէ Գիտնեսիոս Աղիկառնացի (Հռոմեակահն հնախօսութիւնք. Գր. Բ.) թէ կռնոսը կամ Սատուռնոսը իր հօրն Ուրանոսին ծածուկ անդամը կտրեց մանգաղով :

Այս բանս եղած տեղն ալ կը ցուցնեն դիցարանները, կըսեն թէ Գիլգամեշի ծովուն կորկիւրս անուն կղզին մէջ եղաւ. և ասոր համար այն կղզին Տրիքանի ալ ըսուեցաւ, որ մակաղ ըսել է : Այս պարագայիս ալ պատճառը դարձեալ Ս. Գրոց վրայ հիմնեալ չին աւանդութիւն մըն է, որ ծուռ հասկըցուած է : Ա : Գիրքը նոյի ասանկ մերկանալը՝ ջրհեղեղէն քիչ մը ետքը նոյ նահապետին տապանէն ելած տեղերուն մօտ պատահած կը պատմէ, և նոյ նահապետին տապանէն ելած տեղըն՝ հիներէն շատերը կարծեցին որ Արարատայ լեռանց վրայ էր, և մինչեւ հիւայ ծուռի լեռան մօտերը՝ Թրմանիս անունով գիւղ մը կայ, որ ուխտ ըսել է, բնակիչները կըսեն թէ այս

գիւղին անունը ասանկ ըսուելուն պատճառն այն է՝ որ տապանէն ելնող ութ հոգին՝ Նոյ իր կնաւը և երեք տղայքը իրենց ամուսիններովն հոս բնակեցան» շար. և այլն...

(Երեւակ թիւ 9, — 1857 Մայիս 1. 283—285):

Այսպէս՝ ունենալով մանաւանդ միջին ու յետին դասուն մէջ անհաւատալի համբաւ մը, ինքն ասացի հեղինակութիւն մը, ժողովուրդին համար Տէրոյնց «վաթսուն և վեց աղօայ ունեցող գէտն» էր, որ ի հարկին կըրնար ալ ցոյց տալ գէթ քառասուն և վեց աղօայ:

Գ Լ ՈՒՆ Բ.

Ի Բ Խ Բ Ղ, Ճ Ը

Իբրեւ խղճմտանքի մարդ՝ շխարբեր բնաւ էական խնդիրներու մէջ. քիչ անգամ կը շեղի երկրորդականներու մէջ և յաճախ կը շեղի հո՛ն, ուր ինք ալ խարուած է կամ անծանօթի վտանգ մը կայ շատ ճիշդը խօսելէն:

Իբրեւ ջերմ պահպանողական՝ գրեթէ միշտ պաշտպանն է հրապարակի վրայ ժամակից վիճակին, մեկուսաբար բանաքննելով անոր բանաքննելի կողմերը: (1) Իրեն համար՝ անծանօթ գալիքէն

(1) Խնայող և քրիստոնէական այս ոգին ալ շատ նուազած է հիմայ. վարչական, վանական, օրագրական, երուսաղէմական, առեւտրական ու բանաքննական խնդիրներու նկատմամբ՝ իբր առ հասարակ:

և օտարամուտէն միշտ լաւ է ծանօթ ժամանակաւորն և ընտելականը: ժամանակակից քանի մը մեծատուններն ալ՝ որ թեւարկեցին իրեն՝ իրրու միշտ կըսպասարկէին այդ ոգիին, որ շատ ալ նպատաւոր էր իրենց, տեղական մարդիկ, որ՝ ո՛վ գիտէ՝ կընկըրկէին ու կը չափաւորէին ալ Տէրոյնցի արձակ ձգտումները, արդիւնք իր նախակրթական առաւել կամ նուազ արձակամտութեան և ստացած ակադեմական գաղափարներուն:

Ասոր համա՛ր ալ՝ գիտնական նորագոյն յառաջդիմութիւններէն չէ՛ կըրցած օգտուիլ արձակօրէն իր կացութեան համեմատ: Ըստ այսմ՝ իրրեքանասէր գրեթէ ակամայ խիստ պահպանողական մը եղած կը թուի, որով նաև զերծ քննարանական այն նոր այլ անփորձներու հա՛ւար վտանգալից մէթօտէն, ըստ որում հին ժամանակներու զըրոյցներն ու դատումներն հիմնայատակ քանդուելով՝ 3 անոնց տեղ կանցնին ընդհանրապէս նորերու յաճախ երևակայական արագադատ զրոյցներն ու վարկածները: Կարժէ՛ կարդալ առ այս «Կրօնքը վերցունենք տեղն ի՛նչ դնենք» յօդուածն՝ Երևակներուն մէջ:

Այսպէս՝ առանց դուրս ելնելու իր ծնած երկիրներէն՝ հինին և նորին միջեւ գիտցաւ ապրիլ օրչ շատ լայն կենցաղականով մը, բացառիկ երկարակեցութեամբ, որուն գլուխ-պատճառներէն կըրնայ ենթադրուիլ ապրելու իր լոկ եղանակն ու խորհրդասէր այն վարքը, որոնցմով կը սնանէր իբր հոգին:

Իր հոգեբանական ու հանրական ինչ ինչ մա-

սերուն մէջ կրնանք զուգադրել զինքը՝ ժամանակակից տոհմայիններէն՝ Պալաթի Գէորգ Յովհաննէսեան դպիրին Յակոբ Նալեան Պատրիարքին ու Սերվիչէն էֆէնտիի հետ, առաջինին բաղձալեզուութիւնն և չարքաշ աշխատասիրութիւնն երկրորդին կրօնական պատարուն հատութիւններն և ընդհանրական միտումներն ու երրորդին խորագիտութիւնն և առաջնորդող տաղանդն ունէր ինք առաւել կամ նուազ համեմատութիւններով՝ իր միջակային դիրքին ներածին չափ: Յետադարձ ակնարկ մը նետելով մեր վերջին 50-60 տարուան անցքերուն վրայ՝ պիտի տեսնենք որ Սերվիչէն ու Տէրոյնց, երկու բաղձամուտներ, տարբեր վիճակներու մէջ իրարմէ տարբեր ուղղութիւններով⁽¹⁾՝ յաճախ հակառակ ալ՝ ունեցած են մեծ ազդեցութիւն իրենց ժամանակակիցներուն վրայ՝ իրենց կատարած ծանր դերերուն հետ՝ մին իբրև վարիչ Կանոնադրականներուն, երկրորդն իբրև զեկ ու պետ Աւանդականներուն: Իրենց կենցաղը՝ մանաւանդ յիսունէն մինչև վաթսուն և հինգ՝ մեծ գիծերու մէջ կցորդ է շատ անգամ ազգային կենցաղին, և իրենց դատաստանները կարեւոր խնդիրներու մէջ՝ ունեցած են հատու և բարի կշիռ:

Իսկ Մխիթարեան ու Էրոպական վերջին երկու դարու մատենագիրներէն՝ կրնանք զուգակրչուել զինքն Հ. Միքայէլ Չամչեանի Ռուէնի ու

(1) Այս տարբերութիւնը կը շեշտուի առաջինին վրայ իբրև ներկայացուցիչ նոր՝ Էրոպական՝ ոգիին, և երկրորդին վրայ իբրև այնպիսի հին՝ ասիականին:

Ռընանի հետ. Տէրոյնց՝ իր աշխարհիկ շրջալայ-
րին ներած չափով՝ կը կռուէր իր բազմահմտու-
թեամբն ու լեզուաբխտութեամբը՝ Չամչեան մը
կամ Ռոլէն մը, ու գէթ կէս Ռընան, որ եթէ սը-
նած ըլլար Ռընանի շրջալայրին օդով՝ պիտի կըշ-
ուէր մէկուկէս Ռընան⁽¹⁾ : Բազմաշխատ արդիւնա-
ւորութեան կողմէն՝ իրեն ժամանակակից Տ. Տ.
Ներսէս Կաթուղիկոս Աշտարակեցին ևս կը համե-
մափ բազմօք Յովհ. Տէրոյնցի հետ :

Ծիսականին ու դաւանականին մէջ իր մի-
ջինդարեան համոզումները, որ կը մնան մեղի հա-
մար հոգեբանական գաղտնիք և որ բաւական կը
դրդուեցունեն մեր համարումը՝ մանաւանդ երբ
ակնարկենք իր Հաղորդութեան ճառերուն և բո-
ղոքականութեան դէմ գրածներուն, ենթադրել
կուտան առ այժմ իր վրայ գէթ անօգուտ և ան-
մլաս միամտութիւն մը, որպէս զի չըսենք ուրիշ
բան : Բայց երբ կարդանք՝ նոյն իսկ եւրոպական
աստուածաբաններէն շատերուն համոզումներն ու
դաւանանքը, երբ մտածենք որ, օրինակ իմն, Սըր
Թոմաս Մօր մը⁽²⁾ յանձն առնելու կըլլար մինչեւ
անգամ մեռնի՛լ գոյափոխութեան վարդապետու-
թեան համար, և Սըր Թոմաս Պրօուսն⁽³⁾ բա՛ց ար-

(1) Հոս նմանութիւնն իմանալու է հմտութեան հայեցակէ-
տէն և ոչ թէ հեղինակին ողբին կամ դաւանութեանը :

(2) Լորտ Մագոլէյ, Ձեռնարկ ի ֆոն Բանքէ Von Ranke-
Macauley's Essays,

(3) Պըզլ, Պատմ. Անգղիական բազաբակրթութեան հատ. Ա.
էջ 335. Buckle's History of civilization in England, Vol. I.

ձակ կը յայտարարէր երբեմն թէ կը հաւատար փիլիսոփայական քարին չար ու բարի ոգիներու վարդապետութեան⁽¹⁾ ու ձեռագլխութեան (chiromancie)՝ կըստիպուինք բերուիլ հաշտ միտքով Տէրոյննցի ալ համոզումներուն վրայ, ու կարծել իսկ՝ որ անոնք ենթագրուածէն տարբեր ոգիի մը մէջ ունէին իրենց գոյութեան պատճառը:

Այսպէս՝ գալով հետզհետէ իր իսկական նկարագիրին, իր հոգեւոր բո՛ւն երանգին, խիղճին՝ որչափ հնար է ըմբռնել այդ անքննելի խորհրդաբանը մարդկային գործերուն և որչափ կըրցանք տեղեկանալ իր մերձաւորներէն՝ կը գտնենք իր գործնական իմաստասիրութեանց խորը վաղնջական լաւ ու պարզ հոգի մը, լարուած խիստ կրօնքով մը և անտեղիտալի կամքով, որուն վկայեցին իր ոսոխներն անգամ:

Այդ հոգիով է՝ որ իր երկրորդական յարաբե-

(1) Միշին դարին մէջ մանաւանդ՝ ղեւերու գոյութեան հաւատքը, ինչպէս կըսէ Ֆլէմինկ ալ (C. Frr Flemming, Pathologie und Thérapie der Psychosen, Berlin 1859 առ Dr. H. Dagonetի Maladie Mentales, Ed. 1894 Page 5) բռնած էր բոլոր երեւակայութիւնները. եւրոպայի բոլոր վանքերը կը ճարակեցունէին այդ հաւատքը. իրենք՝ կրօնաւորներ ու բազմահմուտ վարդապետներ՝ կը հաւատային ղեւերու գոյութեան և ուրիշներէն աւելի կը վախնային անոնցմէ, ու Տէրոյննց՝ առանց ուրիշ նկատումի՝ ալ՝ իրաւունք ունէր թերեւս ըսելու թէ ռիւերու հաւատքը կը նմանի Եկեղեցիին որմերուն խիճին, առանց անոր՝ շէնքն հաստատ չըլլարաւ. կը փորձուինք ալ ըսել թէ՛ զԹ տարակուսելի է կարծել որ ինք իր չհաւտացածը կը քարոզէր ժողովուրդին. միւս զիծերու մէջ իր հետեւան հաւատքը՝ շոշափելի փաստ մըն է որ հո՛ս ալ միամիտներու հետ միաւիտ հաւատացող մըն էր Տէրոյննցս:

րութեանց մէջ ալ ցուցած է նշանակելի նկարագիր. իր հակառակորդներուն հետ գործածած է չափաւոր լեզու մը. իր ընտանի կենցաղին ու հաշիւներուն մէջ միշտ գտնուած է պարկեշտ. իր սաներն ու զաւակներն ի լաւն ստիպած է իր օրինակով. իր պիւտճէն ունեցած է միշտ բաց մը՝ ժամանակին գրողներուն վրայ հակառակ իր ունեցած առաւելակշռութեանցը: Իր ոսոխներուն հետ եւ պիսկոպոսներու կաթուղիկոսներ անգամ ակնածած են իրմէն: Իր կրօնքին ու հաստատակա՛նութեանը ցայտուն ցոյցն եղած է իր ճշմարտասիրութիւնը⁽¹⁾ :

(1) Ահաւասիկ ճաշակ մըն ալ իր ճշմարտասիրութեան վերաբերումով թի վերջէ սա կըսեմ Իւթիւճեանին. ինչ պէտք է ես Հայէպ քառասուն կանգուն փոսի վրայէն ցտակեցի ըսելով պարծիլ. հոս Հայէպ չիկայ նէ՛ կանգուն կայ. Զօհային վէճն հին. ցաւ ու մոռցուեցաւ. բայց Զօհային մէջ խօսուածները կան. դատապարտութեան արժանի սխալներն ո՛րն են նէ՛ Յո՛ղ երեւան հանէ: Այն ժամանակիններէն աւելի՛ հիմա՛յ օգնական ունի. Միհրդատ Թաղէոս անուն խելացին. Այվատեան Մատթէոս անուն աստուածաբանը⁽¹⁾, քահանաներ ու վարդապետներ ալ կան. և ամբողջ դո՛նամիջեանները իրեն թեւ ու թիկունք են. Այվատեանին զրածին դէմ՝ Եկեղեցւոյ Կստալաբուրեան վրայ գրած ճառերնուս առաջ հաւանութիւն տալով տպուելու արժան զատող, և տպուելէն ետքն՝ առանց հրամանի տպուեցաւ ըսելով հաւանութիւննին ետ առնող կրօնական ժողովականներն հետն են. ասոնցմով Յո՛ղ բանակ կազմէ, այդ բազմութեան աստուածաբանական հմտութիւնն իրենին հետ մէկտեղ Յո՛ղ հրաշալի հանդիտացունէ, սուրբ զիրքերէն ու նախնի սուրբ հայրերուն զիրքերէն ու Ուրբ Եկեղեցւոյ պաշտաման զիրքերէն վկայութիւններ ժողուելով՝ Զօհային մէջ մոլորական վարդապետութիւն կենալը Յո՛ղ ցոյցընէ: Կամ յայտնի Յո՛ղ ըսէ թէ ես անոնց մէկն

Իր գործնական ցայտուն կողմն ալ եղած է իր անքուն բարեպաշտութիւնը. երբէ՛ք չէ դադրած աղօթելէ, երբէ՛ք եկեղեցի յաճախելէ, ու զեղծումներու դէմ բողոքելէ՝ բանաւոր թէ գրաւոր: Իր առանին կենցաղն ալ կիսով չափ եղած է ներանձնական իմն. իր վերջին տարիներուն մենք մեր աչքովը տեսած ենք մեր այցած ատեններն՝ իր սիրած գիրքերուն և արկղիկին քովիկը՝ նարեկ մը և Սաղմոս մը անպակաս: Եւ ասոնք հակոտնաբար հեռի են արտաքնայարդար բարեպաշտութենէ մը, որով կարգ մը մարդիկ կամբաստանէին զինքը:

Իր սոսիները՝ չկրննալով հասու ըլլալ այդչափ զիտուն միաքի մը շուրջը բակ առած այդգոյն բարեպաշտութեան մը՝ կամբաստանէին ու կամբաստանեն դեռ զինքն իրրե կեղծող՝ կայի՛ն անոնցմէ հրապարակաւ ըսողներ ալ թէ՛ «կրօնքը զէնք մը դարձուցած է իր ձեռքն՝ յաղթահարելու համար իր հակառակորդները»: Ինք Պատուելի էֆէնտին լաւ կը պատասխանէր անոնց «Թո՛ղ իրենք ալ ընեն՝ եթէ ունին այդ զեմքը:»

Այո՛, այդ հեգնող հրապարակագիրներուն և ներհուն ազատամիտներուն, որ Տր. Հալլէյի պէս

ալ չե՛մ ընդունիր ու չե՛մ ճանչնար: Թէ որ ասոր ո՛չ ինք և ո՛չ իր հօր կուսակիցները բուական չեն՝ զիտնայ որ չէ Թէ ես մի՛նակ՝ այնքան զաշնակցեալ բազմութենէն աւելի զօրաւոր եմ, որ չկրննար ըլլալ, այլ ճշմարտութենէն է ոյժը, և ինք ու իրենները չէ՛ Թէ ինձի՛ այլ ճշմարտութեան հետ կը մարտին: Մենք միայն ճշմարտութիւնը պաշտպանելու կը ջանանք, և նոյն ճշմարտութիւնը մեզ կը պաշտպանէ: Մեր հակառակորդները ստուծիւն պաշտպանելու կելնեն, և ստուծիւնն անոնք կը խայտառակէ: Երեւակ Թիւ 129 Մայիսի 1. 1862 էջ 277»:

Տէրոյնցի վրայ՝ ինչպէս կրօնքին վրայ ալ՝ կը խօսէին դիմադարձութեամբ և անսուրբ տհաճութեամբ մը, ամէն կարելի բան պահպանողաբար ըսելէն ետեւ՝ ինք ալ նեւտոնի պէս կրնար և իրաւունք ունէր ըսելու։⁽¹⁾ «Ես ուսումնասիրած եմ այս բաները, իսկ դուք ո՛չ» — I have studied these things, you have not—⁽²⁾։ Մեր սիրան ալ իւր շատ մտերիմներուն հետ կր վկայէ թէ չէր կեղծեր և չէր կրնար ալ կեղծել։ Ի՛նչ, վաթսուն եօթանասուն տարի հրապարակաւ բարութիւն քրիստոնէութիւն քարոզելէ ու փաստաբանելէ ետեւ՝ ինչպէս տեսած ենք մեր տղայութեան՝ առտու իրիկուն, իր ալևոր օրերուն, Տէրոյնց կայներ դէմ յանդիման իր Ամենակալ Աստուծոյն աղօթեր ու աղաչեր՝ որ ներէ՛ իր սուտերուն, և ինք ճշմարիտն Աստուած ալ ներեր, ու այնքա՛ն տաղանդ այնչա՛փ կեանք տար իրեն։ Ծիշդն ան ըլլալու է՝ որ կարգ մը մըտերիմ ծանօթներէ զատ՝ ոչ ոք հրապարակի մարդերէն ճանչցած էր զինքն այնպէս ինչպէս որ էր, ոչ ոք անկողմնակալ դիտակէտէ մը մտատեսած էր իր կրօնաւոր ներքինը։ Այդ ներքինին խօսուն երեւեցուցիչն է՝ իր բովանդակ կեանքին մէջ հաւատարիմ մնալը քրիստոնեայ Եկեղեցիին անոր ամէն

(1) Տե՛ս Քրիստոնէական եկեղեցւոյ կառավարութեան վրայ, էջ. 10.

(2) The family Library N. XXIV. The Life of Sir I. Newton XIX p. 33: — And when Dr. Halley ventured to say anything disrespectful to religion, he (Newton) invariably checked him and said, «I have studied these things-you have-not»— Professor Regand of Oxford heard this anecdote from Dr. Maskelyne.

տարազներովը, իյնա՛լն անոր հետ, բարձրանա՛լն անոր հետ, նեղուի՛լ այնպէս ու փառաւորուի՛լ այսպէս. անձնական պատիւի մը պէս պահել ու վարագուրել անոր պաշտօնեաներուն տգիտութիւնը վրիպակներն ու շեղումները, և չոստնուլ բնաւ անոր նեղ սահմանէն դուրս՝ հոն միայնակ լքուած տտենն անդամ: Իր հանապազորդութիւնն եկեղեցական արարողութեանց՝ կեղծիքէ աւելի իմաստութեան մը նշանն է⁽¹⁾, և իր ալեւորեալ նախանձաւորութիւնն՝ անկեղծութեան մը գոյնը, որ անփոփոխելի ալ է՝ ծերի մը սպիտակավարսութեան պէս:

Այսպէս՝ կը շեշտուի իր անձին վրայ աստուածարանէն աւելի աստուածավախը, գրագէտէն աւելի բարեգէտ մարդը, գաղափարականէն աւելի իրականն և կրօնասիրութենէն աւելի կրօնակեցութիւնը: Իր ամուսնական ժուժկալութիւնն և պահեցողութիւնները՝ չունին իրենց նմանն իր ժամանակակից իմաստասէրներուն մէջ: Ընդ ամէնն երկու անգամ գաշած է թատրոն, և պահքէն զատ՝ ունեցած է մասնաւոր ծոմապահի օրեր ալ⁽²⁾:

(1) Սոկրատ Եպիկուր և Պլուտարք՝ ցուցած են միշտ խորին լարգանք իրենց կրօնքին. Եպիկուր ցուցած է օրինակելի բարեպաշտութիւն և անխափան հանապազորդութիւն տաճարներուն (Գիողին Լայերտ. Ժ. 10 Աս Կիպընի, Խանգարումն եւ Անկումն Հռոմայեցւոց հատ. Ա. Գլ. Բ. էջ Գ. տեղեկ. 2):

(2) Զարմանալի՛ պարագայ. Տէրոյնեցի դրացի գրագիր մը կը վկայէ Թէ Պատուելին պանիրէ կը խորշի, չուտեր եղեր. ինչպէս Սերորեան Յակոբ Պատրիարքի համար կըսեն՝ Թէ խնձորասխիրա էր:

Ոչ մէկը՝ գէթ իր սնած դարուն մէջ՝ իրեն չափ վանական ապրած է վանքէն դուրս և թե-
րեւս, բարէ, վանքերու մէջ ալ. ոչ ոք՝ հան-
գոյն պարագաներով՝ իրեն չափ ուսումնասիրած է
իր պաշտած կրօնքն և ոչ ոք ունեցած է իրեն
չափ ստորասելու արիութիւնը բացասական ժամա-
նակամիջոցի մը: Ամիրաներուն մէջէն թէպէտեւ
անպակաս եղած են իր այդ արիութիւնը պահա-
նորդողներ, սակայն ինք ալ՝ ուրիշ պատուելիներ
րու պէս՝ չէ ունեցած այդ մեծութեանց գիրկը
մեղկանալու և անհոգանալու անարիութիւնը, և
սպասաւորած է անքուն մեծ գործի մը. — Թուր-
քահայերուն մէջ միանգամ լուցուած քրիստոնէա-
կան հուրին պահպանութեան —: Ինչպէս ըսած է
անգղիացի հեղինակ մը՝ երկինք ամենուրեք կը
ձգէ իր անշշունջ ճառագայթները վառելու այդ
վեստեան հուրը, բայց զայն պահպանելու համար
ալ՝ պէտք է քահանայութիւն մը: Այդ քահանա-
յութիւնը, չըլլալով ինք քահանայ, կատարած է
Տէրոյնց գեր քան զքահանայ:

Ոչ ոք զայս կուրանայ:

Փնտռեցէ՛ք, ապս, այս հանգամանքն իր և
արդի ժամանակի իմաստասէր մարդոց վրայ՝ որ
գիտեն քանի մը լեզու և ունին հանգոյն հմտու-
թիւն, ունին գրիչ շարժուն իրենց ձեռքն և բան
կենդանի իրենց բերանը, ու եթէ դժբաղդութեամբ
չգտնէք՝ վճռեցէ՛ք դուք ալ յիշատակասէր քանի
մը անձնաւորութեանց հետ, որ մեծարանքով թե-
լադրեցին մեզի քանի տեղեկութիւններ իր
ներքինին վրայ՝ թէ Տէրոյնցի մեծութիւնն իր հե-

տեւանութեան ու գործնական բարեպաշտութեա՛ն մէջ էր, ու, եթէ ոչ միւս նախամասնութիւններովը, գէթ իր այս երկու մասերովն՝ ինք էր արդարեւ ԱՅՐ ՄԵԾ: Ասոնցմով կը քառուի՛ն ալ իր վրայ յիրաւի կամ յանիրաւի զրուցուած մարդկային թերութիւնները. «Ձի բարեպաշտութիւն՝ ամենայն ինչ է մարդոյ»: (1)

Եւ մենք ալ՝ եթէ այս մացառուտ վաստակին մէջ՝ ունեցանք մեր թերութիւնները, իր քարի կողմերուն համար մեր պաշտումը թերեւս քաւէ անոնք, փոյթ չէ թէ այդ պաշտումն ալ համարին ոմանք՝ կուրութիւն կամ մեր այդ թերութեանց վրայ միւս ա՛յլ թերութիւն:

Գրեցի՛նք ինչ որ կրեցինք: (2)

Չեռագրեալ 1898ին

(1) Պոսիւէ, Դամբանական իշխանին Գոնտէի:

(2) Եւ շատ քիչ տեղ չյօժարեցանք իջնել մեր իր վրայ ունեցած պատանեկան նախըմբռնումներէն ու իբրև բացառիկ համարումէն, որ արդիւնք էր մե՛ր ալ առած կէս վանական նախակրթութեան Գործիս ամբողջութենէն ժամանակ ժամանակ հրատարակուած են մասեր՝ Վիեննայի Մխիթարեանց Հանդէսին, Գ. Պոլիսի Մասիսին Լոյսին և Մանզումէին մէջ:

ՏԷՐՈՅԵՆՑԻ ԳԻՏՑԱԾ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ⁽¹⁾

- Ա. Հայ՝ գրաբառ հանդերձ բովանդակ մատենագրութեամբ :
- Բ. Աշխարհաբառ՝ ժամանակին թուրքահայերուն ամէնէն զարգացեալ աշխարհաբառը :
- Գ. Իտալերէն՝ իբր հաւասար մայրենի լեզուին :
- Դ. Լատիներէն՝ մատենագրականը :
- Ե. Յունարէն՝ (հինն՝ Հելլէնը՝ քա՛ջ) :
- Զ. Ֆրանսերէն՝ ինքնին ուսած էր առանց դասատուի և շա՛տ աղէկ. թուրքահայ առաջին ֆրանսագէտները նախ իրեն աշակերտած են :
- Է. Թուրքերէն՝ քաջ :
- Ը. Պարսկերէն՝ ոչ ներհուն :
- Թ. Արաբերէն՝ նոյնպէս :
- Ժ. Անգլիերէն՝ նոյնպէս :
- ԺԱ. Գերմաներէն՝ թարգմանելու չափ.
- ԺԲ. Երբայեցերէն՝ բանասիրաբար :
- ԺԳ. Վրացերէն՝ նոյնպէս :

(¹) Տասներեք լեզու՝ գրեթէ Ռընանի հաւասար, և Հայոց մէջ ցայսօր չէ յիշուած այդքան լեզու գիտցող: Բազմալեզու անձնաւորութեանց մէջ պատմական են՝ Պիոս Թ. Պապն, որ գիտէր քառասուն և ինը լեզու և Մեծոֆանթ խալաօցին, որ գիտէր յիսուն և վեց լեզու:

ՏԵՐՈՅԵՆՑԻ ԵՐԿԵՐԸ

(ՄԵՋԻ ԵՍՆՈՒՆԵՐԷՆ)

Յ. Գ. Մամբրեանի ֆոլ. 1 հատոր. *Ինճիրի Շէ-րիֆի, տաճկարարրառ թրգմ. Աւետարանի*. 1819 :

Ա. Տերոյեցի ֆոլ. 1 հս. Յ. Յ. Ռուսոյ՝ *Սկզբունք քաղաքական իրաւունքի. թրգ. ձեռագիր*. 1829 :
յԱսաբազար 1 հս. *Պատմութիւն Եկեղեցւոյ ձեռագիր*. 1829 :

Նեց. Սեբաստեանի ֆոլ. 1 հս. *Պոսիւէ՛ յաղագս անսխալութեան Եկեղեցւոյն Աստուծոյ գրքաւ. ձեռագիր*. 1832 :

Ա. Տերոյեցի եւ Նեց. Սեբ.ի ֆոլ. 4 հս. *Համընէ՛ անխարութիւն ի հաւատոյս ձեռագիր*. 1834 :

Ա. Տերոյեցի եւ Յ. Գ. Մ.ի ֆոլ. 1 հս. *Մոնդէսքիէօ՛ Մեծութիւն եւ Անկումն Հոռոմայեցւոց, թրգմ. ձեռագիր*. 1837 :

Արմաշի վանքի. 3 հս. *Բէստէնի բժշկարան թրգմ. ձեռագիր*. 1837 :

1 հս. *Ընթացք հայ դպրութեան. Մասն Ա. տպեալ*. 1838 :

Ա. Տերոյեցի ֆոլ. 2 հս. *Ընթացք հայ դըպրութեան Բ. եւ Գ. ձեռգիր*. 1838 :

4 հս. *Ճոյայի քաղաքավարութիւն թրգմ. տպեալ*. 1842 :

1 հս. *Ճառ առաջին մարդոց կրթութեան վերայ. տպեալ*. 1843 :

Գեր. Տ. Յովն. ֆն. Մկրտեանի ֆոլ. 1 հս. *Պի-*

տանի պարապմունք՝ տղայոց կարգալը բացուելու համար կարգալու պատմութիւններ և միտք բանալու տեղեկութիւններ, էջ 368 ձեռագիր. 1842:

Գեր. Տ. Յովն. ֆի. Մկրեանի ֆոլ. 1 հս. Տնտեսութիւն. տան մը մէջ պէտք եղած բաները ճարելու և պահելու, և պատահած վնասակար բաներուն հակառակովը առաջքն առնելու վրայ պիտանի եղանակներ, հեղինակ՝ Մատամ Սէլմառ, էջ 595. Թրգմ. 1842:

Տ. Յովն. ֆի. Մկրեանի ֆոլ. 1 հս. Առողջութեան կանոններ, որ մարդոյն առողջութեան և ինքզինքը հիւանդութենէ պահպանելու կերպը կը սորվեցնէ էջ 207 ձեռագիր. 1842:

Տ. Յովն. ֆի. Մկրեանի ֆոլ. 1 հս. Հարկաւոր բժշկարան. օղէն կամ ջուրը ինչալով կամ կախուելով կամ ուրիշ դիպուածով մեռած մարդիկը ողջընցունելու(!) կերպ: Բառտալ և Մանթիէսի բժիշկներուն դիրքերէն ժողովելով Թարգմանութիւն. էջ 155 ձեռագիր. 1842:

Արմաշի վանք. 1 հս. Դասատարակութիւն մանկանց ձեռագիր. 1843:

1 հս. Յայտարար ուղղութեան Թուրքաբան հտ. Ա. տպեալ. 1849:

1 հս. Յայտարար ուղղութեան Թուրքաբան հտ. Բ. ձեռագիր. 1843:

1 հս. Ճանապարհ երջանկութեան Թրգմանօրէն տպեալ. 1845:

1 հս. Սորհրդածութիւնք Բասկալայ Թրգմ. տպեալ. 1844:

1 հս. Ճառ Մկրտութեան տպեալ. 1849:

3 հիս. Հաղորդութեան վրայ նամակներ տրպ-
եայ. 1845—46 :

Ա. Տերոյեցի ֆոլ. 1 հիս. Մասիլեօնի քա-
քասնորդականք ձեռագիր. 1845 :

1 հիս. Հնախօսութիւն ազգաց տպեայ. 1846 :

Արմաւի վանքի. 1. հիս. Ֆոնդընէլ՝ յաղագս
պատգամաց Կոոցն հեթանոսաց. 1846 :

Արմաւի վանքի. 5 հիս. Քալմէյի քննողական
ճառք ի Ս. Գիրս ձեռագիր. իւրաքանչիւրը 200ա-
կան էջ. 1847 :

Ա. Տերոյեցի եւ Յ. Գ. Մ.ի ֆոլ. 1 հիս.
Ռամբոյտի վարք Գենպետին 50J էջ. 1837 :

1 հիս. Ֆէրիէրի կարգինային հետ աստուածա-
բանական տեսութիւն մը հայ եկեղեցիին դաւա-
նութեանց վրայ. (տպեայ Պէրպէրեան պատմութեան
մէջ յէջ 33⁰-347). 1847 :

Արմաւի վանքի. 3 հիս. Գրաբառ բժշկարան
թրգմ. Իտալ. ձեռագիր. իւրաքանչիւրը 400ական
էջ. 1849 :

1 հիս. Բարոյագիտական ճառեր ձեռագիր.
1849 :

1 հիս. Պիպլպլոթ վէպ. թրգ. ի գերմ. ձե-
ռագիր. 1849 :

1 հիս. Քոնաիլեաքի տրամարանութիւնը ձե-
ռագիր. 1849 :

1 հիս. Քրիստոնէական՝ քանի անգամներ տրպ-
ուած. 1850 :

Յ. Գ. Մ.ի ֆոլ. 1 հիս. Քննութիւն կանոնի Ս.
Գրոց ձեռագիր⁽¹⁾. 1850 :

(¹) Այս ձեռագիրը նշանաւոր, որուն մէջ Տերոյեցի նուրբ

1 հս. Մ. Չակուռոս, Տեսչութիւն Հովուական տպեալ. 1853:

1 հս. Չորք եղբարք թրգ. տպեալ. 1853:

1 հս. Տանվիլ. տեղագրութիւն Երուսաղէմի տպեալ. 1855:

1 հս. Հրաւէր Սիրոյ. թարգ. տաճկ. տպեալ (Զօհայի մէջ): 1855:

1 հս. Սոաէ՛ Ուսումն բարուց թրգ. տպեալ. 1857:

1 հս. Ամերիկեան հնութիւնք թրգ. տպեալ. (Երեւակի մէջ): 1858:

Ա. Տերոյեցի ֆոլ. 1 հս. ԽԳ. Ճառք Հայ պատմութեան վրայ խօսուած Պէտէքի լազարիսդ կրօնաւորներուն քոլէժը, ձեռագիր. 1858 — 9:

Ն. Սեբասեանի ֆոլ. 1 հս. Փարիզի եպիսկոպոսին աղայ կրթելու վրայ. 1858:

ՅԵՐՈՒՍԱԿԻՄ. 1 հս. Պատմութիւն դպրոցաց 5րդ դարէն մինչեւ 19րդ դար. 1858:

1 հս. Տերտուղիանոսի նախագրութիւնք, աը պեալ (Երեւակի մէջ). 1860:

1 հս. Բանադատ տպեալ. 1860:

Ա. Տերոյեցի ֆոլ. 1 հս. Կղեմէս հայրապետ ձեռագիր. 1860:

Ա. Տերոյեցի ֆոլ. 1 հս. Բառնարատ հայրապետ, ձեռագիր. 1860:

Ա. Տերոյեցի ֆոլ. 1 հս. Հովիւ գիրք. ձեռագիր. 1861:

տրամարանութիւնը կը հասնի անհամեմատ բարձրութեանց, իր բարեյիշատակ որդւոյն տուած ըլլալով՝ դժբաղդարար հրոյ ճարակ եղաւ իր տանն հետ: Կը խնդրուի զայն ունեցող բանասէրներէ փոխադրելու կամ փոխանակելու համար իմաց տալ մեզի՞

1 հս. Լակտանտիոսի յղ. մահու հալածչաց,
Թարգմ. տպեալ. 1860-61:

1 հս. Դիւաց գոյութիւնը և Չարութիւնը.
Թարգմ. տպեալ. 1862:

1 հս. Կէնճ քրիստոնեայ. տպեալ. 1862:

1 հս. Խորհուրդ գաղտնի ընկերութեանց.
տպեալ. 1863:

1 հս. Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ կառավա-
րութեան վրայ. տպեալ. 1861:

1 հս. Մեծն Նարդէոնի մտածութիւնք քրիս-
տոնէութեան. տպեալ. 1865:

3 հս. Իրաւախոճ՝ պատասխանի առ Յ. Գա-
թրըճեան. տպեալ. 1868-9-72:

Ա. Տերոյեցցի ֆոլ. 1 հս. Նէոյմանի պատմ.
Հայ գրականութեան, գերմ. թրգմ. ձեռագիր. 1870:

1 հս. Քրիստոնէական հաւատոյ ի պէտս նա-
խակրթ. գպրոցաց. 1865:

Ա. Տերոյեցցի ֆոլ. 1 հս. Վ. Լանկլուա ճա-
նապարհորդութիւն յԱսիա, ձեռագիր. 1871:

1 հս. Հնախօսութիւն հայկ. հեթանոսութեան.
Մ. Էմին, թարգմ. տպ. 1877:

1 հս. Յայտնութիւն գաղտնեաց. 1870:

Երուսաղէմի վանքը. 30 հս. Պատմութիւն Ե-
կեղեցւոյ՝ ձեռագիր, սկսեալ 1845ին ց1880:

Երուսաղէմի վանքը. 3 հս. Պատմութիւն Ե-
րուսաղէմի՝ ձեռագիր, սկսեալ 1865:

Ա. Տերոյեցցի ֆոլ. 1 հս. Ճարտարապետու-
թիւն, թրգմ. ձեռագիր, 1870:

4 հս. Անդրանիկ լրագիր ի Պոլիս. 1846-1852:

7 հս. Զօհալ. 1855-56:

12 հս. Երեւակ փոքր. 1857-62:

8 հս. Երեւակ մեծ . 1862—1866 :

Աստ անդ . 6 հս. Զեռագիր քարոզներ թարգմա-
նութիւն և ինքնագիր . Մատթէոս Սեթեան Յով-
հաննէս ու Եղեսեան Յովհաննէս եպիսկոպոսներուն
համար :

— Բազմաթիւ յայտարարութիւններ :

— Կրօնական և իմաստասիրական յօդուածներ
այլևայլ օրագիրներու մէջ :

Ընդամէն 150 հասոր

ՃԱԹԱԿՆԵՐ

ԻՐ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՀԱՄՈՋՈՒՄՆԵՐՈՒՆ

ԵՒ ՎԱՐՔԻՆ

ՈՒ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐՈՒՆ

(ԲԱՐԱՑՈՒՑԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆ ՄԸ)

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅՆ ՄԷՋ ԵՂԱԾ

ԽՕՍՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

16 Մարտի 1864

Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարքին մէկ նամակովը Կրօնական Ժողովոյն ներկայանալու հըրաւիրուելով՝ Մարտի 16ին երկուշաբթի օրը գնացի և Պ. խմբագիրը հոն գտայ: Ժողովոյն ներկայ էին Կրօնական Ժողովոյ ամէն ժողովական հարք բաց ի երեք անձանց. գերապատիւ Տ. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Կապուտիկեան և արժանապատիւ Տ. Արիստակէս և Տ. Փիլիպպոս քահանայք Սուրբ Գէորգ Եկեղեցւոյ Սամաթիայի:

Այլ և այլ իրաց վրայ ժողովն իր մէջ խորհըրդակցելէն ետքը Հիւնքեարպէյէտեան Տ. Յովհաննէս քահանայն ինծի եկաւ. քիչ մը դուրս ելիլը, Խմբագիրին(*) ըսելիք ունիմք ըսաւ. հնազան-

4. Ս. Իւթիւճեան:

դեցայ, և քառորդի մը չափ ժամանակ դուրսը Տեղապահ Սրբազանին Սենեակը սպասելէս ետքը դարձեալ ներս կանչուեցայ, հոն եղած խօսքերը այս տեղս կը գրեմ, նախ զայս ծանուցանելով որ ժողովոյն արձանագրութենէն առած չեմ որովհետեւ նոյն արձանագրութիւնը դուրս չելլեր. Պ. Խմբագիրն ալ իբր թէ այն օրուան եղած խօսակցութիւններն իր թերթին Յունիսի 6 և 13 թիւերուն մէջ կը հրատարակէ. թէպէտ գրածին այնպէս կերպարանք մը առած է՝ որ կարգացողը ճիշդ արձանագրութիւնը օրինակած կը կարծէ: Մենք եղած խօսքերը երկար ժամանակ անցնելով չմոռցուելու համար գրի առինք և այն է որ հոս կը հրատարակեմք:

Երբ ժողովը մտայ և նստայ՝ Սրբազան Պատրիարքը Ատենապետ Սրբազանին առջարկեց որ խօսի, և նա Սրբազան Պատրիարքին նոյնը առաջարկեց, քանի մը խօսք այսպէս իրարու հետ փոխանակելէն ետքը ատենապետ սրբազանը այսպէս խօսեցաւ:

Հայոց Սուրբ Եկեղեցին զհռոմէականը և զյունականն ի մասին հաւատոյ միապէս ուղղափառ կը ճանչնայ, թէպէտ Հռոմայ եկեղեցին քանի մը նորամուտ անտեղութիւններ կան, զորոնք չընդունիր: Հռոմայ Եկեղեցին Պապը ընդհանուր եկեղեցւոյ գլուխ և անսխալ կը ճանչնայ, որն որ Հայոց Եկեղեցին չընդունիր: Մենք անոնց ի հաւատս ուղղափառութիւնը կը ճանաչեմք, բայց անոնք մեր Հայ Սուրբ Եկեղեցւոյ համար շատ զրպարտութիւններ կընեն հերետիկոս և մոլորեալ

գոչելով . միւս խմբագիրը Հայաստանեայց եկեղեցւոյն դէմ թշնամանք մը եղած ատենը լուռ չկենար , Ազգային եկեղեցին պաշտպանած ատենը մինչեւ անգամ Հռոմայ Պապին համար գրած է թէ մեր եկեղեցւոյ ժամկոչին ալ հաւատար չեմ սեպեր անկկայ : Եւ այս զրուցուածքը հոռմէականներուն ըրած թշնամանացը փոխարինութիւն մըն է : Ասոր հակառակ պատուելին անոնց ըսածին եւ գրածին դէմ լուռ կը կենայ , ինքը շատ բարեպաշտ է , չուզեր որ Հռոմայ եկեղեցւոյն ի հաւատս ուղղափառութիւնն ալ կասկածի տակ երթայ , կը վախնայ որ ասով բողոքականութեան կը մօտեցուի :

Տէրոյննց . — Ձեմ ընդունիր ըսելդ թէ Հռոմէականներուն մեր Սուրբ Եկեղեցւոյ դէմ ըրած թշնամանացը պատասխան չեմ տուած . հակառակը կը տեսնուի Զօհալիս մէջ , ուր Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյն ուղղափառութիւնը ցուցուցած և պաշտպանած եմ , միայն թէ թշնամանաց դէմ թշնամանք չեմ խօսած :

Խմբագիր . — Այո՛ այնպէս լաւ պաշտպանեցիր , որ համագումար ժողով մը Զօհալի յատուկ վճռով դատապարտեց :

Տէրոյննց . — Պ . խմբագիրը այս խօսքը անդադար կը յեղյեղէ , 18 Յին ժողով մը եղեր եւ Զօհալին դէմ վճիռ մը հաներ են : Այդպէս որոշում մը եղեր է , բայց ետքը անվաւեր ըլլալը հասկըցուելով վճիռ հրատակուած չէ՛ : Պ . Խմբագիրն ալ այդպէս վճիռէ մը տեղեկութիւն չունէր մինչեւ 1861 թուականը , որ տեղաց մը ձեռք ձգելով հրատարակեց :

Խմբագիր. — Ներեցէ՛ք, պարո՛ն, այն վճիռը եղած իրիկունը կրօնական ժողովոյ ատենադպիրը ինձի հաղորդեց վճռոյն օրինակը, ես հրատարակել չուզեցի: Ատենապետին ծանօթ է, և տակաւին քովս կը կենայ, ուզողը կրնայ տեսնել:

Տէրոյնց. — Սո՛ւտ է այդ խօսքդ, եւ ես սուտ ըլլալը, և այն գիրը այն ատեն ձեռքդ անցած չըլլալը քու գրածներովդ կըրնամ ստուգել:

Ժողովականներէն մէկը. — Ատո՛նք անցած բաներ են, մենք ձեր երկուքին ալ՝ Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյ հարազատ զաւակ ըլլալնուդ վրայ կասկած չունիմք:

Սրբազան Պատրիարքը. — Ուրեմն այդպէս իրարու հակառակ խօսելնուդ տեղը աւելի աղէկ չըլլա՞ր որ միաբանիք և միացեալ ուժով դէմ խօսիք հաւատոյ և Եկեղեցւոյ թշնամիներուն: Այդ ատելութիւնը վերցուցէ՛ք մէջերնուդ և միաբան Եկեղեցւոյ պաշտպան եղիք:

Տէրոյնց. — Ես պարոն խմբագիրին հետ հաշտ եմ ատելութիւն մը չունիմ անոր դէմ, բայց երբ սխալ կամ կասկածելի բան մը կը տեսնեմ գրածին մէջ անոր դէմ կը գրեմ:

Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէստեան. — Ասկէց առաջ ալ երբ պատուելիին յատուկ մարդ ղրկուելով առաջարկուեցաւ որ Պ. խմբագրին հետ հաշտուին, պատասխան տուեր էր որ ես անոր անձնականին դէմ բան մը չունիմ, ինքը միշտ իմ սիրելիս է: Երեւակ թերթը իր թերթին դէմ է: Նոյնը Երեւակին մէջ ալ գրուած էր: Մենք ալ հաշտութեան առաջարկութիւնը Պ. խմբագրին ը-

րինք նէ պատուելին այս պատասխանը լսած ըլլալով՝ ըսաւ. անիկայ ինծի հետ անձնական բան չունի եղեր, ուրեմն ա՛ն սա թերթը ու Երեւակը իրարու հետ աւրուածներն ասոնք են, ասոնք հաշտեցուր:

Ատենապետ Սրբազան (Խասգիւղցի). — Ի՞նչպէս կըլլայ որ Երեւակը ան թերթին դէմ կը խօսի, և Երեւակին խմբագիրը անոր խմբագրին ատելութիւն չունենար. այն թերթը գրողն անոր խմբագիրն չէ մի՞. խօսքը ատելը խօսողն ատել չէ՞ մի:

Տէրոյնաց առ Սրբազան Պատրիարքն. — Սըրբազա՛ն հայր, գիտէք որ ծանօթ խօսք մ'է մեղիք ասեչ քայց մեղաւորը սիրելը. ես ալ Պարոն խմբագիրին գրած ծուռ ու մոլար խօսքերը կատեմ և կը հերքեմ, քայց զինքը կը սիրեմ: Թէ որ հետը ատելութիւն ունենամ նէ ի՞նչպէս կըլլայ և խիղճս ի՞նչպէս կը ներէ որ Սուրբ հաղորդութեան մօտենամ, ինչպէս որ ամէն ծնունդի և զատկի կընեմ:

Տ. Յովհաննէս Բարազեան վկայեց թէ 1840 թուականէն ի վեր իր խօստովանորդին ըլլալովս՝ ամէն ծնունդի և Զատկի կը խոստովանիմ և կը հաղորդիմ:

Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեանն ալ նոյնը վկայեց Պ. Խմբագրին համար, որ ութ տարիէ ի վեր անոր խոստովանորդին է եղեր: Պ. Խմբագրին տղայութեանը ժամանակին համար ալ նոյն վկայութիւնը տուաւ Տ. Յովհաննէս Բարազեան:

Խմբագիր. — Հապա ինչո՞ւ ինծի համար բողոքական և հերետիկոս կըսէ: Ասոնք իմ անձնականիս դէմ չեն մի:

Տէրոյենց . — Ուր որ այդպէս խօսեր եմ նէ ապացոյցն ալ քովն է , այդպէս բան մը ուր խօսեր եմ նէ գաի՛ր , ապացոյցն ալ քովը կը գտնես : Բայց , Սրբազան , հարք ասիկայ ինծի բացէն նախատական բաներ կը խօսի : Երեւակին խօսքերուն կարգը իրեն տարիքի կամ հասակի կամ ուրիշ անձնական հանգամանաց վրայ բան խօսուած չիկայ : Այսու ամենայնիւ Պ . Խմբագիրը իր թերթերէն մէկին մէջ ինծի համար եօթանասնամեայ ըսած է , որպէս թէ այդքան ապրիլը նախատինք մը ըլլար :

Խմբագիր . — Թէ որ ըսածս սխալ է նէ ես խօսքս ետ կաննեմ , ստոյգ տարիքդ ըսէ՛ , առաջիկայ թերթին մէջ գրեմ (ժողովականք կը ծիծաղին) : Բայց դուն ինծի համար կը գրես թէ բարքը աւրած է :

Տէրոյենց . — Ես քու խոստովանահայրդ չե՛մ . բարքդ աւրած կամ չաւրած ըլլալուն չեմ խառնուիր . միայն թէ՛ կը տեսնեմ որ ծուռ բարոյական քարոզող գրուածներուն կը հաւնիս : Վիֆիլիսի Երեք գիրքը թարգմանելով ազգին մէջ կը ծաւալես , որու մէջ սօսիալիսդի դրութեամբ գողութիւնը օրինաւոր ցոյց տրուած է :

Խմբագիր . — Այսպէս բան ո՞ւր գրուած է :

Տէրոյենց . — 281 երեսը , և այսու ամենայնիւ յառաջարանութեանդ մէջ նոյն գիրքին համար կը վկայես թէ ամենամաքուր բարոյական ունի :

Խմբագիր . — Ո՛չ , ես անանկ գրած չեմ , ողջամիտ բարոյական ունի ըսած եմ :

Ատենապետ Սրբազան . — Վիքիլիաի երէցին հեղինակին միաքը այդ ըլլալու չէ . ես ալ նոյն գիրք-

քը կարդացեր եմ և ըսածիդ պէս միտք մը հասկըցած չեմ :

Տէրոյնց .— Հեղինակին միտքը մեզի անծանօթ է , գրչէն ելած խօսքէն պիտի հասկըցուի , և գրածէն ալ ասկէց զատ ուրիշ բան չհասկըցուիր :

Սրբազան Պատրիարք .— Պատուելի , քու այսքան բամբասուելուդ պատճառը՝ հռոմէական վարդապետի մը մօտ օրերս հանած տետրակին դէմ բան մը չգրելդ է : Ամէն մարդ մէկ մէկ բան գրեցին . գիտեմք որ դուն ամէնէն աղէկ կը գրես , ինչո՞ւ չգրեցիր :

Տէրոյնց .— Ծառադ բան մը գրելու ատենս կը խորհիմ թէ՛ դէմ բան մը հակառակ կողմէն հրատարակելու ըլլան նէ իմ ըսածներս կըրնամ արդեօք պաշտպանել : Այս ըսած տետրակնիդ մինչեւ այսօր տեսած չեմ . քանի մը լրագիրներու մէջ կարդացի որ մեր Սուրբ Եկեղեցին Պանթէոն անուաներ է . ամէն տեսակ ազանդոց խառնարան ըսեր է . մէջը Քրիստոս չիկայ , իսայն անոր արձանը կայ ըսեր է . ևն . : Ասոր դէմ բան մը գրած ատենս կըրնայ հեղինակն ինծի ըսել թէ Ծաղիկին և Չայն ընկերսիրականին և Մեղուի և ուրիշ պարբերականներու և տետրակներու գրածները Հայոց Եկեղեցին կընդունի թէ ո՛չ , ի հարկէ չընդունիր պիտի ըսեմ : Բայց ի՞նչ պատասխանեմ երբ ըսէ թէ հոս Եկեղեցւոյ գլխաւոր հովիւ Պատրիարք ունիք , կրօնական ժողով ունիք , անոնք ժողովըրդեան ծանուցի՞ն թէ այդ պարբերականներուն գրածները հակառակ են քրիստոնէութեան , անոնց դէմ Եկեղեցական վճիռ մը արձակեցի՞ն մի , Այս

որ չըրին նէ՝ ըսել կըլլայ թէ այն մուրուսթիւնները եկեղեցւոյ մէջ ընդունեցին, և ասոր համար է որ Հայոց եկեղեցին աղանդներու խառնարան մըն է ըսինք: Ասոր ես ի՞նչ պատասխան մը կըրնայի տալ, մանաւանդ երբ կը տեսնեմ որ Պ. Խմբագիրն ալ այնպիսի թերթերը և տեարակները գովութեամբ կը յիշէ:

Խմբագիր. — Ե՛րբ անկրօններու պաշտպան գանուեր եմ, Մոռսայի Մասեացը ե՛րբ գովեր եմ:

Տէրոյննց. — Ծագիկին համար ի՞նչ կըսես, զոր խմաստալից անուանած ես:

Խմբագիր. — Թէ որ անոր մէջն ալ ընդդէմ հաւատոյ բան կայ նէ կը մերժեմ: Սրբազան հարք այնպէս բան մը կա՞յ մի:

Ատենապետ Սրբազան. — Անցեալները բարոյականութեան հիման վրայ մուար կարծիքներ յայաներ էր:

Խմբագիր. — Բայց ես ալ թերթիս մէջ գրեցի անիկայ և բացատրութիւն ուղեցի:

Ատենապետ Սրբազանը բանին այսպէս ըլլալը հաստատեց:

Սրբազան Պատրիարքը. — Ատոնք լինցած բաներ են, ուղուածը այն է որ անցեալը չյիշելով հաշտութիւն, և իրարու թշնամական խօսքերէ ետ կենալով Սուրբ եկեղեցին և հաւատքը պաշտպանէք:

Տէրոյննց. — Ամէնքդ ալ Երեւակը կը կարդաք, ես Պ. Խմբագրին համար թշնամանք մը գրած չեմ, ինչ որ գրեր եմ նէ՝ իր գրածներուն վրայ հիմնած է ինչպէս ըսի: Բայց ինքը թշնամանքի հետ ալ զրպարտութիւն կընէ:

Իր թերթին մէջ գրած էր որ՝ որպէս թէ ես եկեր կրօնական ժողովին աղաչեր պաղատեր եմ, մինչեւ հիմայ գրածներուս վրայ զղջացեր եմ, եւ ժողովն ալ ինծի գթալով այն նամակը տուեր է ինծի՝ որ Երեւակին մէջ տպեցի: Կրօնական ժողով ասկէց զատ չիկայ, և ես կը հարցնեմ, այդպէս բան մը եղած կայ մի:

Արբազան Պատրիարք. — Հոս եկած և այդպէս բան մը ըրած չունիս:

Արբազան Պատրիարքը հարցուց Խմբագրին թէ այդ լուրը ո՞րկէ առիւր և գրեցիր:

Խմբագիր. — Բարեկամ մը այնպէս ըսաւ ես ալ հաւատալու իրաւունք ունէի. վասն զի չէի կրնար հասկընալ թէ ի՞նչպէս կրօնական ժողովը, որուն ժողովականներուն մէկ քանիին համար եւ ինծի համար ալ Դոնամիջեան հերետիկոս ըսած եւ գրած էր, այդպէս նամակով մը զինքը կարգաբացունեն, թէ որ եկած և զղջում յայտնելով ժողովականներէն ներում խնդրած չըլլայ:

Արբազան Պատրիարք. — Դոնամիջեան հերետիկոսութիւնը ի՞նչ է:

Խմբագիր. — Պատուելիին հնարածն է, իրեն հարցուցէք:

Տէրոյենց. — Ժամանակով Մեծ Նոր Խանին վերի դրանը մէջ սենեակ մը՝ մէկ ընկերութիւն մը իրեն ժողովատեղի է ըրեր: Ասկէց քանի մը տարի առաջ Ռուսիայէն Նալբանդեան Միքայէլ առնունով մէկը եկաւ՝ որ յայտնի համարձակ դիւաց գոյութիւնը կուրանար գրով. ընկերութիւնը անոր յարեցաւ և անոր մօլար կարծեացը պաշտպան կեցաւ: Ահա ասոնք են Դոնամիջեան ըսուածները:

Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան, — Դրո-
նամիջեան ըսելով Մեծ Նոր Խանին դրան մէջ
գտնուողները կը հասկըցունին. բայց այնտեղ տաճ-
կերէնի գրագիր և պախալ և սափրիչ և դերձակ և
ուրիշ անձինք ալ կան, անոնք ալ հերետիկոս են:

Տէրոյնեց. — Հին ժամանակները Փոքր Ասիոյ
Թոնդրակ գիւղը տեսակ մը հերետիկոսութիւն զօ-
րացաւ որ Թոնդրակեցւոց աղանդ ըսուեցաւ, թէ և
նոյն գիւղին մէջ այն ատենը այն աղանդէն բնա-
մասնակցութիւն չունեցող բարի մարդիկ ալ կային:
Այդ ալ անոր պէս հասկընալու է:

Խմբագիր. — Ուրեմն այն եկեղեցականները և
ես աղանդաւոր և հերետիկոս եմք:

Տէրոյնեց. — Երբ ես մէկուն համար այդպէս
բան մը խօսիմ, ապացոյցն ալ հետը կը դնեմ:

Խմբագիր. — Երեւակներուն և ձեր անանիւն
յայտարարութիւններուն մէջ մեզ ամէնս ալ հերե-
տիկոս կոչած ես, կը ցուցնէի անոնք, բայց կա-
րօտութիւն չունիմ. ներկայ գտնուող Սուրբ
հարք Երեւակը կարդացած են և ըսածիս վկայ
կըրնան ըլլալ:

Ատենապետ Սրբազանը ժպիտով մը՝ մեզի ալ
այդ անունէն բաժին կայ, բայց ես կը ներեմ:
Սրբազան Պատրիարքը. — Պատուելի՛. երբ հոռ-
մէականներուն այն տետրակին դէմ բան մը գրեա
նէ ամէնուն միտքը կը բժշկի:

Տէրոյնեց. — Քիչ մը առաջ չգրելուս մէկ պատ-
ճառը յայտնեցի, հիմակ ուրիշ բան մը խօսիմ: Տես-
րակին հեղինակը հոռմէականներուն կրօնական ժո-
ղովոյ անդամ ըլլալով՝ գրածին նոյն ժողովը հա-

Ճուրթիւն չտուած չհրատարակելուն համար պաշտօնականի պէս գիրք մ'է, ազգին մէջ պաշտօնական անձ մը չեմ որ պատասխանեմ: Վայելուչն այն է որ Սրբազան Պատրիարքին կամ փոխանորդ Հայր Սուրբին կամ կրօնական ժողովոյ կողմէն գրով մը Հասունեան գերապայծառին հարցուի թէ հայազգի Հռոմէական կղերը ամէնն ալ այն տեսքակին խօսքերուն համամիտ են: Անկէց եղած պատասխանւոյն վրայ ժողովը տեսակ մը կը գրէ եւ կը հրատարակէ, թէ որ ժողովը ինծի հրաման քնէ նէ ես կը գրեմ: Բայց հրատարակումը ժողովոյն անունով ըլլալու պայմանաւ: Հրատարակուելէն ետքը ծանուցում դնելով Երեւակին մէջ՝ քանի մը խորհրդածուրթիւններ ալ հոն կ'ընեմ:

Սրբազան Պատրիարք.— Այդպէս ընելուդ տեղը՝ տեսրակին անմիջապէս պատասխան մը դուն հրատարակես նէ՝ ինչպէս որ ոմանք ըրին, ի՞նչ կ'ըլլայ:

Տէրոյեանց.— Իմ ըսածս՝ գրուելու պատասխանին վրայ օրինաւոր հեղինակութիւն մը աւելցնելու եւ ազդու ընելու միջոց մըն է. ես գրեմ նէ ուրիշներուն գրածին չափ ալ ազդում չընէր: Կըրնան ըսել թէ դուն քու ազգիդ լրագիրներուն մէջ բամբասեալ և վատահամբաւեալ ես և պատիւդ կորսնցուցած ես և մեզի դէմ գրելիդ ազգիդ մէջ պատիւ մը ստանալու համար է: Այս խօսքիս տեղի չտալու համար կը խնդրեմ որ նախ եւ առաջ պատիւս շտկէք, անկէց ետքը ինչ որ հրաման ընէք նէ՝ ձեռքէս եկածին չափ կը կատարեմ:

Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան.— Բու

պատիւդ ազգին պատիւն է և նոյնը շտկելը մեր պարտականութիւնն է :

Տէրոյենց . — Ուրեմն իմ ալ առնելիքս է եւ կը խնդրեմ որ օր առաջ վճարուի :

Տ . Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան . — Մենք ալ քու խոստացածդ կուզենք որ կատարես , այն տետրակին հերքումը :

Տէրոյենց . — Ես ալ իմ խօսքս կը կատարեմ : Արդէն ուրիշ ատեն ալ գրած եւ հրատարակած եմ որ Սուրբ Ծնորդալիին ընդհանրականը և Սուրբ Օհան Օճնեցիին գիրքերը և Մաշտոցը և ուրիշ եկեղեցական գիրքերէն շատերը լատիներէն թարգմանուած և Հռոմ տպուած են , և ուղղափառութիւննին ճանչցուած է . ուստի այս մասին՝ մեր Սուրբ Եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը պաշտպանելու համար շատ աշխատութեան կարօտ չեմք :

Սրբազան Պատրիարքը . — Վենետիկցիները հաւնագոյակից բառը Հաւասարմէն վերցուցած են եւ ի Հօրէ բղխումն գտած տեղերնին և յՈրդոյ ալ աւելցուցած են :

Տէրոյենց . — Հռոմայ Պապին հրամանովն եղած չեն ատոնք ինչպէս որ Զօհալին մէջն ալ ըսած եմ :

Խմբագիր . — Բայց Հռոմայ Պապն ալ մեզ կը թշնամանէ , և իր կոնդակներուն մէջ մեզ մոլորեալ հերետիկոս կը կոչէ , և արժափոյ Հռոմայ չիֆ փրկութիւն կըսէ :

Տէրոյենց . — Արժափոյ եկեղեցւոյ ըսել է եւ ճիշդ ալ այնպէս է :

Տ . Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան . — Այո՛

Պոսիւէ ալ այդպէս ըսած է . բայց հիմայ առ հասարակ արտաքոյ եկեղեցւոյ ո՛չ գոյ փրկութիւն կը սենն :

Ներսէս Սրբազան .— Իսկ արտաքոյ Հռոմայ ըսուածը կայ Հօռ սը Ռօմ քօքն սը սայիւ :

Տէրոյենց .— Ատոնք ետքէն մտած խօսքեր են :

Սրբազան Պատրիարք .— Ուրեմն ուրիշ ըսելիք չմնաց , ելէ՛ք իրարու հետ հաշտուեցէ՛ք և սակէց ետքը իրարու դէմ անձնական նախատինք մի՛ գրէ՛ք :

Տէրոյենց .— Ես ինչպէս որ ըսի՝ առաջուընէ հաշտ եմ , և դարձեալ ի նշան հաշտութեան ահաւասիրկ կելլեմ ճակատը կը համբուրեմ , (ըսաւ ու ելաւ ճակատը համբուրեց) :

Ժողովականք ամէնքն ալ ելան և Պ . Խմբագիրը ստիպեցին որ ձեռքս համբուրէ , մանաւանդ Արժանապատիւ Մեսրոպ վարդապետը , Պէօյիւք Տէրէյի Տ . Յովհաննէսը բայց անհնար եղաւ : Ամէնն ալ ոտքի վրայ ըլլալով Սրբազան Պատրիարքէն և ատենապետ Սրբազանէն զատ՝ իրարու հետ ալ բաներ կը խօսէին որոնք չիմացայ : Կարելի է որ Պ . Խմբագիրն ալ բան մը խօսած կամ հարցուցած ըլլայ և ես չլսելով պատասխան տուած չըլլամ :

Երբ ամէնքն ալ դարձեալ նստան՝ Պ . Խմբագիրը ըսաւ . ժիզուիթութիւն չէ՞ մի բրածը որ երբ Պապին դէմ կամ Հռոմայ եկեղեցւոյն դէմ մէկ տեղաց սուտ կամ ծուռ բան մը լսէ կամ կարդայ իսկոյն հերքելու կեընէ , իսկ երբ Հայ Սուրբ Եկեղեցւոյ դէմ խօսք մը հրատարակուի նէ՛ լուռ կը կենայ :

Սրբազան Պատրիարք. — Գրելու խօսք տուաւ :
Տէրոյնց. — Ձեր Սրբազնութիւնն ու ժողովս
ալ պատիւս շտկելու խօսք տուիք՝ այսուհետեւ
պատիւս Պ. Խմբագիրէն չէ ձեզնէ կուզեմ :

Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան. — Մենք
ալ մեր խօսքին վրայ եմք :

Առաջարկուեցաւ այն ժամանակ որ հաշտու-
թեան թուղթ մը տրուի. և երկու կողմէն ալ
ստորագրուելով դիւանին մէջ պահուի : Եւ որոշ-
ուեցաւ որ մինչև որ այն գիրը գրուի նէ կէս
ժամու չափ միջոց տրուի :

Տակաւին ամէնը դուրս չելած, յանուանէ ա-
տենապետ Սրբազանը և դիւանապետ Արժանապա-
տիւ Գարեգին վարդապետը և Հիւնքեարպէյէն-
տեան Տէր Յովհաննէսը և ուրիշ քանի մը ան-
ձինք դեռ ներսն էին, Ս. Պատրիարքին ըսի որ
այն հաշտութեան ըսուած գիրը առաջ նախագիծ
օրինակ մը գրուի և տեսնեմ, և անկէց ետքը
մաքուր օրինակ մը գրուի որ ստորագրուի : Ինչ
մը բարձր ձայնով դիւանադպիր արժանապատիւ
Գարեգին վարդապետին ըսի այն ալ այնպէս ընել
խոստացաւ :

Բաւական ժամանակ դուրսը կենալէն ետքը
դարձեալ ժողովը գումարած սենեակը գացի՝ որ
թուղթը տեսնեմ և դիտողութեան արժանի բան
մը կայ նէ խօսիմ :

Ժողովականք ամէնքն ալ ժողուած նստած
էին ևս ալ երբ նստայ՝ Հիւնքեարպէյէնտեան Տէր
Յովհաննէսը թուղթը երկնցուց : Առի որ Պ. Խըմ-
բագիրը ստորագրեր էր : Ասիկայ ինծի եղած

խոստման հակառակ էր որ առաջ ես պիտի տեսնէի. դիտողութիւն ընելիք կար նէ պիտի ընէի եւ ըստ այնմ պիտի ստորագրուէր, չէ նէ պիտի մաքուր գրուէր և ստորագրէինք:

Եւ յիրաւի՝ մէջը դիտողութեանս արժանի բան մը կար, և էր սա խօսքը. «խօսք տուինք կրօնական ժողովոյ մէջ որ այսուհետեւ իրար նախատելէ ըստ ամենայնի հրաժարինք» ասոր վրայ ըսի, առաջ ըսած եմ և դարձեալ կըսեմ՝ ես Պ. Խմբագրին անձնական նախատինք ըրած չեմ, իսկ մոլորական բան մը դրէ և անոր դէմ գրածս իրեն նախատինք սեպէ նէ ասկէց չեմ հրաժարիր: Ուստի այդ գիրն ալ քանի որ այդ խօսքը կայ մէջը առանց կարեւոր բացատրութեան չեմ ստորագրեր:

Ատենապետ Սրբազան. — Ատոր բան չեմք ըսեր, բայց անձնական նախատինք պիտի դրնս:

Տէրոյնց. — Ո՛չ գրած ունիմ և ո՛չ ալ ասկէց ետքը գրելիք ունիմ. այս գրածը անանկ կը ցուցնէ որ ասկէց առաջ գրած եմ, անոր համար չեմ ստորագրեր: Ժողովականաց մեծագոյն մասը ստիպեց որ ստորագրեմ, միասակար բան մը չիկայ. և ես մտածելով որ ժողովոյն ատենագրութեան մէջ միւս խօսքերուն հետ մէկտեղ այս հիմակուան խօսքերն ալ կը գրուին, և բանը ատենագրութիւնը կը շիտկէ, ստորագրեցի:

Խմբագիր. — Կուզեմ որ պատուելին ինծի համար բողոքական ըսելը ետ առնէ, այն ատեն ես ալ անոր ճիզվիթ ըսելս ետ կառնեմ: Ես բողոքական կոչուիլը չեմ ընդունիր, դու ժիզվիթ կոչուիլը կընդունի՞ս:

Այս խօսքը ըսած ատեն թուղթը ստորագրուած ըլլալով՝ ժողովը լուծուելու վրայ էր և ամենքս ալ ոտքի վրայ էինք: Ըսի, բողոքականութեան խօսք չի գտնեմ նէ գրածիդ մէջ քեզի այդ անունը տալու իրաւունք չեմ ունենար: Բայց ժիզվիթ կոչուիլն ալ՝ ինչ մտքով որ դուն կը հասկընաս նախատինք կը սեպեմ, (*) որովհետեւ ի՞նչ մտքը ըսած ես՝ չեմ ընդունիր: —

Այդ նշանակութիւններէն առաջինը ինծի չի յարմարիր եկեղեցական չըլլալուս համար. գիտութեանց տարածման թշնամի չեմ. կեղծաւորութիւն ունենայի նէ այնքան թշնամի չէի ունենար, ուրիշ տեսակ գէշութիւն մը վրաս չեմ կրնար ստուգել. կը մնայ միայն բողոքականներու գէժ ձեռքէս եկածին չափ եկեղեցւոյ պաշտպան ըլլալուս նշանակութիւնը. ինծի ալ ճիզվիթ ըսելը այս մտքով կընդունիմ սիրով: Բայց խմբագրին ըսելը այս մտքով չէ՛. ուստի անոր հասկցած մտքովը չընդունիլս յայտնեցի ժողովին մէջ:

(*) Ժիզվիթ անունը նախապէս հռոմէական կրօնաւորներու կարգ մը կը նշանակէ. որ բողոքականութիւնը տարածուելուն առաջըր առնելու համար հաստատուեցաւ: Ասկէց առնելով երկրորդապէս՝ եկեղեցւոյ պաշտպան եզոզներուն կուտային բողոքականներն ու ազատախոհները՝ որ իրենց մտածութիւնը եկեղեցւոյ վարդապետութեան համաձայնեցնելը շատ չեն սիրեր. և ասանկներուն բերանը ճիզվիթ ըսելը նախատական բառ մը եղաւ, որպէս թէ մտաց լուսաւորութեան և գիտութեանց ծաղկելուն թշնամի, ետքը այս նախատական նշանակութիւնը աւելի ընդարձակեցին, ճիզվիթ կրօնաւորներուն ոմանց վրայ պատմուած խարդախութիւնները և մանաւանդ կեղծաւորութիւնները պատճառ տուին ճիզվիթ անունով հասկնալ գէշ և ընկերութեան վնասակար մարդիկը:

Ատենապետ Սրբազան . — Բայց ճիզվիթները
Եւրոպայի մէջ ամէն տեղ վճռատուած են նոյն իսկ
Հռոմէն ալ մերժուած են , ընդունելի մարդիկ չեն :
Այս խօսքին պատասխան չտուի , որովհետեւ ծա-
նօթութեան մէջ ըսածներուս պէս ճիզվիթ բառը
նախատական զրուցուածքի մը դարձած ըլլալուն
քացատրութիւնն ըլլալով՝ իմ ըսածիս կրկնու-
թիւնն էր :

Խմբագիր . — Մեր երկուքին սկզբունքը իրա-
բու չհամաձայնիր , որովհետեւ ես խղճի և կրօնից
ազատութեան կուսակից եմ , Պատուելին անիկայ
չընդունիր :

Տէրոյնց . — Մեր Սուրբ Եկեղեցին ալ չըն-
դունիր :

Խմբագիր . — Ո՞րը , յայտնի է որ Հռոմէականը :

Տէրոյնց . — Հայոց Լուսաւորչական Եկեղեցին
ալ , որ տարին երեք անգամ և ձեռնադրութեան
ժամանակ հերետիկոսները կը նզովէ :

Խմբագիր . — Խօսքս հերետիկոսները նզովել
կամ բանադրելու վրայ չէ : Վասնզի ասիկայ ա-
ռաքելական պատուէր է , բայց բռնութիւն բանե-
ցընելու և չարչարելու և այրելու կամ ուրիշ կեր-
պով մեռցնելու իրաւունք ունի՞ :

Սրբազան Պատրիարք և ժողովականք . — Ո՛չ
այդպիսի բան չենք ընդունիր :

Տէրոյնց . — Ես ալ ըսած չունիմ թէ Եկեղե-
ցին այդպիսի բռնութեանց իրաւունք ունի :

Ոմանք ըսին . — Այս ալ լմնցաւ :

Ես մինչ դունէն դուրս կելլէի՝ Պ . Խմբագիրը
հետեւեալ հարցումն ալ ըրաւ , հրեայ մը տեսնես

որ կը նեղեն և կը չարչարեն ուրիշ յանցանք մը չունենալով՝ միայն հրեայ ըլլալուն համար, այն ատեն ինչ կընես :

Տէրոյենց .— Ձեռքէս գայ նէ կազատեմ, վասըն զի մարդ է և հրեայ ըլլալը չարչարուելու պատճառ մ' : չէ :

Այս եղաւ վերջին խօսքը, և ժողովը լուծուեցաւ : Շարաթ օրը Չլ մարտ Պատրիարքարան գնացի և Սրբազան Պատրիարքէն խնդրեցի որ ատենագրութիւնը տեսնեմ, որովհետև իրաւունքը կը պահանջէր որ խօսակցութեանց տէրերը ատենագրութիւնն ստորագրէին վաւերականութեան համար : Սրբազանը ժողովին գրուցել խօստացաւ, և անկէջ ի վեր, մինչև օրս այն ատենագրութիւնը մեզնէ ստորագրուած չըլլալուն համար վաւերականութիւն չունի :

Ահա այս է ժողովին մէջ ունեցած խօսակցութիւնն իս որքան որ կը յիշեմ : Էական կարեւորութիւն ունեցողներն ասոնք են : Պ. Խմբագիրը գրածներուն մէջ կիրքով առաջնորդուելով՝ եղած խօսքը փոխեր և տեղը չեղած խօսք գրեք, և խօսքը փոխելով ծաղրական ընելու համարձակեր է՝ բայց հոս գրածներուս ճշմարտութիւնը անփոխ տելի է :

Ձեմ ուզեր առանց քանի մը կարեւոր խորհրդածութեանց այս տրամախօսութիւնները վերջացնել : Այն խորհրդածութիւնները պիտի ծառայեն Պ. Խմբագրին գրածներուն մէջ մերինէն տարբեր գանուածներուն արժէքը յայտնելու :

ՃԱՇԱԿՆԵՐ ԻՐ ԳՐՈՒԱԾՆԵՐԷՆ

Իր հիև գրաքառև, որ ունէր միջակ ճոխութիւն մը՝ ընդհատ վենետիկեան ժամանակակից առաջնակարգ գրիչներու միապաղաղ վայելչութենէն և աւելի հզօր ինքնագրութեանցը քան թարգմանութեանցը մէջ, կը տեսնուի հետեւեալ երկու հատուածներուն մէջ՝ առաջին երկուքն ինքնագիր յառաջարաններ են, երկրորդը գաղղիարէնէ թարգմանութիւնս :

Ա. «Գիտեմք զի Արարիչն բնութեանս Աստուած՝ ոչ անխնամ ինչ կթող զաշխարհ, այլ միշտ տածէ և պահպանէ. ուստի և զկամս իւր ծանուցանէ մեզ՝ զի ըստ այնմ վարեսցուք. զայս չկամի ընդունիլ մատենագիրս՝ հանդերձ համօրէն համախոհիւք իւրովք, զի մի՛ ապա ստիպեսցի և զաստուածային յայտնութիւնս ընդունիլ, և ի բնականէն խոտորիլ. յայս վէ՛մ գայթակղութեան հարեալ զգայապաշտքն և առարկուածք նոցա խորտակին. քանզի ո՛չ ներհակի ճշմարտութիւն ընդդէմ ճշմարտութեան, թէ՛ և ո՛չ միաբան թուեսցի. ի կամիլդ միով ճշմարտիւ ստել զմիւս ճշմարտ՝ երկոքին իսկ զմիմեանս ստեն փոխանակաւ կամ ճշմարտին փոխանակաւ : Յայսպիսիս սխալէ մատենագիրս՝ երբ հաստատէ զամենայն մարդ հաւասարապատիւ միմեանց լեալ, որ թէպէտ այնպէս էր յառաջին ստեղծմանն, այլ ապա ի պատիժ մեղացն անհնազանդութեան արկ զնոսա ընդ միմեամբք : Ոչ ըստ քաղաքական իրաւանց միայն՝ այլ

մանաւանդ ըստ բնութեանն . որ թէպէտ օրէնք բնութեան է , այլ չտեսանէ որ շլացութեամբ հայի ի բանս յայտնեալս : Տեսանեմք ապաքէն՝ զի կին առաւել յարմա՛ր է ի հնազանդել քան ի հրամայել , ըստ ամենայն օրինաց նոյն և ըստ բնութեանն : Այլ թէ յազատութիւնն կապիցիմք և ի հաւասարութիւն՝ որ հիմն է և խարխիս աղանդոյ զգայապաշտից՝ ոչ ուրեք գտանեմք այնուհետև զբնութեան օրէնս , որ յինքեան իսկ զանհաւասարութիւն պարունակէ : Թո՛ղ ճգամբք իւրեանց Եւրոպացիք մատեանս մեծամեծս գրեսցեն ցւեցանել՝ թէ և կանայք իբրև զարս առաքինանան և իմաստասիրեն և քերթողաբանեն և մատենագրեն և այլն . նոյն իսկ ճիգն իւրեանց հաստատութիւն է մերումս բանի . զի ընդէ՞ր և զարանց ո՛չ այդպէս որոշ գրեն թէ այր մարդ էր և այսպիսի քաջութիւնս արար . կամ թէպէտ և այր մարդ էր՝ սակայն յամենայն ազգս ուսմանց քաջանմուտ եղև : Ո՞չ ապաքէն նորութիւն իրացն և անսովորութիւն գրգռէ զուշ նոցա՝ այդպիսիս մատենագրել՝ իբր զարմանալով . և այսմ պատճառ՝ զի չէ սովորութիւն յաճախ տեսանել զկանայս գրագէտս կամ քաջս . սմին պատճառ ունիմք մեք ասել զանհաւասարութիւն բնական և աստուածադիր . «Առ այր քո դարձ քո և նա տիրեսցէ քեզ» ասաց Աստուած առ Եւս : «Կանայք հնազանդ լիցին յամենայնի» ասեն սրբազան առաքեալքն Պետրոս և Պօղոս : Զսոյն և իմաստասէրքն ասէին : Այլ որ հաւասարութեան են պաշտպանք՝ գտցնեն արդեօք և նոքա պատճառ մի յիւրեանց կողմանէ , առանց

իւրք ստնանելոյ նուիրականն հաւասարութեան : Ոմանք յազգաց ի ծառայութիւն յարմար են , և այլք ի տիրել . կիսոց հանգամանք բերոց երկրին վաճառականութիւն ուսուցանէ , այլոց եռանդն աշխարհակալութեան : Արդ ասել թէ սոքա ամենեքին հաւասար են բնութեամբ , և դարձեալ ասել թէ բնութիւնն ուսուցանէ նոցա գերազանցել զմիմեամբք կամ անհաւասարել , զոմանս հզօրս աւրարեալ և ճարտարս , և զայս ո՛չ նոյնպէս , այս հակառակախօսել է ծաղրարար և խառնարանել . զբնութիւն բնութեան եղծիչ կացուցանել , և պընդել զանձանց թէ զամենայն ինչ ըստ բնութեան մեկնեն , որպէս թէ զմթին խաւարն լուսաւորել կամեցեալ՝ զջուր ի վերայ ճրագին ածել . և ապա պարծել թէ զայս օրինակ լուսաւորեմ ես զմութն գիշերոյ : (Ի թարգմանութեան ձեռագրին Ռուսոյի , յառաջարան , գրեալ յամին 1829) :

Բ . «Կարեւորագոյնն ի պաշտամունս հովուաց հոգւոց , որոց յանձնեալ է Եկեղեցի Աստուծոյ , է՛ հրաման հաւատոց և բարուց : Յայս իսկ ամենայն հարք ջան մեծ եղին քարոզութեամբ իւրեանց զանարատ հաւատս և զմաքուր վարս հաստատել ի միտս ժողովրդեան , զոր և տեսանեմք առ ամենայն առաջնորդս Եկեղեցւոյ առ հինս և առ նորս , որ ի ղեկավարութիւն իւրաքանչիւր ազանց քրիստոսադաւանից կարգեալ իցեն : Վասն այսորիկ ամենայն գիրք հարց և վարդապետաց յածին զայսպիսեօք վարդապետութեամբք , և ոչ ոք շա՛տ աւէ զառ ի նախնեաց գրեալսն , այլ ամենեքեան որ ի քարոզութեան պաշտօն են կոչեցեալք՝ ի գիր

հարկանեն զոր ինչ պարտ և արժան վարկանին ա-
ւանդել հօտի իւրեանց ըստ պիտոյից իւրաքանչիւր
ժամանակի: Զի որպէս ի հաւատոյս աղանդք հե-
րետիկոսաց, նոյնպէս և ի վարս մոլութիւնք ոչ
միշտ միօրինակ բարգաւաճեալք են, այլ ոմանք
խափանին և այլք զտեղի նոցա փոխանակեն. զա-
նազանեալք տեսակաւ, այլ արդեամբք համանման-
եալք միմեանց՝ ի կորուստ և ի վտանգ փրկու-
թեան հոգւոյ դէտակն ունելով: Վասն որոյ հրա-
հանգք բարուց որ ուղղին ընդդէմ շուայտութեան
և շռայլութեան՝ անպիտանք իմն թուին ի ժամա-
նակի յորում ագահութեանն ախտ իցէ զօրացեալ,
զնոյն է իմանալ և զայլոց մոլութեանց, որպէս
վարդապետական բանք աստուածաբանից ընդդէմ
աղանդոց ինչ առ իւրեանց ժամանակաւ զօրացե-
լոց՝ չունին զնոյն կարեւորութիւն յետ խափանե-
լոյ այնոցիկ, և ի մոռացօնս երթալոյ մոլորու-
թեանն այնմիկ: Վասն այսորիկ հարկ է ընդդէմ
մոլութեանց և մոլորութեանց զօրացելոց յիւրա-
քանչիւր ժամանակս ուղղել խրատս հոգեւորս:

Յազազս այսորիկ՝ պատշաճ համարեցաւ զա-
ռաջիկայս զորձ Մարկոսի Զակուռեայ եպիսկոպո-
սին Վենետաց քաղաքի իտալացւոց՝ զթարգման-
եալն բազմօք յառաջ յիտալացի բնագրէն՝ այժմ
ի լոյս ընծայել. զի եղծմունք բարուց, որոց ընդ-
դէմ խօսի բարենախանձ եպիսկոպոսն, յաճախե-
լով հաղորդակցութեան ընդ եւրոպական անձինս,
սպրդին և ի մեզ, սակայն և յոլով բարեմասնու-
թիւնքն որ առ նոսա գտանին (զի յերկրի պարարտա-
ցելում գիտութեամբ և հանճարով՝ ըստ չափու ո-

բուման և ցորեանն ուռճանայ) առ մեզ անտեսեալ թաքչին : Վարդապետաց բանին կենաց անկ է խըլել զորոմունսն և զցորեանն սերմանել մշակել , մինչև տանուտեառն եկեալ զվերջին մաքրութիւնն գործեսցէ : Եւ ժողովուրդն շահեալ յարդիւնաբեր վարդապետութենէ գրոցս՝ մտադիր ընթերցմամբ՝ փառս տացէ Շնորհողին բարեաց , որ բազմապատիկ օրինակօք խնամ փրկութեան ունի ամենեցուն : Ո՛չ ամենեքեան յամենայն ժամանակի յունկնդրութիւն քարոզութեանց հասանին գտանել . զի այս ընդ սահմանաւ ժամանակի փակեալ է , այլ յորժամ մատեան վարդապետութեանց ի տիպ արձանացեալ ի ձեռս տացի իւրաքանչիւրոց , ամենայն ոք տէր լեալ ժամանակին շնորհելոյ նմա ի Տեառնէ՝ կարէ գտանել պարապ բաւական յընթերցումն և ի մտադրութիւն այսպիսեաց , միայն զի կամիցին : Իսկ որ ոչն հաճեսցին բժշկիլ , և ոչ ինքն իսկ Աստուած՝ որ իշխան անձին ստեղծ զմարդն՝ բուռն առնէ կամաց նորա , այլ ազդ միայն առնէ թէ ահաւոր պատասխանատուութիւն առաջի կայ նորա ի հանդերձեալսն վասն ժամանակաց զորս կարէր վարել ի բարին և ոչ կամեցաւ (Տեսչութիւն հովուական , Յառաջաբան՝ Ա.—Դ. դար . տպգ . Յերուսաղէմ 1856) :

Գ. — Թե՛ զիա՛րդ Միհրդաս կարաց զդիմ ունել Հռոմայեցւոց : Յամենայն թագաւորաց ընդ որս մարտեան Հռոմայեցիք՝ միայն Միհրդատ սլատերազմեցաւ քաջութեամբ և արկ զնոսա ի վտանգ կարեւոր :

Չարմանալի էր իշխանութեան սորա տեղի առ

օգտիւ ժարանչելոյ ընդ նոսա : Գաւառքն ի միողէ կողմանէ սահման ունէին զանմատոյցն կողկաս . լցեալ արիական ազգաց բազմութեամբ , յորոց կարէր առնուլ օգնութիւն , անտի տարածէր մինչեւ ցծով Պոնտոսի : Միհրդատայ էին անդ նաւք բազումք , և հանապազ երթայր վարձել կամ գնել զօր ի Սկիւթացւոյ . անխափան ասպարէզ ասպատակութեանց իւրոց էր Ասիա . ինքն էր մեծահարուստ . զի ծովեզերեայ քաղաքք եւ քսինեան Պոնտոսի առնէին շահարեր վաճառականութիւն ընդ ազինս ստորինս քան զինքեանս ի շահալաճառ կամ ի հայթայթանս պիտոյիցն : Տարագրութեան օրէնք առ այնու ժամանակօք սկսեալ՝ հարկեցին հռոմայեցիս բազումս թողուլ զլիւրեանց հայրենիս : Միհրդատ ընկալաւ զնոսա , և սոքա եզեն լաւագոյնքն ի գունդս զօրաց նորա :

Յայլմէ կողմանէ պարտասեալ Հռոմայեցւոց , եւ ի ծանունց ևս պաշարեալ շարեաց՝ անխոյթ եզեն զիրօքն Ասիացւոցն , և թողին Միհրդատայ զհետ պնդել յաղթութեանց իւրոց , և ոգի առնուլ յետ պարտութեանն : Ոչինչ այնքան ի կորուստ եզեն բազմաց ի թագաւորաց որպէս այն զի յայտնի ցուցին թէ ի խնդիր են հաշտութեան , և սովաւ խոտորեցուցին նոքա զայլ ամենայն ազինս չկարել հաղորդ լինել ինքեանց ի վտանգին , յորմէ ինքեանք միայն կամէին խուսել :

Այլ Միհրդատայ նախ հաստատութեամբ ծանուցեալ էր առ ամենայն սելխարհ , եթէ թշնամի՛ է Հռոմայեցւոց և եղիցի՛ միշտ :

Եւ քաղաքացն Ելլադայ և Ասիացւոց տեսեալ՝

եթէ օր ըստ օրէ ծանրանայ լուծ Հռոմայեցւոց ի վերայ նոցա, յայս օտարազգի թագաւոր եղին զիւրեանց յոյս, որ հրաւէր կարգայր նոցա ի փրկութիւնս:

Այս յարմարութիւն իրաց պատճառեաց երիս պատերազմունս մեծամեծս, որ են մասն ի գեղեցկագունից մնացուածոց Հռովմէական պատմութեան, զի տեսանի ի սմա ոչ թագաւոր յաղթեալ յառաջնմէ ի փափկութեանց և յամբարտաւանութեանէ, որպիսի ոք Անտիոքոսն էր և Տիգրան, կամ յերկիրէ՝ որպէս Պերսէոս և Փիլիպպոս և Յուգուրթաս. այլ արքայ ոմն վեհ, որ ի ձախողակս իւր իրրեւ առլուծ ի վէրսն հայեցեալ՝ առաւել ևւս զայրանար...:

Մասնեալ ի Փառնակայ յայլմէ որդւոյ իւրոյ եւ ի զօրաց՝ որ զահի հարեալ էին ընդ մեծութիւն գործոցն և ընդ յանդգնութիւնն և ընդ բազղան որոց էր ի խնդիր, մեռաւ զմահ թագաւորի:

Ի նմին ժամանակի Պոմպէոս յարագութենէ յաղթութեանց իւրոց ի գլուխ եհան զմեծ գործ աւագութեանն Հռովմայ: Ընդ միաստանի մարմին կայսերութեանն միացոյց աշխարհս անհամարս, և այս յաւէտ ի ցոյց Հռոմէական մեծագործութեանն օգուտ արար քան ի ճշմարիտ զօրութիւն նորա, եւ թէպէտ տախտակօքն գրելովք, զորս ի յաղթանակի յածեցուցանէին ի տես ամենեցուն, երեւեցաւ զի եկամուտ պետութեանն երրորդաւ մասամբ առաւելեալ էր, բայց կայսրութիւնն ոչ յաւելաւ եւ հասարակութիւնն առաւել անկաւ ի վտանգս: (Մօնիէսիկոսի թարգմանութիւն մեծութեան և անկման Հռովմէական կայսրութեան, ձեռագիր անտիպ 1837):

Իր հին աշխարհաքառը, ունէր ժամանակին բարձր հայագէտի կոկ ձուլուածը, մանաւանդ ազէկ ընտրուած բառեր. ոճի կողմէն քիչ մը աւելի մօտ տաճկերէնի և ռամիկին ալ հասկընալի ըլլալու աստիճան բացայայտապէս պարզ ու մեկնողական տեղ տեղ ալ թուրք բառերով միջարկեալ: Այս կարգի միջակ ձեւին մէջ՝ ամէնէն յաջողեալն էր իր ժամանակին ինք Տէրոյենց:

Եւ բարձր տեսութիւններ իսկ գիրի կառնէր կամ կատենարանէր այդ լեզուով, որով ամէնէն ժողովրդականն եղաւ և ամէն խաւերու մէջ ալ արմատ ձգեց իր մատենագրական համբաւը: Հետեւեալ երկու հատուածները կըրնան լիով գաղափար մը տալ այդ աշխարհաքառին վրայ, առաջինն՝ իր իսկ պսակեալ ակադեմական ճառին յառաջարանութիւնն է՝ նախամարդոց կրօնական քարոյական հրթուքեանը վրայ, իսկ երկրորդը՝ պատահական հատուած մը իր աստուածարանական մէկ գրուածէն:

«Փիլիսոփայութիւնը՝ Թաղէսի ու Պիւթագորայ օրերէն մինչեւ հիմայ ամէն կերպարանքի տակ մտաւ, ո՛րքան խենթ ու մենթ կարծիքներ կային՝ փիլիսոփաներուն մէջէն իրենց պաշտպան գտան, մինչեւ Կիկերոն Հռովմայեցի ատենարանը, որ փիլիսոփայ ալ էր, իր մէկ գիրքին մէջը կըսէ. — Չգիտեմ անանկ մէկ յիմարական կարծիք մը կա՞յ մի՞ որուն թեր կայնած չըլլայ փիլիսոփաներուն մէկը:

Յունաստանի մէջ փիլիսոփայութիւնը աւանդութեամբ ըլլալով՝ ամէն մէկը իր խելքին կըտրածը և իր երեւակայութեան հնարածը փիլիսոփա-

յութիւն է ըսելով երեւան հանելու չէր համար-
ձակեր. իմաստութեան հետամուտ եղողներն ետքի
փիլիսոփաներուն պէս իրենց տունը նստելով եւ
խորհելով, իրենց ուղեղէն բան գտնել չունէին. ո՛ր
տեղ իմաստունի և իմաստութեան ձայն կը լսէին
նէ՛ հոն կերթային անկէց կը սորվէին, և սոր-
վածնին ալ ուրիշներուն սորվեցընելու դպրոց կը
բանային: Ասոնք էին Պիւթագորոս և Պղատոն եւ
Թաղէս, որ Եգիպտոսի քուրմերէն բան սորվելու
համար Եգիպտոս գացին:

Այն ատենները փիլիսոփայութիւնը պատմու-
թեան պէս բան մըն էր. ինչպէս որ պատմութիւնը՝
մէկ մարդ մտածելով չի կրնար գտնել, եւ ասան-
կով գտնուածները պատմութեան ձեւ ունին ալ
նէ՛ ստոյգ պատմութիւն չեն՝ առասպել են. ասանկ
ալ փիլիսոփայութիւնը մարդոց բանական հոգւոյն
առաջին ժամանակներէն ի վեր ունեցած հարստու-
թիւններուն պատմութիւնն է, թէ որ հաւատար-
մութեամբ հիներուն աւանդածը չի պատմէ նէ՛
փիլիսոփայութիւն չէ՛ սուտանուն գիտութիւն է,
այսինքն գիտութեան միայն անունը ունի:

Այս ըսածիս առաջին փորձը Արիստոտէլ ցու-
ցուց իր վրան: Ասիկայ Պղատոնի աշակերտն և
շատ սրամիտ մըն էր՝ հայրը բժիշկ, և ինքն ալ տը-
ղայութեան ատեն բժշկութեան հետեւած ըլլալով և
մարդոյն միայն զգալի մարմինը քննելու խելք
հասցնելով՝ բանական հոգւոյն գոյութեանը և հան-
գամանքներուն վրան շատ սխալներ ունեցաւ. Պը-
ղատոնի ալ մէկ հակառակութիւն մը ունէր. անոր
կարծիքէն հեռացաւ, որ անորը չէր, անոր ուրիշ-

ներէն սորվածն էր^(*) . Ինքնիրեն մտածելով մէթաֆիզիքա մը և բարոյական մը հնարեց՝ որ մէջը ի՛նչ աղէկ բան ըսած ունի նէ Պղատոնէն առած է, և ի՛նչ սխալ կայ նէ՝ իրեն յատուկ է :

Ինքը Աստուծոյ գոյութիւնը կը ճանչնար . բայց իրեն խելքը ամէն բանի դատաւոր բռնելով անանկ տկար և երկդիմի խօսքերով Աստուծոյ գոյութիւնը հաստատեց՝ որ իւր աշակերտներուն մէջէն ելան առաջին անաստուածները, և իրենց մուրրութիւնը հաստատելու համար մինչեւ Արիստոտէլի գրած գիրքերէն վկայութիւն կը բերէին, և ասիկայ իրենց կողմնակից գտնելու մտքով՝ այն անուանի մարդուն վրայ զրպարտութիւն ընել չէր . քանզի մինչեւ հիմայ մնացած գիրքերուն մէջէն ալ երկու կողմին անանկ յարմար խօսքեր կառնուի՝ որ Աստուծոյ գոյութիւնը կը հաստատուի ալ կը ջրուի ալ, և Արիստոտէլ ինքը ի՛նչ մտքի վըրայ ըլլալը՝ աղէկ մը չգիտցուիր :

Եւ յիրաւի՝ իրեն խելքը կշիռ բռնելով՝ փիլիսոփայական դրութիւն հնարող մարդը՝ ո՛րքան խելացի և զգուշաւոր ըլլայ նէ՝ հակասական խօսքերէն չի կրնար ազատ մնալ, մութը մնացած մարդու պէս մէկ մը մէկդիու պատին կը զարնուի՝ մէկ մը մէկալ դիուն : Լոյսը ճշմարիտ փիլիսոփայութիւնն է . ճշմարտութիւնն ալ մէկ է . այն ալ

(*) Գաղիանոս բժիշկը կըսէ՝ որ Պղատոն Հիբոկրատայ աշակերտն է՝ այսինքն վարդապետութեանցը հետեւող, և Հիբոկրատ մարդկային ծանօթութեանց երկու սկիզբն կուտար, զգայաբանքն ու միտքն : Արիստոտէլ՝ Պղատոնի հակառակելու համար՝ այս երեւելի բժշկապետին վարդապետութենէն ալ զատուեցաւ :

յայտնողը Աստուած է. և ճշմարտութեան աւանդը անմիջապէս Աստուծմէ առնողը՝ առաջին մարդն է. ուրիշներուն ալ անկէց անյաժ պիտի ըլլայ: Աւանդութեամբ ետքի մարդոց հասած փիլիսոփայութեան չի հաւնող մարդը՝ կամ հիներուն աւանդութիւնը փոխուած և աւրուած ըլլալը ստոյգ յիշատակներէն գտնելով՝ մաքուրը հրատարակելու է. կամ ճշմարտութիւնը ե՛ս հնարեցի ըսելու է. առաջինը ըսելու բաւականութիւն չունենալովը իրաւունք ալ չունէր Արիստոտէլ. երկրորդը ըսել՝ չէր կրնար ըլլալ, քանզի խենթի կարգ մտնելով՝ հիւանդանոցը մտնելու արժանի կըլլար. ուստի հարկաւորապէս ինչ որ իրմէ առաջ գրուցող չի գրտնուելով՝ ինքը ամէնուն գրուցեց նէ՝ փիլիսոփայութիւն չի կրնար ըսուիլ, սուտանուն գիտութիւն կըլլայ:

Ասով ըսել չեմ ուզեր որ Պլատոն ինչ որ գրեց նէ՝ ամենն ալ ամբողջ են. քանզի այն ալ իր խելքովը գրած բաներ ունի, ուրիշներուն գրածն ալ առանց դատողութեան հաստատուն աւանդութեան մը պէս իր գիրքերուն մէջ առած կրնայ ըլլալ. մանաւանդ Հասարակապետութեան և Օրինաց գիրքերուն մէջ: Սակայն ինչ որ Արիստոտէլի համար բսինք նէ՝ Պլատոնի և ուրիշ ամէն փիլիսոփայից համար ալ կրնանք ըսել. ինչ բան որ շիտակ ըսեր են՝ հիներուն աւանդութենէն առնելով ըսած են, և ինչ որ սխալ կը խօսին՝ ետքէն մտած է. որ կամ իրենք հնարեր են կամ ուրիշին հնարածները առանց քննութեան ընդուներ են: Շիտակ փիլիսոփայութիւնը՝ ասոնց ամէնուն գրութե-

նէն ընտրելով և Սուրբ Գրոց սորվեցուցածին համեմատը առնելով կրնայ ըլլալ. և հիներուն մէջ Պղատոն՝ մէթաֆիզիքայի կողմէն և Ստոյիկեան փիլիսոփայները՝ բարոյականի կողմէն ճշմարիտ փիլիսոփայութեան մօտ են. այսինքն՝ այս գիտութիւններու վերաբերեալ բաներու մէջ ասոնց սխալը՝ ուրիշ դրութիւններուն նայելով քիչ է: Եւ ասանկ բաները ընտրելով ձեւացած փիլիսոփայութիւնը՝ կըսուի էքլէքթի կամ ընտրական: Եւ ետքի դարերուս փիլիսոփաները ամէն դրութեանց մէջ սխալ գտնելով՝ այս տեսակ ընտրական փիլիսոփայութիւն մը երեւան հանելու ձեռք զարկին: Բայց ամէն մարդ ասանկ ընտրելու չափը և փորձաքարը չկրնալ գտնելով՝ ընտրական փիլիսոփայութեան միայն անունը պարապ տեղը իրենց վրայ առած գտնուեցան. բայց փիլիսոփայութիւններուն թէ որ ճիշտ անուն մը տալ ուղենք նէ՝ խառնական ըսելը ամէնէն յարմար կուգայ: Ասոնց պէս է հիմակուան Ծռանսայի ընտրական ըսուած փիլիսոփայութիւնը, և ասանկ ալ ըլլալ հարկ էր իրենց դրութեանը կողմէն: Քանզի մէկ կողմէն Պաքոնի և Քօնտիլեաքայ և ասոնց դպրոցին փիլիսոփայութիւնները կար, որ մարդկային հոգւոյն կատարելութիւնները չի ճանչնալով՝ զգալիներուն աւելի խելք կուտային. ուստի նիւթական իմաստասէր ըսուեցան: Մէկալ կողմէն Պալլանչի և Պօնալտի և Տըմէսթը՝ և ասոնց դպրոցին փիլիսոփայութիւնը գտան՝ որ Աստուածաշունչ գրոց համեմատ եկած հին աւանդութիւնները իրենց ընտրութեանը կանոն բռնած ըլլալով՝ անկէց չէին խախտեր, և ասոնք ալ՝ Աստուածեան

իմաստասէր ըսուեցան : Մէն-տը-Պիռան և Քուզէն
և Լառօմիկիկէն և ուրիշները ասոնց երկուքէն խա-
ռըն մէկ փիլիսոփայութիւն մը ուզեցին հանել .
կամ աւելի ճիշդ խօսելով՝ նիւթական փիլիսոփա-
յութեան սկզբունքները աստուածարանականին
յարմարիլ . և այս որ չեղաւ նէ՝ ուրիշ կերպ դար-
ձուցին . աստուածարանականը նիւթականի յարմա-
րեցին , ըսել է որ՝ ինչ որ չի կրցան ծուկով ծըռ-
մըտակելով իրենց չափին բերել նէ՝ անիկայ ետ ձը-
գեցին : Եւ սխալ ըսուած բանը ասանկ փիլիսո-
փայութեան էական յատկութիւնն է , քանզի հո-
գին և միտքը նիւթ չըլլալով՝ յայտնի է որ նիւ-
թական փիլիսոփայութեան չի յարմարելու չափ
տեղեր ունին . ասոնք ծուկով յարմարելը՝ սխալ
կըլլայ , և ետ ձգելը պակասաւոր ընել կըլլայ :
Ուստի բուն ընտրական ըսուելու արժանի փիլիսո-
փայութիւնը՝ Աստուածարանական ըսուածն է , և
ասիկայ ուրիշ դրութեանց հետ համեմատելու և
այն դրութեանց ու ասոր միջինը գտնելու աշխա-
տիլը՝ անհնար բան է և էքլէքթիք ըսուած իմաս-
տասէրները թէպէտ շատ բաներ կրնան մտածել .
իրենց մտածածը կրնան գրել , բայց քանի որ այս
դրութեամբս են՝ ճշմարիտ փիլիսոփայութիւն գըտ-
նելիք չունին . գտածնին և գտնելիքնին մտացածին
փիլիսոփայութիւն է՝ այսինքն սուտանուն գիտու-
թիւն :

Փիլիսոփայութեան այլեայլ բաժանմունքներուն
վրայ՝ և անոնց ամէն մէկին մասնաւոր կարծիքներուն
վրայ խօսիլը՝ մեզ բոլորովին չեք նպատակէն դուրս կը
ձգէ . ուստի մենք այս տեղս միայն մէկ մասնաւոր կար-

ծիքի մը վրայ խօսիմք, որ հիներուն և նորերուն իրարու հետ բաղդատութենէն եղածը ըլլալով՝ նոր ժամանակիս փիլիսոփայութեան յատուկ մէկ բան մը եղած ըլլայ :

Արուեստից և բնական գիտութեանց և աշխարհագրութեան վրայ՝ Քրիստոսի 1500 թուականէն ետքը շատ բաներ գտնելով՝ որ հիները չգիտէին կը կարծուի, շատ մարդիկ սկսան մտուքնին զնել որ՝ անանկ է նէ՝ հիները խիստ շատ բաներու անգէտ էին : Անկէց ետքը սկսան քննել թէ ի՞նչ գիտէին և ի՞նչ չէին գիտեր. և այս քննութեան մէջ պարծանաց ոգի մըն ալ մտաւ. քանզի քննիչները նոր ժամանակի մարդիկ ըլլալով՝ քանի տեսակ բանի գիտութիւն հիներէն վերցնէին նէ՝ իրենք այնքան աստիճան աւելի սեպուած կըլլային, և ասոնց մէջ անհաւատութեան ոգի մ'ալ խառնուելով քննութիւննին աւելի ծռեցին :

Տասնևութերորդ դարուն մէջ՝ Ինկիլթէռա և Նէմցէստան և Ֆրանսա էղ մը փիլիսոփաներ ելան՝ որ որպէս թէ ամէն բանին քննութիւնը լմնցուցուի ըլլալով՝ սկսան այն քննել որ մարդկային ընկերութիւնը ի՞նչ պարագաներով հաստատուած կրնայ ըլլալ, և ըսին որ մարդոց առաջին վիճակը վայրենութիւնը և բարբարոսութիւնն է, ետքը բարբարոսութեան վիճակէն ձանձրանալով՝ շուտ մը մէկտեղ եկան. ընկերական կեանք մը հնարեցին, իրենք իրենց օրէնքներ դրին, գլխաւոր իշխաններ և թագաւորներ հաստատեցին, ընկերական կապը չի քակելու պայման և դաշինք դրին. և ասով ընկերական կեանքը հաստատուեցաւ :
.

Ըսածներուս նայելով՝ առաջարկած խնդիրնիս
հիմակուց լուծուած կրնանք սեպել, քանզի մենք
այս ճառիս մէջը այն պիտի հասկցնէինք որ՝ կըր-
թութիւնը մարդոյս բնական է, և անկրթութիւնը
ետքէն մտած մէկ ապականութիւն մ'է: Առաջին
մարդիկ թէ կրօնքի, թէ՛ դիտութեան և թէ բա-
րուց կողմանէ աղէկ կրթութիւն ունէին, և ետքը
այլևայլ պատճառներ մէջ մտան՝ կրթութիւնը պակ-
սեցաւ. անկրթութիւնը շատցաւ, ուստի կրթու-
թիւնը մարդկային բնութեան հարկաւոր ըլլալով
բնական է և ստեղծուած ատենէն ունի. անկըր-
թութիւնը մարդոյս հնարքն է՝ և ետքէն ստացած
է: Ըսածներուս կատարեալ հաւանութիւն տալու
համար հրաման կուզեմք ըսելու որ՝ մարդս կըր-
թութեամբ մարդ է. և այս հրամանս տրուած է:
Ասկէց օրինաւոր հետեւութիւն կը հանեմք որ՝ կըր-
թութիւն ըսելը մարդութիւն ըսել է. և ասկէց
ետքը այս ըսածներս կարդացած ատեն կրթութիւն
բառին տեղ մարդութիւն կարգա՛, մեր դրո՛թիւնը
ճիշտ և անհակառակելի ըլլալը գիւրաւ կը հաս-
կընաս:

Բայց երկբայութեան տեղ բոլորովին չմնալու
համար, և փիլիսոփայից երկբայութիւն և տարա-
կոյս հանած տեղերը լուսաւորելու և երկբայու-
թիւնները վերցնելու համար ուրիշ ապացոյցներն
ալ դնելով՝ այս ճառս երկու գլուխ կը բաժնեմք,
առաջին գլուխին մէջ կրթութիւնը հին ըլլալուն
վրայ կը խօսիմք և երկրորդ գլուխին մէջ՝ առաջին
կրթութիւնը ետքէն աւրուելուն պատճառներուն
վրայ կը խօսիմք:» (Քաղաքավարութ. ձոյայի կըց-
ուած ճառէն. Տպ. 1843 Ա—ԺԲ):

— Վաղենտինեանները կերևի որ կոապաչաներուն բազմաստուածութեան և դիցաբանութեան պէս բան մըն ալ՝ Քրիստոնէական կրօնքին սորվեցուցած հաւատքին մէջ խօթելու ուղեցին, անոնց ըսածներուն պէս ասոնք ալ իրարմէ ծնած և ծագած և իրարու հակասած աստուածներ մտածեցին, որով Քրիստոնէութիւնը տեսակ մը կոապաչաութեան պէս եղաւ: Կըսէին՝ որ դերագոյն Աստուած մը կայ. բայց աշխարքս ստեղծողը այն չէ՛: Քանզի Վաղենտինոս կը քարոզէր՝ որ Աստուած մէկ անճառելի լիութիւն և բովանդակութիւն քրքրուած մըն է, որուն մէջ երեսուն հատ իմացական ոգի կը պարունակի, և այս ոգիներուս հօնա կըսէր որ յաւիտեանք ըսել է: Այս էօնաներուն ամէն մէկուն զատ զատ անիմանալի անուններ կուտար և երեք կարգ կը բաժնէր, առաջին կարգին տալով 8 էօնա, երկրորդին 10, և երրորդին 12:

Ամէն էօնաներուն գլուխը կը ճանչնար յաւիտենական անիմանալի Աստուածը, որուն անուն կուտար բրօսն նախագոյ բրօքաւոնր նախահայր. բայց իրրև յատուկ անուն կը սեպէր Վիքոս որ անդունդք և խորութիւն ըսել է: Կըսէր որ այս էօնաներուն մէջ Ախրօն անուն ուրիշ էօնա մըն ալ ունէր իրեն կցորդ, որ Տիմիուրդոս կ'ըսուէր. այսինքն աշխարհաստեղծ. և ասիկայ՝ Ախթօնին միածին որդին կը սեպուէր: Ախթօն ասիկայ իրեն իրրև գործիք ընելով՝ առջի բերանը ստեղծուած խառն ի խուռն բաները կարգի դնելը անոր յանձնեց, և այս ալ բոլոր էակները կամ ստեղծուածները երկու կարգ բաժնելով մարմնաւոր և հոգե-

ւոր, ասանկով ստեղծեց ամէն երեւելի և աներեւոյթ արարածները և ասոնց կարգը եօթն երկինք ալ ստեղծեց: Վաղենախնոս աշխարհքիս մէջի անկարգութիւնները և անկատարութիւնները անոր կուտար՝ որ գերագոյն Աստուծոյ ստեղծածը չեն: Անոր համար կըսէր որ Յիսուսի Քրիստոսի աւած մարմինը մեր մարմինին գոյութենէն չէր. Սուրբ Մարիամ կոյսէն մարմին չառաւ այլ մերինէն տարբեր մարմին մ'ունէր, որուն բնութիւնը ի'նչ ըլլալը չեմք կրնար գիանալ:

Մարկոն աղանդապետը Վաղենախնոսի հնարած դիցարանութեանը որպէս թէ մեկնութիւն եւ վեցյնելով ըսաւ՝ որ աշխարհքս ստեղծող Տիմիւրդոսը բարի աստուած չէր. մարդոց թշնամի Աստուած մ'էր. և Մովսիսական օրէնքը ասիկայ տուաւ կըսէր: Յիսուս Քրիստոս բարի Աստուծոյ կողմէն աշխարհք եկաւ՝ որ Տիմիուրդոսին ըրածները աւրէ և մարդիկ անոր բռնութենէն ազատէ: (Ճառ Հաղորդութեան Մասն Բ. էջ 58-60 Տպ. 1846):

Իր տրամաբանական ճարտարութիւնը. — Պընկանին ըսածին միտքը կ'ըլլայ, աւետարանը կարդալով... Սուրբ հոգին արդէն մէջը կը ճառագայթէ: Ուստի՝ աւետարանը կարդացող մարդը կամաւ չմոլորի նէ՝ ուրիշ կերպ չկրնար մոլորիլ. անսխալ է: Ասոր վրայ եւ Միաշր Տուայտին զըրածը կը դարձունեմ և կ'ըսեմ. «Ես չեմ կրնար հասկընալ, ինտոր կ'ըլլայ որ հարիւր կամ հազար անսխալ մարդիկներէն մէկ սխալական կը շինուի. բրողէսդանութիւնը չընդունող յրիստոնէից մէջ

գոնէ հարիւր կամ հազար հոգի մը աւետարան կարդացող գտնվելնուն՝ Միստր Տուայտ ալ կարծեմ թէ չէ չըսեր: Կատարեալ անդամներէն անկատար մարմին կը կազմըվի մի: Անսխալներ որչափ որ կ'ուզես նէ՝ բազմացո՛ւր ու դեռ մէկ սըխալական մը չըներ... Ասոր կը պատասխանէ թէ Պընեանին ըսածը բրողեսդանութեան հիմնական և գլխաւոր հաւատալիքներուն մէկը ըլլալուն համար, թէ որ Միստր Տուայտ ալ բրողէսդան է նէ՝ հարկաւ Պընեանին ըսածը պիտի ըսէ, այն ատենը՝ միւսնոյն խօսքը երկուքին ալ խօսքը ըլլալով՝ և միւս խօսքին ալ, որ սխալական մարդոց միութեանն անսխալ եկեղեցի չըլլար ըսեր էր, առ այժմ միայն Միստր Տուայտն առանձին կըլլայ: Թէ որ Միստր Տուայտ ինծի հաստատէ որ այս իւր ըսած խօսքը չըսողը, և եկեղեցւոյ սխալելուն կարելի ըլլալը այս փաստովս չհաստատողը բրողէսդան չկըրնար ըսուիլ. այն ատեն կ'ըսեմ՝ որ մէջն է. Միստրր Տուայտ բոլոր աշխարհի մէջ գտնուած բրողէսդաններուն հետ հակասութեան մէջ իյնալու ընկեր ըլլալով՝ ինքը հակասութեան մէջ չի՛նկայ չկրնար ըսել. վրան մէկ մըն ալ նախապաշարուծ մը կաւելնայ: Բայց այս հակասութիւնը չըլլայ ալ նէ՝ Միստր Տուայտին ըսած խօսքը անհիմն է: Ամէն մարդ ճակատն քալելնիքէն կրնայ իյնալ, և հիչ մէկուն համար՝ ասոր իյնալը անհնար է չըսովիր: Բայց տն'ս ի՞նչ կ'ըսէ Սողոմոն ճլա՛ւ են երկու քան զմի, որոց գոն վարձք բարի ի վաստակըս նոցա. զի եթէ գլորիցի մին կանգնեսցէ զնա ընկեր իւր. և վայ միումն յորժամ գլորիցի. և ոչ

գուցէ միւս, որ յարուցանիցէ զնա:» (Ժողով Գ. 10): Թէ որ մարդ մը Սուրբ Գրոց այս խօսքիս չհաւատայ և ըսէ որ՝ մարդ մը ինկած ատենը վերցնելու և կայնեցնելու համար ընկերութիւնը անօգուտ բան է, որովհետեւ ամէն մարդ կրնայ իյնալ և հիշ մէկուն իյնալը անկարելի չէ՝. անոր կ'իյնայ հաստատել թէ ամէն մարդ մէկէն մի կ'իյնան և իրար վերցնելու կարողութիւն չեն մի ունենար. ահա հաւատոց վրայօք մոլորած մարգոց հաւատարիմ պատկերն այս է. մենք Սողոմոնի ըսած առակը այս նիւթիս բերելով կըսենք. — վա՛յ հաւատացելոց ընկերութենէն զատուելով մինակ մնացող և իր աստուածաշունչ հասկնալուն ապաւինող մարդուն (Բնութիւն կանոնի Ս. Գրոց Զեռագիր 185¹¹): (*)

Ճաշակ մը իր պատմական փիլիսոփայութեան. — Հին պատմութեանց մէջ ալ տեսնելիքնիս այս է (Աստուածային առաջնորդող ձեռքին գաղտնի տնօրէնութիւնը):

(*) Այս բնութիւն կանոնի Ս. Գրոցը, որ Ա. Տէրոյենցի ամենէն փիլիսոփայական և նրբալիտ հեղինակութիւնն էր, և որուն մէջ ժողուուած էին առնուազն 300ի չափ հին և նոր հեղինակներու վկայութիւններ՝ դժբաղդարար կորսւ... վասնզի Պոլիսի մէջ միայն մէկ ձեռագիր օրինակը կար, զոր ժամանակին գնած էի անծանօթ իսանութեանէ մը. և վերջերս իր որդւոյն Ատոմ էֆ. Տէրոյենցի Սախանձանքովն՝ ստիպուեցայ տալ իրեն ի փոխ: Այս միջոցին է որ հրդեհ մը Ատոմ էֆ.ի տունը մոխիր դարձունելով՝ հետը լափեց ոչնչացուց Տէրոյենցի Բնութիւն կանոնին ալ. կը խնդրուի բանասէրներէ որ և՛թէ այս գործին օրինակն ունին՝ հասին իմաց տալ մեզի ի պարտ ու պատշաճ փոխանակութիւն կամ տնօրինութիւն:

Եգիպտացիները կելլեն, կը ծաղկին, անդին Պարսից և Մարաց հետ պատերազմ մը կը բացուի. կը խառնուի Պարսից տէրութեանը հետ: Պարսից տէրութիւնը մէկդիէն կը զօրանայ. Կիւրոս կուգայ Բաբելոն կ'առնէ և Ասորեստանեայց թագաւորութիւնն ալ կը վերնայ: Պարսիկները կը մեծնան, բոլոր աշխարհքի վրայ տիրենք ըսելով Յունաստանի կողմը ձեռք կ'առնեն. մէյ՛րնալ տակէն Աղեքսանդր մը կ'ելնէ, որ Պարսից տէրութիւնը և անոնց իշխանութեան տակն եղած երկիրները իր ձեռքին տակը կ'առնէ, որպէս թէ Կամբիւս և Կիւրոս իրեն համար գացած Եգիպտոսի և Ասորեստանեայց տիրած ըլլան, որ Աղեքսանդր շատ աշխատութիւն չքաշէ ասոնց տիրելու:

Աղեքսանդր կը մեռնի, աղայ չունի, յաջորդներն իրարու հետ կը պատերազմին, մինչեւ որ ամէն մէկը իրենց բաժինին հաստատութեամբ տիրելու ըլլան՝ անդին Իտալիայի մէկ անկիւնը պզտիկ տէրութիւն մը կայ, անիկայ կը հաստատի և կը զօրանայ: Թէ որ Աղեքսանդր աղայ ունենար, և իր տեղն անիկայ անցնէր ու իր բռնած ճամբան բռնելու ըլլար՝ Ասիայի և Ափրիկէի կողմը շատ տեղ չէր մնացած Յունաց ձեռքը անցնելու, կարգն Իտալիայի եկած էր, Հռովմայու վրայ ծանր վըտանգ կրնար ըլլար, դիպուածը անանկ բերաւ որ Աղեքսանդր անորդի մնաց, յաջորդներուն պատերազմն ատենը Հռոմ ժամանակ գտաւ զօրանալու, մինչեւ ետքն Աղեքսանդրի տիրած բոլոր երկիրները ձեռք ձգեց, և Յունաց տէրութիւնները վերցուց:

Աստուածային անօրէնութիւնը չմտածող մարդուն համար ասիկայ դիպուած է, բայց ասոնց ասանկ ըլլալիքը գիտէին՝ ըլլալէն շատ առաջ՝ մարգարէները: Եղեկիէլ մարգարէն կըսէր, որ Եգիպտոսացւոց իշխանութիւնը պիտի վերնայ, Եգիպտոսցիք փոքրիկ ազգ մը պիտի ըլլան, և մէյ մըն ալ իրենց ազգէն թագաւոր ու իշխան չպիտի ունենան: (Եղեկ. ԻԹ. 1, 1Ա. 1Բ.): Մինչև և հիմա պատմութիւնը այս մարգարէութիւնս հաստատելու վրայ է:

Ատեն ատեն Եգիպտոս ինքնիշխան տէրութեան երկիր եղաւ: Բայց իշխաններն ո՞վ էին: Օտար ազգի մարդիկ, Պաղոմէոս և անոր ցեղը, արարացի խալիֆէներ, բայց բուն ազգաւ Եգիպտոսցի՝ Նարոգոզոնոսորայ կամ Կամբիւսայ օրէն ևտքը մինչև և հիմա տիրած չէ Եգիպտոսի վրայ. դիպուած մը որ հազարաւոր տարի առաջ ասանկ ըլլալիքը զրուցված է, որ յայտնապէս Աստուածային անօրինութիւն ըսել է:

Պարսից Կիւրոս թագաւորին անունը Եսայի մարգարէն կուտայ, Հրեաները գերութիւնէ ասիկա պիտի ազատէ և Երուսաղէմի պարիսպներն ասոր օրովը պիտի շինուին կ'ըսէ: Երբ Եղեկիա թագաւորին օրը, որ Հրէից ազգին թագաւորութիւնը զօրաւոր էր, մարդու գերի չէին: Երուսաղէմի պարիսպները չէն էին, փլած տեղ ալ չունէին: Եւ այն ատենը բոլոր աշխարհքի վրայ Երրայեցւոց յարմարութիւն ունեցող ազգաց մէջ Կիւրոս անուն թագաւոր չիկար: Ետքն՝ հարիւր տարիի չափ ժամանակ անցաւ. Հրեաները Քաղդէացւոց ձեռքն ին-

կած էին, Կիւրոս անուն Պարսից թագաւոր մը եկաւ Բաբելոն կոխեց, Քաղղէացւոց թագաւորութիւնը կործանեց. Երուսաղէմի ալ պարխսպները շինելու հրաման ըրաւ: Այս ալ աշխարհի դարձրւածք էր, կ'ըսէ քաղաքական գիտութիւնը. բայց Աստուածային տնօրէնութիւն է կ'ըսէ Ս. Գիրքը, ասոնց ամէն մէկուն վրայ մարգարէութիւննին իր մէջը պարունակելով: (Համառօտ հնախօսութիւն Յառաջարան, Ը. Ժ. տպ. 1844):

Իր դաւանաբանութիւններն՝ Հոգւոյն Սրբոյ քիսման եւ դեւերու գոյութեան վրայ. —

Արդ՝ դաւանութեան կողմանէ Հայ. Ս. Եկեղեցին սա ճշմարտութիւնները կ'ընդունի, որ Հռոմէական եկեղեցւոյն զՀոգին Սուրբ ի Հօրէ և յՈրդւոյ բղխի ըսելուն սկզբունքն և արմատը և հիմն են: Նախ՝ զՈրդին Աստուծոյ և զՀոգին Սուրբ Աստուածութեամբ ընդ Հօր մի, բայց անձնաւորաբար ինչպէս ի Հօրէ՝ նմանապէս իրարմէ ալ անբաժանաբար զանազանեալ կ'ընդունի: Երկրորդ՝ զՈրդին Աստուած, ինչպէս և զՀոգի Սուրբ, էութեամբ և բնութեամբ և Աստուածութեամբ ըստ ամենայնի միապէս Հօր Աստուծոյ հաւասար՝ հետեւաբար երեք անձինքն էութեամբ և բնութեամբ և Աստուածութեամբ բացարձակապէս մի կը դաւանի, և այս նկատմամբ երեքութիւն չճանչնար: Երրորդ՝ երրորդութեան երկից անձանց մէջ միայն զՀայր Աստուած պատճառ և սկիզբն, իսկ զՈրդին և զՀոգին Սուրբ պատճառեալ և սկզբնաւորեալ կը դաւանի, որով իրարմէ անձնաւորական զանազանութիւննին միայն առնչութեան վրայ կը

մնայ: Հայր Աստուած Որդիէն կը զանազանի, մէկին ծնող և միւսին ծնեալ ըլլալովը: Դարձեալ Հայր Աստուած Հոգի Սուրբէն կը զանազանի մէկին բղխող և միւսին բղխեալ ըլլալովը: Ի հարկէ Որդւոյն և Հոգւոյն Սրբոյ մէջ ալ այդպիսի անձնական և առնչական զանազանութիւն մը կը ճանաչէ, որ երեք անձինք կը դառնանի. ապա թէ ոչ՝ այս երկու անձինքը իրարմէ զանազանելու ուրիշ կէտ մը չըլլալով, պէտք կ'ըլլար երկու անձն ըսել: Եւ անբաւական է մէկը ծնեալ և մէկը բղխեալ ըսելուն վրայ հիմնել այս զանազանութիւնը, վասն զի եչումն բառը երկու անձանց հասարակաց կը գրտնուի Սուրբ Գրոց մէջ, Որդին Աստուծոյ իրեն համար կ'ըսէ. ելի ի Հօրէ. և Հոգւոյն Սրբոյ համար կ'ըսէ, ի Հօրէ ելանէ, որով այս երկուքը բառով երկուքն ալ կը նոյնանան: Այս զանազանիչ առնչութիւնն է որ Լատինք Հոգին Սուրբ յՈրդւոյ բղխի ըսելով կը բացատրեն, և ասով Հայ. Ս. Եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ըստ մտաց կը միանայ Հռովմէական Եկեղեցւոյ դաւանութեանը հետ, և բանը կը մնայ զբուցուածքի վրայ, որուն այսպէս նիւթերու մէջ ծանր կարեւորութիւն մը չունենալը Հռովմէական Եկեղեցին ալ ճանչնալով Լուգտոնի (կամ Լիոնի) Բ. Ժողովոյն մէջ (1274ին), որ արեւմտեան Եկեղեցւոյ տիեզերական ժողովոց մէկն է, թող տուաւ Յունաց որ Հաւատամքն առաջուց ունեցած սովորութեանն համեմատ՝ ի Հօրէ և յՈրդւոյ բառերը չյարելով ըսեն, նիկողայոս Գ. Հռովմայ հայրապետը Միքայէլ Բալէոլոզոս կայսեր կը ստիպէր որ Հաւատամքին մէջ Հոգւոյն

Սրբոյ յՈրդւոյ բղխումը յայտնի ըսել տայ: Բայց Պապին նուիրակները նկատելով պարագաները՝ ասոր վրայ շատ չպնդեցին. կ'ըսէ Ռորպախը (ընդհանուր պատմ. Կաթողիկէ եկեղ. Հատոր ԺԹ. էջ 146): Փլորենտեան ժողովոյն մէջ (1439ին) Յոյներն այս յաւելումը դարձեալ չընդունեցին հանգանակին մէջ, և ժողովը անոնց չստիպեց որ ընդունին: Կղէմէս Է. Հռովմայ հայրապետը՝ որ 1592ին օթոռ նստաւ, և 1605ին վախճանեցաւ, ԼԳ. երորդ կոնդակին 6 համարին մէջ կ'ըսէ թէ Յոյները չեն պարտաւորիր Հաւատոյ Հանգանակին մէջ ի Հօրէ և յՈրդւոյ բղխումն յայտնի ըսելու՝ եթէ գայթակղութիւն չենելու ըլլայ. բայց Հօգւոյն Սրբոյ յՈրդւոյ բղխումնը հաւատալու են: Ասոնք կը պատմէ Բէրրոնէ, Նախուսմուսիս Աստուծաբանական գիրքին մէջ, որուն լատին բնագիրը տպուած է Վիէննա Մխիթարեանց վանքը (հասոր Գ. նր 344. ծանօթ 2): Հիմակուան Պիոս Թ. Հռովմայ հայրապետն ալ 1860 թուին հրաման ըրաւ Պուլղարներուն՝ որ Հաւատամքին մէջ ի Հօրէ և յՈրդոյ բղխի չըսեն: (Իրաւախօհ, հաս. Բ. էջ. 47—50) — Կարծեմ սիրելի ընթերցող, ասով ալ կը հասկնաս թէ Հիմնական տարբերութեանց վերապատուելի հեղինակին՝ արեւու ճառագայթներուն նման ցուցուցածն ի՞նչ լոյս է եղեր. — Լոյս մը՝ որ իրեն և իր ըսածներուն հաւատացողներուն աչքն առեր է, և հոս գրածնիս՝ որոնք մինք մեզնէ չհարեցինք, այլ ամէնոն ծանօթ հեղինակներու գիրքերէն ասինք, տեսնելու կարողութիւննին ըսներ է, կամ Կղէմէս Կալանոսին ելեքտրակա-

նովը շողացուցած լոյսը, որուն փայլիւնը սաստիկ, քայց տեւողութիւնը քիչ և թէ որ զգուշութիւն չըլլայ՝ վնասն օգուտէն շատ կ'ըլլայ, լուսոյն յաջորդող մթոյն սատկութեանն չափովը կ'ըլլայ:

Գուցէ շատ անգամ փորձած ես, փորձ մըն ալ այս կրնայ ըլլալ քեզի որ ժամանակիս ամէն կարգի իմաստուն կարծեցեալներուն՝ իրենց միաքէն անցած խօսքի մը համար ըսելնին թէ արեւու լուսոյն չափ կամ ալ աւելի յայտնի է, և թէ ժամանակիս իմաստուններն անոնց ըսածը չընդունողներուն վրայ կը խնդան և անմարութեանցը վրայ կը ցաւին, ասոնք ամէնը սնոտի ճառատանք են՝ որ կարգացողներուն աչքին մոխիր փշելէն զատ բան չեն կրնար ընել: Բանին իսկութիւնը հասկընալէն ետք՝ դուն անոնց վրայ ծիծաղելով կրնաս ըսել. «Եթէ լոյսը որ ի քեզ է՝ խաւար է, խաւարն ո՛րչտի ևս»: Շատ ժամանակ անցած չէ որ մոռցուի տարաշխարհիկ կարծեցեալ իմաստունի մը Մայրաքաղաքիս մէկ պարբերականին միջոցաքարողելը թէ հիմակուան իտալացի իմաստունները զիւսաց գոյութիւնն ընդունողներուն վրայ կը խընդան: Լսողները պարզմտութեամբ և այսպէս քարոզողին համար չնաշխարհիկ իմաստուն մըն է ըսողներուն գովաբանութեամբ ու չկրնալով նկատել խօսքին հեռեւութիւնն ո՛ւր երթալը՝ դե ու սատանայ կայ ըսելու ամչնալ սկսան, չըլլայ թէ իմաստուն մարդոց ծաղր ու նշաւակ ըլլան: Բայց երբ հեռեւութիւնն հասկցան որ տակէն փրիստունէութիւնը ջնջել կելէ, իրենք սկսան ծաղրել ասանկ ըսող իմաստուններն: (Իրաւախօհ. հատ. Գ.

էջ 233—235)։ — Եւ ինք ալ արդէն այս խորհրդածութեամբ, իր 1863ի Երեւակներուն մէջ հրատարակած էր Դիւաց գոյութեան եւ շարութեան վրայ յօդուածներու շարք մը և իր վրայ հրաւիրած նոր գրիչներուն ծաղրն որոնք կը թուի՝ իրմէն առաջ կարդացած և ըմբռնած էին հիններուն վճիռը թէ «զհրեշտակաց և զդիւաց՝ բանն ոչինչ, հաւատքն խուն ինչ իսկ երեւակայութիւնն բազում ինչ յոյժ»։ Եւ ինք պատուելին ալ առանձնակի յայտնած է այս մասին իր դիտումը ծանօթ եպիսկոպոսի մը թէ «Դեւերու գոյութեան» հաւատքը Եկեղեցւոյ պարիսպներուն արտաքին երևոյն խճաքարերն են՝ որոնք առանց միասելու հիմքին՝ կը բռնեն անոր հաստատութիւնը, և կը լեցնեն ծակն ու ծուկը։

Իր թուրքերէնը. — «Ճէրիտէ միզ քիւլլիյէն տինիյէ վէ էտէպիյէ մատտէլէրէ թախսիս օլմուշ օլուպ՝ պունտան պէօյլէ տախի պաշլատըզը սիյագիւզրէ տէվամ էտէճէք, վէ պազը սըրատա իւլիւմ վէ Ֆինիւնէ տայիր մալիւմաթլար վէ խօշ մէնզըպէլէր իֆատէ էտէճէքտիր, վէ միլլէթիմիզին էքսէրիսինի բրողիսղանլարըն տուզաղընտան սազընտըրմագ իչիւն իքինճի սէնէմիզին պաշլանկըճը օլաճագ Յուլիս 1 նումէրօմըզտա բրողիսղանլըզըն ասըլ բունարը նէրէ՛տէն օլմասընըն վէ պատէհու նասըլ գուհուր էտիպ վէ նէ՛ եօլլարըլա գուվվէթ պուլմասընըն նագլինի եազմաղա պաշլայաճաղըզ, վէ պու նագլիլէթլէրէ տըքքաթ էլլէմէք չօք քիմսէլէրէ աղիմ Ֆայտէ էտէճէյի հէր շիւփհէտէն արի տիր, Բէզալիք կէլէճէք նումէրօտան պաշլայա-

բազ, Պէօյիւք Նաբօլէօնուն քրիստոնեայլք իւզէ-
րինէ ճէնէրալ Պէրթրուա խիթապէն սէօյլէտիղի
քէլամըն թէրծիւմէսինէ պաշլայրպ օնուն խիթա-
մընտան սօնրա, իլիմլէրէ տըքքաթ արթտըքճա
քրիստոնեայլըն վէ Աստուածաշունչ քիթապըն
քէլամլաորըն սապիգ ու թաստիգ օլմասը զըմ-
նընտա Ուայգմէն նամ պիր ինկիլիգ արքեպիոկո-
պոսըն թէլիֆ էթտիյի քիթապտան թէրծիւմէ օլու-
նուպ տէրճ օլունածաղը միւշթէրիլէրիմիլ օլմաղայ
թէնէզիւլ էտէն բազպէթլիւ զաթլարա չիմտիտէն
պէյան էթմէյի ճայիլ կէօրմիւշիլ տիր:

Հէր նէ խուսուստա օլուր իսէ օլտուն՝ մարա-
զա վէ միւճատէլէ պիզիմ եաղածագլարըրըզըն
մէքսինէ սէպէպ օլուպ՝ էվվէլտէն պէրի թութ-
տուղըրը թարիգ մուճիպինճէ պունտան պէօյլէ
տախի քէնտիմիլ մարաղա աշմագտան սագընա-
ճաղըզ. ֆագաթ ճէրիտէմիլին իսմիլէ՝ գարըը պիր
շէյ եազըլածաք օլուրսա, օլ եազըլանը հագըլը վէ
պիզիմ սէօզիւմիւզ հագսըզ պուլտըզըմըզ հալտէ
հագզը թանըմագտան գաշրնմայըզ, չիւն պիզիմ
եանլըշըմըզ օլամագ իտտիասընտա տէյիլիզ, ան-
ճաք աշըլան միւճատէլէ հագսըզ օլտուղու հալտէ
հագզը իպրազ ու սապիթ էթմէյի քէնտիմիլէ ֆա-
րիզէի զիմմէթ սայարըզ» (Զոհալ էջ 383—384):

Խիղճի արձակութիւն. — «Ո՛ւր որ արձակու-
թիւն բառը գործ կ'ածուի, կասկած մը կը ծնանի
մեր միտքին մէջ, որ ի հաւատոյ գիտեմք թէ մեզ
արձակողը ճշմարտութիւնն է. «ճշմարտութիւնն
ազատեսցէ զձեզ» ըսաւ Տէրն մեր (Յոսփհ. Լ, 32):
Կը տեսնենք որ հիմակուան ժամանակ արձակու-

րիւն ըսուածը չէ թէ միայն ճշմարտութենէն աւելի տարածուած է, այլև՝ որ աւելի աւազելի է՝ ճշմարտութեան դէմ իբր պահպանողական զէնք ի գործ կ'ածեն շատերը, մանաւանդ խիղճի արձակորթիւն ըսուածը. և ոմանք ասոր վրայ ճիշտ դադարիար մը չունենալով և կարեւոր զանազանութիւնը չգիտնալով՝ զիրենք բացարձակապէս այս արձակութեան պաշտպան կը խորատովանին: Բայց արձակորթիւն բառը ընդարձակ նշանակութիւն ունեցող ամէն բառերու պէս կարեւոր զանազանութիւն կը վերցունէ, ըստ որոյ երբեմն ընդունելի, և երբեմն անընդունելի ու հերքելի կ'ըլլայ: Ողջամիտները պէտք է ուշի ուշով միտ դնեն այս զանազանութեանց, որպէս զի սխալելով օրինաւոր և ընդունելի արձակութեան սահմանը՝ որ խիստ փափուկ կէտ մը եղած է նիւստ՝ չանցնին: Մենք չոս յատկապէս խիղճի արձակութեան վրայ խօսինք:

Ըսելիքնիս կարգաւ հասկցուելու համար հա՛րկ է խիղճ ըսածը հասկնալ, որպէսզի անոր ընդարձակութիւնն ալ հասկըցուի: Խիղճ և խիղճ վճաց և խղճմըճանք միեւնոյնն բանն է, ու կը նշանակէ այն ներքին զգացումը՝ որով մարդս բան մը ընելու կամ չընելու զինքը պարտաւորեալ կամ գոնէ կարող կը ճանչնայ, անանկ որ՝ այն բանը՝ որուն նպաստաւոր էր ներքին զգացումը՝ ընելովը, կամ այն բանը որ նոյն զգայմանը հակառակ է՝ չընելովը՝ զինքը պարտաւորեալ օրէնքին հակառակ գործած չհամարիր:

Խիղճը այս միտքով առնելով՝ ըստ որում ներքին զգացում մըն է, արտաքին բռնութեանց

ենթակայ չըլլալուն համար արձակ է, և թէ որ առարտաքս գործադրութեանը արգելք մը պատահի՝ գործելէն դադարելու կը ստիպուի, արգելքը վերցածին պէս վերստին կը գործէ, և այս կողմէն առաձգական զօրութիւն ունեցող զօպանակի կը նմանի, որ իր ծաւալումը արգելող զօրութեան մը պատահելով կը ճնշուի, բայց արգելքը վերնալուն պէս դարձեալ, և երբեմն աւելի բուռն զօրութեամբ, կը ծաւալուի: Ըսածներէս յայտնի է որ խիղճի արձակութիւնը անբռնարարելի է. բռնութեան տակ չմտներ. բռնութիւնը անոր վրայ յարատեւ ազդեցութիւն մը չկրնար ստանալ, ի մօտոյ պիտի ըլլայ միշտ իւր ազդեցութիւնը. և հետանալով ոյժը պիտի կորսնցունէ: Ըսածներէս յայտնի է որ մարդ մարդու խղճի վրայ ստիպիչ ու բռնարարիչ իշխանութիւն մը չունի: Բայց խիղճի ազատութեան անբռնարարելի ըլլալը՝ այս նկատմամբ ըստ ինքեան չէ՛, համեմատական է:

Տեսանք որ խիղճը մարդկային գործոց կանոնն է, բայց մարդը բան մը ընելու, չարժող կամ արգելող ս. ետ կեցունող միայն խիղճը չէ. կիրքը այս բանիս մէջ մեծ մասն ունի. անանկ որ՝ իրաւամբ կրնանք ըսել թէ խիղճը մարդկային գործերուն կանոնն է նէ՛ կիրքը զօրացած ասին նոյն իսկ խիղճին կանոնը կ'ըլլայ: Եւ կիրքն ամէն ատեն չունենալով կարգաւորեալ ընթացք մը՝ իր թելադրած անկարգ ընթացքին մէջ կը ձգէ խիղճն ալ: Այն ատեն կիրքն է խիղճը բռնարարողը. դուրսէն բռնարարող մը չունի: Եւ երբեմն կիրքը այնպէս զարմանալի ազդեցութիւն մը կ'ունենայ՝ որ բոլո-

բովին կը թմրեցունէ խիղճը, կը քնացունէ և գրե՛-
թէ կոչնչացունէ, և ինքն անոր տեղը կանցնի. ու
մարդ՝ երբ իր ներքին զգացումները այս աստիճան
անկարգութեան մէջ իյնայ՝ կրից թելադրութիւնը
խղճի թելադրութիւն կը կարծէ, և ըստ այնմ
գործելը կամ չգործելը՝ խիղճի արձակութիւն
կ'անուանէ. ինքզինքը պաշտպան ու գործադիր կը
դաւանի այդ արձակութեանն և անբռնաբարելի կը
կարծէ զայն: . . .

Այս վիճակին մէջ՝ խիղճը չէ թէ միայն ան-
բընկապարեղի չէ այլ իրօք բռնաբարեալ է. . .
ուստի կըսենք, խիղճը արտաքին ու եկամուտ
բռնութեամբ անբընկապարեղի է. ըստ որում ինք
ներքին է. բայց եթէ ներսէն բռնաբարիչ մը ելնէ,
ի փորձոյ գիտէ ամէն մարդ թէ ենթակայ է բռն-
ութեան, երբ ի կրից բռնադատեալ կը գործէ իր
խիղճին դէմ, և երբ խիղճն արթննայ՝ կրից յա-
գուրդ գտնելէն ետև՝ կըսկսի կշտամբել զինք, և
այս է խայթ խիղճի ըսուածը, որ երբեմն յուսահա-
տութեան և անձնասպանութեան կը տանի:

Խիղճին ըստ ինկեան և ներքնապէս բռնաբա-
րեղի ըլլալը գիւրութիւն մը կուտայ նոյն խիղճը
ուրիշ տեսակ բռնաբարութենէ, կրից բռնաբարու-
թենէն ազատելու, կրից գերի ըլլալու վիճակէն
հանելով իր բնիկ ազատութիւնը ձեռք բերել տա-
լու: Եւ այս ազատարար պաշտօնը բնութեան Ա-
րարիչը իր փրկագործ մարդեղութեան ժամանակ
քահանաներուն տուաւ, որոնց գործն է ազատել
խիղճը կիրքերու թելադրութենէն նոգեւոր յորդոր-
ներով ու խրատներով անիկայ արթնցունելով և

քաջալերութիւն տալով անոր, և եթէ կիրքերուն յափշտակուեր է մարդ՝ և իր խիղճին դէմ գործեր է՝ որ է նոյն իսկ մեղի բտուածը՝ անոր թողութիւն տալով «եթէ ումեք թողուցուք զմեզս՝ թողեալ լիցի նմա.» (Յովհ. Ի. 23). որով արթնցած խղճմտանքին տալու տագնապէն ալ կազատի, և այս է որ ճշմարտութիւնն զմարդ ազատ կընէ գրուած է, քանի որ մեղք գործողը մեղքի ծառայ կըլայ... շարունակելի. (Երեւակ 1864 թիւ 11. էջ 84—94):

Իր ամենէն կծու գրուածն է հետեւեալը.

Մեղուիկն հրատարակչիկն ֆանի մը խրատներ. — «Մեզի դէմ գրած յողուածէդ առաջ, Պ. հրատարակիչ, յունուար 10 թուոյն մէջ տեսանք որ Հայոց ազգը բաւական ուղղուեր են Մեղուիդ միջնորդութեամբ: Այն ազգը՝ որ «չատ չեն՝ անորժիր մտածել» և թէ Մեղուն՝ թէ որ իրաւ է ըսածը և թէ որ յաջողեր է մտածել չախորժող մարդիկը մտածել սիրող ընելու նէ՝ իրաւունք ունի պարծելու որ վերջին տարիներուս մէջ ազգային կեանքն ուղղեց, որով կողմնակի ազգին ալ աղէկ բան մը ըրած կ'ըլլանք, որ մտածել չախորժող ըլլալուն համար ամէն ատեն Մեղուին ըսածներուն իրաւացի կամ անիրաւ ըլլալուն չնայիր. մանաւանդ երբ բանը ինքզինքը շտկելու համար ըլլայ, այլ իրեն խրատ տուողին և զինքը շիտկողին վրայ աչքը չորս կը բանայ վրան պակասութիւն մը գտնելու, որպէս զի անոր խրատները արհամարհելու իրաւունք ունենայ: Ասանկ չըլլայ ալ նէ. «Զինչ օգուտ է մարդոյ եթէ զաշխարհ ա-

մենայն շահեսյի, և զանձն իւր տուժեսցէ՝ ի՞նչ օգուտ կ'ըլլայ քեզի որ բոլոր աշխարհք ցորենի ծըղօտի պէս շիւղ շիտակ կանգնեցնես, և դուն մանգաղի պէս ծուռ մնաս, օր մը այն շիտակ ծղօտները քու ծուռ բերնիդ պիտի գան ու պիտի գետինը փռուին. և միայն քու թափոյդ առջեւը ծըռող խոնարհողները պիտի ազատին: Այսպէս ընելուդ օրինակները արդէն չեն պակսիր, և թէ որ մենք ալ շիտակի և ծուռի գաղափար մ'ունինք նէ՝ ճանչցած եմք որ շատ անգամ ծուռերը կը դովես և շիտակները կը պարսաւես. մինչև անգամ քու գովութեանդ արժանի ըլլալը ամօթ կուգայ: Աթենացի ճարտասան մը ատենախօսութիւն ըրած ատենը՝ իր ունկնդիրները ըսածներուն ախորժելով ծափահարութիւն ըրին՝ քովիններուն հարցուց թէ արդեօք ի՞նչ խենդութիւն ըրի քր ասոնք հաւնեցան ու ծափ կը զարնեն: Երբեմն և շատ անգամ քու գովեստիդ արժանացածներն ալ ցաւով սրտի այս հարցումը կ'ընեն՝ և իրաւունք ունին:

Հիմակուց ծանուցանեմ Ձեր յարգութեանը որ առանց ասպցոյցի խօսիլ չեմ սիրեր. շատ մտածեչ չախորժող հայերէն ալ չեմ. խրատներուս ընթացքովս այս ըսածներուս ասպցոյցը տեսնելէդ զատ՝ քեզի տալու խրատներուս կարօտ ըլլալուդ ասպցոյցներն ալ պիտի տեսնես, ուստի կը խնդրեմ որ դուն ալ քիչ մը ախորժակդ բանաս մտածելու, և թէ որ Մնդուդ կուզես որ բզզանքով գլուխ ցաւցընելուն և խայթոցովը հոգի կսկծելուն հետ մէկտեղ՝ բերան անուշցնելու մեղր տալով պատճառած անհանգստութիւններուն գոնէ քիչ մը փոխարինու-

Թիւն ըրած ըլլայ, հոս գրելու խրատներս մօտիկ ը-
նես, և ընթացքդ փոխես. չէ՛ նէ՛ մեզուի նման
կենդանի մըն ալ կայ, որ միայն կը բզզայ և կը
կճէ, մեզր չունի, այլ ճշմարիտ մեղուներուն շի-
նածն ուտելու հտեւէ է. քու պարբերականդ ալ
այն կ'ըլլայ. և թէ որ ազգդ կը սիրես և գրածդ
կարդացողները խաբել չես ուզեր նէ՛ պարբերա-
կանիդ անունը փոխելու և պիծակ կամ աւելի
յարմար անունով մը իշխանեղու դնելու կ'ըլլաս»
(Երեւակ 1869 թիւ 94 էջ 306—307):

Վ Ե Ր Ձ

Տ Պ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Կ Ա Ր Ե Ի Ո Ր

		Վ. Բիպակի	Ուղղեալ
12	19	Կ'ածին (և նմանք)	Կածին
16	5	վերապատուելիի	վերապատուելի
17	20	իբրև	իբր
23	12	դիւրաթեկ	դիւրաթեք
25	6	հայը (և նմանադիրք)	հայն
25	10	փոքրաւորներն (և նմանադիրք)	փոքրաւորները
25	16	Կսկսին	Կըսկսին
32	7	ընկերները	ընկերները
41	6	չկրնալով	չկըրնալով
52	10	աւեի	աւելի
70	13	բով	որով
76	4	լոկիկ	լոգիկ
96	12	Սագուն	Սաքուն
120	27	նիզովիք (և այլուր)	նիզուիք
128	22	հինգին	չորսին
128	26	Family	Family
134	2	որոնց	որուն
136	11	դուռը	դասը
138	11	իբրև (և նմանադիրք)	իբր
145	12	անդամատուութիւն	անդամատութիւն
151	6	դիտումն	դիտումը
157	3	իրեն	իրենը
157	23	մը	մը
160	3	184	1840
167	11	մակրա'յարա'ր	մակրա'յարար
167	26	կրնայ (և այլուր)	կըրնայ
174	9	Magliabéccchi	Macliabéccchi
179	30	ճարտարմը-են	ճարտարմըտեն
183	30	ուծն	ուծ

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՏՊԱԳՐԵԱԼ ԳՈՐԾԵՐԸ

	ԳՐԿ
Ա. ՀՈՒԳՈՆԻ ՓՈՍԿՈԼԵԱՅ ԳԵՐԵԶՄԱՆՔ. <i>այսուած</i>	5
Բ. ԿԵՆՑԱՂ, ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՍԲԷՆԱՇՐԻ.	10
Գ. ԱԼԷԼՈՒԻԱ, ԻՆՆԵԱԿ ԻՄԱՍԱՍԻՐԱԿԱՆ. »	5
Դ. ՀԻՆ ՕՐԵՐ ՈՒ ԱՅԴ ՕՐԵՐՈՒ ՄԵԾԱՏՈՒՆՔ. »	5
Ե. ԱԼԷԼՈՒԻԱ ՅԵՐՈՒՍԱՂԷՄ.	10
Զ. ՀԻՆ ՕՐԵՐ ԵՒ ՊՈՒԷՏ ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ.	7 ¹ / ₂
Է. ՏԱՍՆԵԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐԵՒՅ. ՊՐ. ՏԷՐՈՅԵՆՑ.	-12 ¹ / ₂
Ը. ԱՏՈՒԵՐՔ ՀԻՆ ԴԷՄՔԵՐՈՒ. (<i>Մամուլի տակ</i>)	—
Թ. ԹՈՒՐՔԱԶԱՅ ՀԻՆ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՔ. (<i>Մամուլի տակ</i>)	—

Հեղինակը պատրաստ է գրական, պատմական, բանասիրական, փիլիսոփայական ու արվեստական նամակներու շօղառածներու եւ գիրքերու խորհրդագրութիւն եւ արքագրութիւնն ընել. անգղիերէնէ Բրաւսերէնէ աշխարհաբառ ու գրաբառ քարզմանութեանց ուղղութիւններ մասնացոյց ընել եւ նման նիւթերու վրայ խորհրդակցութիւններ տալ՝ արժանի պայմաններով:

Դիմելը կամ գրել իր հասցեիկն Զարդարեան կամ Պ. Պաշեկն եւ Աշճեան գրաստաններն ի Զաքմախճըշար Կ. Պոլիսի:

9(47.92)
Մ-99

2002

ԳՐԱՎԱՋԱՌ-ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՆ

ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ

Կ. Պոլիս, Չախմախրլար քիւ 24—26
Բերա, Գուլէ-Գաբու քիւ 695

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ԿԵԱՆՔԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Լորս Աւարի (Սըր ձօն Լըպօֆ) քարգմ. Գ. Ոսկեան, 1908 . 6.—
- ԾԻԱԾԱՆ. — Քերբու աճֆ Միսաֆ Մեծարեանցի, Արամ Անտոնեանի յառաջաբանով, 1907. . . 4.—
- ՊԱՐՏԷՋ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ Եւ Գործնական Գասխարակուբեան (պատկ' բազարգ) գրեց Տիկին Փ. Հազարապետեան, 1907 4.—
- ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏԱՐԵՅՈՅՅ, Ն. Կ. Պերպերեան, 1905 3.—

Ա Ջ Գ

Տէրոյնցի տպագրեալ գործերէն գեղեցիկապէս կազմուած 10 հատորներէ բաղկացեալ հաւաքածոյ մը՝ Զարգարեան Գրատան մէջ տրամադրելի է գրասէրներու և ժաաննասէրներու համար :

Գին 5 Օսմանեան Ոսկի

Գին 12 1/2 դրու

Մեկ օրին

معارف نظارت جليله سنك ٥٤ نومروى و في ٧ يسان ٢٢٢
تاريخلو وخصتنامه سيله طبع اولمشدر

